

Бѣлѣ
журнали, журналы
и фотопортреты
- 1893

940

8
—
8

174

91(56)

Ո-39

ԷԼԻԶԵ ՌԵԿԼԻԻ

ԼԱԶԻՍԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՒ

ՔՈՒՐԴԻՍԱՆ

ԿՈՒՐԴԻՍԱՆ, ՓՈՒՐ ԸՍԻՆ, ՄԻԶՆԵՆԵ, ԸՍՈՐԻԶ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԲԱՆԴԱՆԵՆ

ՄԻՈՐԱՆ

(Արտատպութիւն Երևանի քաղաքային տնտեսական տնտեսութեան):

ՎԱՂԱՐՇԱԿԱՆ

ՄԱՍԻ ԱՐՈՒՆԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

1893

940-42

ՀԱՅԲԵՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Տ. Տ. ՄԿՐՏՅԻ ՄՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՒՂՈՍԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

ՀՐԱՄԱՆԱԳՈՅՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԵՂ. Ե. ԿԱՆԻ.

Տ. ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ.

57225-66

ՀԱՅԻՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

Յ Ո Ւ Ս Զ Ս Բ Ն.

1890—91 թուին մեկը հրատարակեցինք մի փոքրիկ գրքուկ Ռուսական
Հայաստան վերտառութեամբ, որի առաջում գրուած էր հետեւեալ «ազգը».
— «Փրանսիացի հռչակաւոր աշխարհագիր Էլիզէ Ռէկլիւի բազմահատոր
«Նոր Ընդհանուր Աշխարհագրութիւնից», որ դեռ ամբողջացած չէ և շա-
րունակուած է հրատարակուել, օգտակար համարեցինք հայերէն թարգմա-
նութեամբ ի լոյս ընծայել գոնէ այն գլուխները, որոնք վերաբերում են
մեզ, մեր հայրենիքին և մեր հարեան ազգութիւններին. Առ այժմս թարգ-
մանուած և պատրաստ են տպագրութեան համար հետեւեալ գլուխները.
«Լազիստան», Հայաստան և Քուրդիստան» կամ մի խօսքով սասած՝ Տաճկա-
Հայաստան, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը», Աւրմիա լիճ,
«Թառաւորական կամ Առաջաւոր Ասիա» (ընդհանուր նկատողութիւններ),
«Փոքր Ասիայի, Եսորիքի, Պաղեստինի և Միջագետքի բնակիչներն ու կրօն-
ները», Նիժէ հիւանդութիւնը մեզ արգելք չլինի, մտադիր ենք սրանց
վրայ աւելացնել և «Վուրի աւազանը», «Ճորոխի, Ռիոնի և Ինգուրի աւա-
զանները», «Պաղեստան» և «Պարսկաստանի բնակիչներն ու կրօնները»,
Այսպիսով կունենանք թարգմանական յօդուածների մի ամբողջացած շարք,
մեր հայրենիքի և մեր հայրենակից և դրացի օտար ազգերի վերաբերու-
թեամբ. Գլուխները անկախ են միմեանցից և քաղուած Էլիզէի Փրանսե-
րէն բնագրի VI և IX հատորներից. Այս առաջին տետրակի բովանդակու-
թիւնն է. Արաքսի աւազանը», «Աւրմիա լիճ» և «Առաջաւոր Ասիա».
Այս ծրագրի մի մասն է, որ ահա այժմս հրատարակուած է երկրորդ հա-
տորով. Երրորդ հատորը պիտի պարունակէր Անգրիկովկասի հիւսիսային մա-
սը, այն է՝ Վուրի Ճորոխի, Ռիոնի և Ինգուրի աւազանները, Պաղեստանի
և Պարսկաստանի մասին տեղեկութիւններ. Այդ երրորդ հատորը լոյս չի
տեսնի. որովհետեւ Անգրիկովկասի մասին կատարուած գիտնական հետա-
գոտութիւնները և մասնաւորապէս պաշտօնական ժողովածուները այնչափ
շատ են և օր աւուր այնչափ արագ ճիւղանում, որ երեկ հրատարակուած
Էլիզէի աշխատութիւնը, այսօր արդէն շատ մասերում կորիւր է հնացած
համարել, ուստի և չարժէ՝ այն էլ մեզ մօտ ծանօթ երկրի վերաբերեալ
հնացած աշխատութիւն թարգմանել.

Այս Թարգմանութեանց ձեռնարկելիս մենք առաջնորդուել ենք այն մշտ-
քով, որ նոր կրթուող սերնդին պէտք է տալ մատչելի գնով և թեթև
լեզուով գրուած գրքեր հայրենագիտութեան վերաբերեալ:

Մենք ունինք ճոխ և բաղմահատոր գրուածքներ այդ ճիւղից, ինչպէս
օրինակ՝ Հայր Արիշանի մեծ երկերը, սակայն դրանք թէ իրենց գնի և թէ
իրենց լեզուի ու բովանդակութեան (գլխաւորապէս հնաստական) պատ-
ճառով շատ և շատ քչերին են մատչելի:

Պարբերական հրատարակութեանց մէջ լոյս տեսած պատահական յո-
գուածները՝ թէև բաւական յաճախ այս վերջին տարիներս, սակայն մի
ամբողջութիւն չեն կազմում և առանձին գրքուկներով տպուած էլ չի-
նելով, յարմար չեն ընթերցող հասարակութեան մէջ տարածուելու և ըստ
յարմարութեան՝ միշտ ձեռքի տակ լինելու իբրև ընթերցանութեան գիրք:
Հայրենագիտութեան դասագրքեր գրեթէ չկան, եղածներն էլ խեղճ
բաներ են:

Այս մեծ պակասը լրացնելու յաւակնութիւնը չունինք այս երկու փոք-
րիկ հատորներով, այլ յոյս ունինք միայն նոր աճող սերնդի մէջ քիչ թէ
շատ հետաքրքրութիւն յարուցանել՝ ծանօթանալու հայրենիքին, ճանաչե-
լու այն երկիրը, որի մէջ ապրում ենք մենք և մեր ցեղակիցներն ու մըշ-
տական դրացիները:

Պարել է գրեթէ դրապէս պնդել, թէ ով չէ ճանաչում իւր հայրենի-
քը, նա չէ կարող և նրան օրհնել:

Մ Ի Ա Բ Ա Ն.

1892 թ. Դեկտեմբեր 21. Պարիզ:

Վ Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Թարգմանչի բացակայութեան պատճառով և սրբագրողների անուշադրու-
թեամբ մտել են այս հրատարակութեան մէջ բաղմամբիւ կէտադրական
սխալներ և բառերի վրիպակներ, որոնցից գլխաւորները նշանակում ենք:

Երես	սխալ	ուղիղ
8	Էրդրում	Էրզրում
18	է 5 մետր	էր 5 մետր
19	մշուշ	մշուշ
39	քարայրերին	քարայրներին
56	ամբողջին	ամբողջովին
74	երես 74—89	« 73—88
«	Անատոն	Անատոլ
«	Ժեռքով	ձեռքով
«	Սասունցի Դաւթի	Սասունցի Դաւթի
77	Ֆրանսայի	Ֆրանսիայի
78	քան թէ նորանց	քան թէ նրա
80	խուզու, խազու	Խուզու, Խազու
«	պատմական աշխար- հագիրներ	պատմաբան աշխարհագիր- ներ
81	միջագետքի	Միջագետքի
«	Ափերին	ափերին
84 և 83	դրամանցային	տրամանցային
85	ներապոլիսներից	Հերապոլիսներից
86	կիրաձկներ	կիպրաձկներ
«	ձեռքով են գոր- ծուած	... փորուած
«	դրամանցային	տրամանցային
«	կէս—ստնակեաց	կէս—նստակեաց
87	բարձրութեան	բարձրութեան

Երես	Սխալ	Ուղիղ
«	Միջագետքի	Միջագետքի
88	աթոռնիստն	աթոռանիստն
«	խաբուրի	Խաբուրի
«	բնակիչներ	բնակիչ
89	Կեզ—Հիսար	Կեզ—Հիսար
«	լարանդայով	Լարանդայով
«	Հետտիտեան	Հիտտիտեան
90	Աւելի Զալինդրէ	Աւելի Հեռուն . . .
«	կղզին հեռուն	կղզին
«	սինաշարերը	սինաշարերը
«	110=000	110,000
91	Դիրէկտի դաշմը	Դիրէկտի—դաշը
«	ափում:	ափում:
«	նաւարկել	նաւարկելի
«	իրենց գիտութիւն	իրենց գիտութիւնը
92	փոքրիկ	փոքրիկ
«	բնակուեցին «Եօթը Ման- ննջողները»:	ննջեցին «Եօթը Ման- կունքը»:
«	Մմառը	Ամառը
«	Դօնիւկ—տաշի	Դօնիւկ—դաշի
93	բարձրութիւնը	բարձրութիւնը
«	դարեթիւր	տարեթիւր
94	ասորիքում	Ասորիքում
«	աենդային	տենդային
«	շքակայ	շքակայ
«	գիւղաքաղաքը	գիւղաքաղաքը
95	Պարտէզ	Պարտէզ
96	քաղաք է.	քաղաք է.
«	Սսի եպիսկոպոսներին	Սսի եպիսկոպոսապետին
«	մոսուլմաններին	մոսուլմաններին
97	Պիւռամիոսի	Պիւռամիոսի
«	թւումն.	թւումն են.
98	արևելքի	արևելքից.
«	500	5000
99	դէպի Պրոպանդիտը (առաջածովը խո- նարուած	դէպի Պրոպանդիտը (Առա- ջածովը) խոնարհուած

Երես	Սխալ	Ուղիղ
«	Փեդերացիայով	Փեդերացիայով
100	Վաչկատներին	վաչկատներին
101	օտարական անցնելիս	օտարական անցնելիս
104	Կըզըլբաշերը	Կըզըլբաշերը
106	գիւղերում:	գիւղերում:
107	(աստիճանաւորների	(աստիճանաւորների)
108	«Աստըծուց»:	Աստըծուց:
109	monufacture	manufacture
«	անդիմատելի	անդիմադրելի
«	Փոքր Ասիա	Փոքր Ասիա
110	արժանաւորութիւնը-	արժանաւորութիւններով
«	ներով	ներով
111	Հէլլենական	Հելլենական
«	Հայաստան	Հայաստանի
111	ռոմացիք	ռոմանիք
«	Կոմայում	Կոմանայում
112	Կարոլիդեսը	Կարոլիդիսը
«	մահմեդական	մահմեդական
113	Կոստանդնուպոլսին	Կոստանդնուպոլսին
«	գաղափարով.	գաղափարով.
«	մեծ գործը.	մեծ գործը.
115	թեկնոցակը	թիկնոցակը
118	Լեանդացիք	Լեանտացիք
«	ընտրվում	ընտրում
119	Իտալական	իտալական
«	Պրովանսալ	պարովանսալ
«	գործ են ածում	գործ է ածում
«	կաստելացիներից	կաստիլացիներից
122	Բարեյուսոյ	Բարեյուսոյ
«	բաղդադ	Բաղդադ
123	Անդի—Վովկասի	Անտի—Վովկասի
«	Դէրէ—Բէյերի	Դէրէ—Բէյերի
«	գրկեցները	գրկեցները
«	երիգասարգական	երիտասարգական
124	ոսոխութեամբ	ոսոխութեամբ և
«	դաժանելի	տաժանելի
125	գրուած	տրուած

Երես	սխալ	ուղիղ
126	մենհերներ	մենհերներ
«	միմենց	միմենց հետ
127	ներկայացնում են	ներկայանում են
129	չափազանց չափա- զանցօրէն	չափազանցօրէն
130	մազերով	մազերով
131	սոյնչափ	այնչափ
133	սակաւապետ	սակաւապետ
«	չէ տալիս	թոյլ չէ տալիս
137	դամկանկարներով	տամկանկարներով
138	գիմում են	գիմում են
143	կառաւարութեան	կառաւարութեան
«	երիդասարտ	երիտասարդ
«	Զարբի	Զարի
144	աւերակները	աւերակներ
145	քրիստոնեայ	քրիստոնեայ
146	որ այնչափ	ուր այնչափ
147	պաշտպան սուրբ	պաշտպան սուրբն
148	հաւաւ	հասաւ

ԼԱԶԻՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ

Ինչպէս Եւրոպական Թուրքիան, նոյնպէս և Առաջաւոր Ասիայի այն մասը, որ կառավարուում է Կոստանդնուպոլսի սուլթանից՝ է մի անգամատուած քաղաքական աշխարհ, կայսրութեան մի մը-նացօրդ, որի շատ տեղերը կիսով չափ են միայն պատկանում իրեն և այն իբրեւ թէ թոյլաւութեամբ Եւրոպական մեծ տէրութիւնների: Նորերս Ռուսիան հիւսիս-արեւելքում ուղղեց սահմանը իւր օգտին, տիրելով ջրբաժան կատարների դազմագիտական կէտերին: Առաջուց կարելի է նշանակել այն ճանապարհները, որով նրա բանակները իջնելու են գէպի Եփրատ և գէպի հայկական և քրդական գաւառները, որն և միացնելու է իւր միւս տիրապետածներին: Անգլիան՝ առանց կարողանալու արգիլել այս քաղաքական փոփոխութիւնները և անխոհմարտ միջամտած լինելով Թուրքիայի ասիական նահանգների պաշտպանութեան յանձնառութեամբ (1), իւր բաժինը կամեցաւ առնել աւարից և տիրեց Կիպրոս կղզուն, որտեղից կարող է նա գոնէ հսկել պատահարներին: Մինչև անգամ ծովափի Յոյները՝ Սամոսի փոքրիկ իշխանութեան հաստատութեամբ Կրան պաշտօնական գերիշխանութեան ներքոյ, սկսել են Օսմանցիներից երկիրների յետ պահանջման գործը:

Եւ մինչդեռ սահմաններում և ծովափներում թուրքական ասիական կայսրութիւնը վտանգուած է իւր ամբողջութեան մէջ թէ օտարներից և թէ իւր հպատակներից, որոնք ձեռք են բերում նորից իրենց իրաւունքները, ներքուստ էլ կորցնում է նա իւր յարակցութիւնը ցեղերի և գաւառարգերի վեճերով և ընդհարումներով: Քանզուում է ճակատը և ամբողջ շինութիւնը ներսից ճաքճաքուում է: Յոյն և Թուրք, Լազ, Քուրդ, Հայ, Մառոնի,

Դրուղ և Անտարի շարժումն են նշանակուի, կարծես թէ նրանց մի-
աւորող քաղաքական կապերը շուտով պէտք է խզուին: Շատ
երկիրներ, որոնք նշանակուած են քարտէսներում իբրեւ փաղի-
շա՜նն պատկանող, բնակուած են իրապէս անկախ ցեղերով: Միւս
կողմը՝ անապատ և ամայացած տարածութիւններ բաժանում
են միմեանցից կայսրութեան նահանգները: Հարաւային կողմում
պէտք է ամբողջ օրեր անցնել ամայութիւնների միջով՝ Նիքոմեդի
մշակուած հովիտներից Նիքոմեդի անտառները հասնելու համար: Հռոմ-
մայեցիների ժամանակներից սկսած՝ անմշակ տարածութիւնները
աւելի էլ ընդարձակուել են: Պալմիրի և ուրիշ քաղաքների շուրջը
երեւում են միմիայն թափառականների վրանները, օձերն են սո-
ղում տաճարների խախտուած քարերի մէջ: Թէև ոչ մի ճշգրիտ
վիճակագրութիւն չկայ հաւաստիաբար հաստատուելու համար¹⁾,
սակայն ճանապարհորդների մեծագոյն մասը համաձայն են, որ մեր
օրով էլ բնակիչների թիւը պակասում է: Այս դարի կիսից սկսած՝
գիւղերը մասամբ զրկուել են իրենց բնակիչներից, շատ գաւառ-
ներում սովի պատճառով, ուրիշ տեղեր՝ սրանգիստութեան և բո-
լոր մուսուլման երկիրներում՝ յաճախ զինուորագրութեան պատ-
ճառով: Զինուորների մեծագոյն մասին վիճակուած է այլ ևս բնաւ
չտեսնել իրենց ծննդավայրը:

Յրմար է ուրեմն առանձին առանձին խօսել Ասիական թուր-
քիայի բոլոր այն երկիրների մասին, որոնք մի օրոշ ուրոյնութիւն
ունին իրենց աշխարհագրական սահմաններով, իրենց պատմու-
թեամբ կամ բնակիչների ծագումով, առանց ուշք դարձնելու
պաշտօնական փարչական բաժանումներին: Վանի պարփակեալ ա-
ւազանը, Քուրդիստանի և Հայաստանի լեռնային շեղջակոյտները,
Անգրիկոյկատի և Վերին Նիքոմեդի միջև, կազմում են այս բնական
ինքնուրոյն աշխարհներից մէկը: Միջագետքի դաշտը, ուր կազմու-

1) Թուրքական Ասիայի տարածութիւնը և բնակիչները, Սամս և Կիպ-
րոս կղզիների հետ միասին, մօտաւորական թուերով, ըստ Բէմի և Վադ-
նէրի, տարածութիւն. 1900000 քառ. քիլոմետր. բնակչի չնւերի հա-
ւանական թիւը. 16350000, իւրաքանչ. քիլոմ. վրայ. 9 բնակիչ:

վերպուեցին զօրեղ ակրութիւններ և կանգնեցան համբաւուոր
քաղաքներ, է նոյնպէս այն երկիրներից, որ ունեցել են յատուկ
պատմական զարգացում, և կազմում է լաւ սահմանաւորուած
աշխարհագրական մի ամբողջութիւն: Նոյնպէս է և Փոքր-Ասիայի
թերակղզին, որի ծովափը՝ շրջապատուած կղզիներով և կղզեակ-
ներով, տարածում է իւր մշակութեան և գիւղերի յարմարաւոր
ահագին գօտին սարահարթի շուրջը. մինչդեռ սարահարթը նուազ
է բնակիչներով և մասամբ էլ ծածկուած է աղտաղտուկներով
(աղային դաշտերով): Նիպոսը, որ այժմն Մեծ-Բրիտանիայի վիթ-
խարի տէրութեան մասն է կազմում, պէտք է նոյնպէս ուսում-
նասիրուի առանձին, իւր պատմութեամբն էլ նա ինքնուրոյն նշա-
նակութիւն է ունեցել իբրեւ միջնորդ Փիւնիկէի և Յունաստանի
միջև: Վերջապէս՝ Ասորիքն ու Պաղեստինը, այդ երկայնաձիգ լեռ-
նային աշխարհը, որի մի կողմը փակում են Միջերկրականի ջրերը,
միւս կողմը՝ անապատի աւազները, է մի աշխարհագրական սոմ-
բողջութիւն: Աշխարհի պատմութեան մէջ այս երկրի բնակիչները
մեծ մասն և ազդեցութիւն են ունեցել իրենց գիւտերով, գաղա-
փարների փոխանակութեամբ և փոխանցմամբ: Իսկ ինչ վերաբե-
րում է Արաբիայի ծովափում թուրքիայի ունեցած կալուածնե-
րին, այդ պէտք է ուսումնասիրել Արաբիա թերակղզու հետ միա-
սին, որի և մասն են կազմում նրանք:

ՊՈՆՏՈՍԻ ԾՈՎԱՓԸ, ՎԱՆ ԼՃԻ ԵՒ ՎԵՐԻՆ ԵՓՐԱՏԻ
ԱՌԱՋԱՆՆԵՐԸ:

Եթէ Ասիական թուրքիայի այժմեան քաղաքական սահմանա-
գծերը չեն համապատասխանում բնական սահմաններին, գոնէ
անկիւնի սահմանագլուխը՝ որ բաժանում է երեք պետութիւն՝
ուստաց Յաւի, պարսից Շահի և օսմանցիների Սուլթանի երկիր-
ները, ամենայնպէս ընտրուածն է՝ որ է Մասիս սարը (2): Երեք պե-
տութիւնների սահմանագիծը անցնում է Մասիսի Մեծ և Փոքր
կոների լեռանցամէջքով: Այս կէտից սկսած թուրքիայի քաղաքա-

կան սահմանն անցնում է 150 քիլոմետր երկայնութեամբ գէպի արեւմուտք՝ Արաքսի և Եփրատի աւազանների ջրբաժան գծով: Հարկաւ ամենքն էլ գիտեն, որ այս առժամանակեայ սահման է: Այս երկրում ամեն ուղղութեամբ շրջող ճանապարհորդների մէջ ռուսների թիւը պակաս չէ՝ սակայն նրանց քարտէզները և ուրուագծերը մեծ մասամբ նուիրուած են սպայապետութեան ռազմագիտական ուսումնասիրութեան: Իսկ եթէ դատենք անցեալ պատերազմների յիշատակով — պէտք է ենթադրել որ երկու տէրութեանց ընդհարումները վերջանալու են նոր տիրապետութեամբ: Էլբրուսը կարող է կրկնել Թանդուրակ սարին, Բիւրակնեանին (Բինգէօլ - դաղ), Արգէոս լեռանը, ինչ որ նա երբեմն ասում էր Կաղբէկին Լերմոնտովի բերանով. «Դու՛ս, ես տեսնում եմ՝ հեռուն, մշջապատ հիւսիսում, մի ինչ-որ, որ լաւ բանի նշան չէ: Ուռալից մինչև Գանուբ բանակները շարժւում են, թնդանօղների շարքերը՝ պղնձապատ կողերով, յառաջ են շարժւում չարագուշակ գղրգիւնով, ծիտող պատրոյգները պատրաստւում են պատերազմների համար:»

Մասիսից արեւմուտք՝ հրաբխային կոնուսներով ծածկուած մի լեռնագօտի, որի գագաթները շատ քիչ բարձր են շղթայից, իւր գահալէժ պարսպով սահմանափակում է Էմիածնի կանաչագեղ դաշտերը: Մի քանի գագաթներ միայն, ինչպէս օրինակ՝ Չինգիլ, Փեւլի-դաղ և լն, անցնում են 3000 մետր բարձրութիւնից, որ անում է 1500 մետր բարձր դաշտալայրից: Այս մանուածապատ լեռնաշղթան՝ ձգուելով գէպի արեւմուտք, յետոյ գէպի հարաւ — արեւմուտք, աստիճանաբար ցածանում է, մինչդեռ իւր ստորոտում փռուած Արաքսի հովիտը բարձրանում է հեռոցեմէ: Գետերի ափունքների մօտ այս լեռնաշղթան նորից բարձրանում է և ուրիշ ծայրաբոլոր (convergent) շղթաների հետ կազմում է Բիւրակնեանը — Բինգէօլը — «հաղար լճով սարը» (3752 մետր), որի ձմեռնային և գարնանային ձիւները սնունդ են տալիս ամեն կողմ հոսող ջրերին, արեւելքում՝ Արաքսին, հիւսիսում և հարաւում՝ Եփրատի երկու գլխաւոր ճիւղերին, որ են Արածանի (Մուրադ) և Սև-ջուր (Ղարա-սու):

Բիւրակնեան հանգոյցի այն կողմը՝ լեռնային բնագաւառը, որի գլխաւոր շղթան ղուգահեռական է Սև-ծովի ափին, շարունակւում է գէպի արեւմուտք 250 քիլոմետր և ցածանալով դարեանգից դարեանդ՝ վերջապէս անցը է տալիս Սև-ջրին, որը յանկարծակի ծռուելով գէպի հարաւ — արեւելք միանում է Եփրատի միւս ճիւղին:

Մի բարձր գագաթ, որ ձգուած է գէպի հիւսիս, միացնում է Բիւրակնեան լեռնակոյտը Էրզրումի սարերին և Սև ջրի առաջին վտակների ժողովուած կրկէսի արեւելքում կազմում է մի մանուածապատ և բաղմախոռոչ ջրբաժան լեռնակատար: Այդ տեղովն է անցնում Էրզրում — Կարսի ռազմագիտական մեծ ճանապարհը: Փալանթէօբանը, որ գտնւում է Էրզրումից ուղղակի հարաւ, ջրբաժան գծով պարփակուած այդ լայնածաւալ շրջանի ամենաբարձր գագաթն է (3145 մետր): Բայց՝ աւելի գէպի արեւմուտք՝ Եռլի — դաղի կողմնական լեռնագօտին, որ շրջապատում է Սև ջրի առաջին մեծ պտոյտը, ունի աւելի բարձր կատարներ: Էրզրումի աւազանից հիւսիս՝ մի ուրիշ շատ բարձր լեռնակոյտ — Գեաւուր-դաղը կամ «Անհաւատների սարը» մի այլ լեռնահանգոյց է կազմում, որն և Բիւրակնեանի նման ջրերի ճառագայթածէ բաժանման կենդրոն է: Այս լեռնահանգոյցի հիւսիսային զառիվայրերիցն է իջնում Թորթում — գետը և ուռչելով բաղմաթիւ վտակներից՝ կազմում է մի հիանալի ջրընկէց, մինը «Հին Աշխարհի ամենասիրուն» ջրընկէցներից: Թորթում — գետը դիմելով գէպի ձորով, որը թափւում է Սև ծովը, սուզւում է անգընդախոր կիրճերում, որոնց լաւայի պատերը 300 մետր¹⁾ բարձրութիւն ունին: Հարաւ — արեւելքում՝ հեղեղառները պատկանում են կասպիական աւազանին, Արաքս և Կուր գետերով: Հարաւում՝ Դումլի — դաղի՝ որ Անհաւատների լեռան հանդիպագօտին է, զառիվայրերից բղխում է Եփրատի մայր-տիւր, 2570 մետր ծովի մակերևոյթից բարձր: Եփրատը գնում է և թափւում Պարսից ծոցը: Գրեթէ բոլոր մեծ աղբերակները կաղմակերպւում են կրային լեռների խոռոչներում,

1) Hamilton, Researches in Asia Minor.

խոյն Եփրատի ափը ծնունդ է պտուիւնների և խոտաքարերի (գրա-
խոտ) մէջ¹⁾։ Պաղ, գրեթէ սառցային ջուրը (30,3), որ դուրս է
ցայտում Ժայռի բացուածքից, նշանաւոր է հայկական աւանդու-
թիւններում։ Այդ առատ աղբիւրի բոլորած ափում է սրահուած
եղել «խական խաչափայտը» կոստանդնուպոլիս տեղափոխուելուց
առաջ։ Այն բոլորէին երբ խաչափայտը հանեցին հողից՝ լստ աւան-
դութեան, յոտակ ջրի երակը դուրս ցայտեց։ Շրջակայ մարգագե-
տիւններից բոլորում են ուրիշ քսան աղբիւր, աւելացնելով իրենց
առուակները գլխաւոր վտակին։ Թուրքերն անգամ մեծարում են
Եփրատի ափունքը և ասում են որ նրա ջուրը որբում է սուրբա-
կան մեղքերը, սակայն սպանում է այն մարդկանց, որոնց հալա-
ծում է Ալլահի բարկութիւնը²⁾։ Միանալով ուրիշ վտակների հետ,
որոնցից մէկը իւր ջրի քանակութեամբ հաւասարում է Եփրա-
տին, սուրբ ջուրը իջնում է Երզրումի դաշտը, ուր գարնանը ձնների
հալոցի Ժամանակ փռւում է լայնածաւալ Սաղի (Սաղլիկ) ճահիճ-
ներում, որոնք ծածկուած են եղեգնաբոյսերով և լիքն են սագե-
րով, վայրի բադերով և ուրիշ ջրային թռչուններով։ Դուրս գալով
այս ճահիճներից՝ Եփրատի պղտոր ջուրը ընթանում է գանգաղու-
թեամբ տղմուտ հունով և արժանանում է իրաւամբ Աւջուր—
կս քառու անուանը, որ տալիս են նրան Թուրքերը։ Շատ հաւանա-
կան է որ Սաղի ճահիճները մնացորդ են մի նախկին լճի, որ երբեմն
ծածկում էր Երզրումի դաշտը, սակայն Ռագդէն չկարողացաւ
գտնել այդտեղ լճային Ժամակների և ոչ մի տեսակ, չնայած իւր եր-
կարաւ Խուզարկութիւններին³⁾։ Բուսական մնացորդները, որոնք
կազմել են դաշտի երեսին սեւահողի մի հաստ շերտ և հրաբխային
մոխրի շերտերը՝ դուրս Ժայթքելով հրաբուխներից, նախկին լճի
յատակը ծածկել են։

1) Moritz Wagner, Reise nach dem Ararat und dem Hochlande Armenien.

2) Strecker, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, vol. IV.

3) Известія Кавказскаго Отдѣла т. V, 1878.

Երզրումի նախնական լճի դաշտը պարիակող լեռները մեծ մա-
տամբ հրային ծագումն ունին և շատ տեղեր արուանների վրայ
երևում են հրաբխային չեչաքարի ամենականնաւոր կոնուսներ,
բայց լաւայի հոսանքները հազուադէպ են։ Այս բանում այստեղի
հրաբուխները չեն կարող համեմատուել արեւելեան Հայաստանի հր-
աբուխներին՝ Արտրատին, Թանգուրախին, Սիւխանին և մանաւանդ
Արագածին, որի լաւայի ծածկոյթը ունի 150 քիլոմետր շրջագիծ։
Երզրումին շատ մօտիկ, դաշտի հարաւային մասը շրջապատող
լեռների մօտ, բարձրանում է մի հրաբուխ, որի բաժակը երբեմն
լցուած է եղել ջրով, բայց հեղանիւթի ճնշումից փուլ է եկել բա-
ժակի հիւսիսային կողը և կաղմուել է մի խոր ձոր գէպի հիւսիս՝
Աւ ջրի ճահիճների ուղղութեամբ։ Այս հրաբուխներից ամենա-
բարձր և ամենանշանաւորը իւր գեղեցիկ կոնաձեւութեամբ, որ
յիշեցնում է Վեդուլը, է Միչլիկը, որ Երզրումի հիւսիս — արեւմու-
քումն է բարձրանում՝ Գեաւուր — դաղի լեռնաշղթայում, և ունի
1100 մետր դաշտից և 3181 մետր ծ. մ. բարձրութիւն։ Նա ամ-
բողջապէս կաղմուած է շարժուն մոխրից, որն և շատ դժուարա-
կոխ է։ Բաժակի մէջ, որ շատ աւելի մեծ է քան թէ Վեդուլի
այժմեան խաւնարանը (բաժակը), բարձրանում է հրաբխային չե-
չաքարի մի կոնուս, գորշ ու սև մի գանգուած, շրջապատուած օղա-
կաձեւ մարգագետնով, որ գարնանը ծածկւում է ծաղիկներով։
Լաւ պաշտպանուած հիւսիսի քամիներից, որ ուշայնում և աղ-
քատացնում են շրջակայ լեռնակատարների բուսականութիւնը,
Միչլիկի բաժակի արտաքին պատերի և կեղրոնական կոնուսի մէջ
տարածուող օղակաձեւ դաշտագետինը ունի մի բուսականութիւն,
որ ամենահարուստն է տեսակներով և ամենափայլունը գոյներով՝
այդ ամբողջ գաւառում¹⁾։

Շղթայաձեւ լեռների, որոնց գլխաւոր ուղղութիւնը դուրսհեռա-
կան է Աւ ծովի եզերքին, հիւսիսից ուղեկցում են Աւ ջրի հով-
տին, ձգուելով գէպի արեւմուտք և անհետանալով Սեբաստիայի
(Սըւազ) սարահարթում։ Բազմաթիւ կատարների, որոնցից իւ-

1) Moritz Wagner, արդէն յիշուած։

րաքանչիւրը առանձին անուն ունի, բարձրանում են այս լեռնաշղթայի վրայ: Հները Պարիագրէս (Պարխար) էին անուանում, իսկ այժմ այս շղթան յայտնի է Կոպ-գաղ ընդհանուր անուամբ, առնուած մի գագաթից (3300 մետր), որի շրջապատյուն է անում արևելքից և հիւսիսից՝ Երզրում—Տրապիզոնի կառքերի ճանապարհը: Լեռնանցքը, որով անցնում է այս ճանապարհը, 2700 մետր բարձրութիւն ունի ծովի մակերևոյթից, գրեթէ հաւասար Սիւր/իս/ին՝ կեդրոնական Ալպերում: Եւ այս ճանապարհը ամենանշանաւորն է իբրև ճարտարապետական գործ ամբողջ Թուրքիայում: Հիւսիսում բացւում է ձորոխի հովիտը, որ Քարշուտի կամ Գիւմիշ-խանէի գետի հովտի հետ կազմում է մի զարմանալի կանոնաւոր կիսաշրջանաձև գոգաւորութիւն: Բաթումի նաւահանգստից, որի մօտ ձորոխը թափւում է Սև ծովը, մինչև Տրիպոլի, որ գտնւում է Քարշուտի գետաբերանում, կարելի է անցնել ինչպէս մի ընդարձակ պողոտայով, որի երկու կողմը շարուած են սրածայր գագաթներ: Մի լեռանցամէջք կայ միայն 1900 մետր բարձրութեամբ, Վաւուգ գիւղի մօտ, երկու գետերի ագրեակներին միջև: Այս գետերի ընթացքով պարփակուած լայնարձակ կիսաշրջանը բռնուած է մի կարգ բարձր սարերով՝ Պոնտական Ալպերով, որոնց մի գագաթը, Ռիզէի հարաւ—արևելքում՝ Խաչքարը, անցնում է 3600 մետրից: Մերձակայ մի լեռնանցք ունի 3268 մետր բարձրութիւն՝ ըստ Կոխի: Լազիստանի այս գաւառում կածանները տարին վեց ամիս փակւում են ձիւնով. «թռչուններն անգամ, ասում են բնիկները, ձմեռը չեն կարող անցնել սարի (Վրայով¹⁾):» Քարշուտից արևմուտք՝ ծովափով դէպի Կիզիլ—Իրմաք ձգուող լեռները այնքան բարձր չեն որչափ Պոնտական Ալպերը, այսուամենայնիւ նրանք բաւական բարձր են հաղորդակցութիւնը մի կողմից գէպի միւսը գոժաւարացնելու համար և տեղ տեղ էլ գէպի ծովը արձակում են բարձր սարաւանդներ, կարատելով ծովափի դաշտը: Այս բնական սահմանակէտերից մէկն է Եսզուն—Բուռունը, որ է «Յասոնի հրուանդանը»:

1). Strecker, արգէն յիշուած:

Այս ժայռը կրում է դեռ մինչև այսօր առասպելական նաւազի անունը, որ իւր նաւը վարեց դէպի խորհրդաւոր Կողքիս: Պոնտական Ալպերի վերին հովիտներում երևում են բազմաթիւ հետքեր նախկին սառցարանների, քայքայուած և ակօսացած քարակարկառների և սեպացած քերձերի: Հրահոսանքները, պորփիւրն ու այլ տեսակ հրաբխային ժայռերն են կազմում այս լեռները և այն լեռները՝ որոնք ձգւում են Քարշուտից արևմուտք դէպի Գերմիշի կամ նախկին Գայլ գետը (Լիկուսը) և որոնք ակօսաձև պատառուածներ են կրում, որ գահալիժող սառցարաններից մնացած հետքեր են: Այս ամբողջ լեռնագաւառում հրաբխային գործնէութիւնը տեղի է ունեցել, ինչպէս երևում է, սառցային շրջանից առաջ: Ստորերկրեայ կրակեաղբերի արտաքին միակ նշաններն են յաճախակի երկրաշարժը և բազմաթիւ ջերմուկներ, որոնք բլիւում են լեռների ստորոտներում, նաև կողերի վրայ¹⁾: Ըստ Ստրեկերի՝ Կոլատ—գաղի գագաթը (2900 մետր), որ բարձրանում է գլխաւոր շղթայի կատարի վրայ՝ Տրաքիզոնից 50 քիլոմետր դէպի հարաւ, պիտի լինի Թէքէս լեռը, որտեղից Քսենոֆոնի առաջնորդած Բիւրը տեսան վերջապէս ծովը և ողջունեցին նրան ուրախութեան աղաղակներով, իբրև վախճան իրենց նեղութիւնների: Բայց այս արտեանը զիւրամտուելի չէ մի ամբողջ բանակի համար, որ ունի իւր բեռներն և պաշարի սալերը և հիւսիսային կողմից էլ Կոլատ—գաղի էջքը անհնարին է: Հներից այնչափ յաճախ յիշուած վայրը, որտեղից յոյները տեսան իրենց ոտքի տակ կանաչագետ ծովափունքը և ջրերի պսպղուն տարածութիւնը, պէտք է որոնել ծովից աւելի մօտիկ, մի լեռնանցքում, որտեղով ձգուելիս լինի մի ճանապարհ կամ շաւիղ: Սակայն Կոլատ—գաղից ցած՝ Վաւուգ լեռանցամէջքից հարաւ, բոլորովին մօտ այն ճանապարհին որով անցնելու էին յոյները, կայ մի սար 2100 մետր բարձրութեամբ ծ. մ., որի գագաթից կատարելապէս երևում է ծովը և որի ամենաբարձր արտեանի վրայ կանգնեցրած է պորփիւրի քարակարկառ՝ մօտ տասը մետր բարձրութեամբ և շրջապատուած

1) Palgrave, Essays on Eastern Questions.

քարաշեղջով՝ ծայրակտուր (յապաւած) կանուսի ձեռք: Պարոն Բռիօն (Briot), որ գտաւ այս յիշատակարանը, համարում է նրան յոյներից կանգնեցրած յուշարձան և արտեանը՝ որի վրայ բարձրա-
նում է սա, լինելու է թէքէս ուրը¹⁾:

Հայկական Ալպերի կամ Անտի-Կովկասի տնտեսման լարիքին-
թուր, որ բռնում է անդրկովկասեան Կուրի, Սև ծովի և վերին
Եփրատի միջև եղած բոլոր աշխարհը, տարածւում է նաև Արա-
րատից հարաւ և հարաւ—արեւմուտք՝ Վան լճի ընդարձակ ջրաւա-
զանի վրայ և նրա շուրջը, մինչև պարսկական սահմանը: Այս եր-
կիրների գետինը ամենայն տեղ շատ բարձր է: Փերլի—գաղից հա-
րաւ՝ սարաւանդի մի գագաւորութեան մէջ ամփոփւում է մի լիճ
Բալիկ—գետ կամ «Չկների լիճ» (Գալլատու ծովակ կամ Գալլատոյ
լիճ), որի բարձրութիւնը ծ. մ. 2237 մետրից պակաս չէ: Ձրի
աւելցուկը մի փոսկով թափւում է Արաքսի օժանդակներից մինի
մէջ: Արածանին (Մուրադ) կամ հարաւային Եփրատը, որ հոսում
է այս լճային լեռնագաւառի հարաւում՝ անցնում է 2000 մետր
բարձրութեան վրայ մի առապար հովտով, որ սեղմնւած է հրաժո-
սանքների ափսիանների մէջ: Այս լաւայի հոսանքը իջած է մեր-
ձակայ հրաբխային բաժակներից և խողովներից: Երկ ապառաժ-
ներն ու քերձերը, սրածայր գագաթների պատառուածքներն
ու փլուածքները այս քարքարուտ ամայութիւններին տալիս են մի
վայրենի, ահարկու կերպարանք: Հիւսիսում բարձրանում է հզօր
Արարատի զանգուածը՝ սև ժայռերով և ձիւնի շերտերով, հա-
րաւում ձգւում է մի տեղից ցած լեռնագոտի, ահեղ զառիվայ-
րերով:

Ալա-գաղը կամ «Խայտաբղէտ գագաթը»²⁾ որտեղից բղիւում են
Եփրատի ամենաբարձր աղբերը, հասնում է 3518 մետրի (3): Աւելի
հպարտ է ուղիղ արեւելքում բարձրացող Թանգուրակի գագաթը,
որ իւր ձուռն և խառնարանի ամենաբարձր կէտում ունի 3565

1) Briot, ձեռագիր:

2) Այս անունով սարերը շատ բազմաթիւ են Թրքասիս երկրներում:
Իսկ Ալա-գաղ նշանակում է «Աստուածային լեռն»:

մետր բարձրութիւն: Հայկական բոլոր հրաբուխներից Թանգուրակը
(Թանգրիկ) կամ Թանգուրլուն նախկին գործնէութեան ամենա-
շատ հեղքեր պահպանած սարն է: Թանգուրակ նշանակում է
«հնոց» (Թոնիր, Թոնգրակ, Թնգիր), որ անուանւում է նաև Սուն-
գերլիկ - գաղ կամ «կրակարան - լեռն» և ուստաց առաջին քար-
աէզների վրայ նշանակուած է «խուր» կամ «խորի» անունով:
Գլխաւոր խառնարանը, որ մի ահագին խողով է 2000 մետր շրջա-
պատով և 350 մետր խորութեամբ, չունի այլ ևս ոչ հրահոսանք, ոչ
գոլորշի, և մի փոքրիկ լճակի ջրերն են պսպրում վիշի յատակում,
մինչդեռ մի հարիւր մետրի չափ աւելի ցածում՝ լեռան ձեղքուածք-
ներից ծովն է գուրս ժայթքում: Հարաւային կողի վրայ կայ մի
այլ, որտեղից գոլորշիներ են բարձրանում 100 աստիճան տաքու-
թեամբ (հարիւրաստիճանեան ջերմաչափի), բայց ծծմբային չեն:
Վհի յատակից շարունակ լսւում է մռնչիւն: Անդրկովկասեան պա-
տերազմներից մինի ժամանակ ուռաները և թուրքերը, որ բանակ-
ուած էին միմեանց մօտիկ՝ Թանգուրակի մի հանդիպագօտու երկու
հակադիր կողերի վրայ, կարծեցին լսել հեռաւոր թնդանօղաձու-
թիւն և երկու բանակումն էլ տագնապի նշանը տեսին: Թանգու-
րակի հիւսիս—արեւմտեան ոտքում՝ քարայրից, գլխաւոր խառնա-
րանից և մի ուրիշ երկրորդական վիժման բաժակից անցնող ա-
ռանցքի շարունակութեան վրայ գուրս են ցայտում Գիաղնի
առատաբուխ ծծմբային ջերմուկները, ծածկելով գետինը իրենց
կրակն ծեփով, որ լինում է զանազան ձևի և գոյնի: Այս ջրերից
կազմւում է մի ջերմային փոսկի, որ շոգելից ջրնկէցներով թափ-
ւում է Արածանու պաղ ջրերին մէջ:¹⁾ 1859-ին գլխաւոր աղ-
բիւրը աւելի ցածումն էր, բայց մի ուժգին ցնցումն, որ շարժեց
երկիրը մինչև Երզրում, ցամաքացրեց այդ աղբիւրը, սակայն ջրերը
բային իրենց համար նոր ճանապարհ: Եւ այսպիսի յաճախակի
փոփոխութիւններ պէտք է որ յաւաջ գան աղբերակների շրջավայ-
րում, իբրև հեռեանք կեղեի թանձրացման, որ մեծ արագու-
թեամբ կերպարանափոխւում է երկրի մակերևոյթը: Տայլորը տե-

1) Janbert, Voyage en Arménie.

սաւ բազմաթիւ փոքրիկ գէյսէրներ (շատրուան), որ նետուում էին հողից 2—3 մետր բարձր և յանկարծակի նորից կորչում, կարծես ուրուականների պար լինէր¹⁾։ Մի քանի տարի յետոյ Աբխիւզ չգտաւ այլ ևս այս ընդհատուող ջրի ցայտումները²⁾։ Ջերմուկներից ներքև Արածանին անհետանում է բազալտ քարի ներքնուղու մէջ, որ մի խորին պատառուածք է, երկու ուղղահայեաց հանդիպակաց ափափանների միջև։

Թանգուրակը խոտորագնաց լեռնագօտիների մի հանգույց է։ Սրանից դէպի հիւսիս-արեւմուտք ձգւում է մի ողնաձև ճիւղ և միանում է Փերի-գաղի հետ. այստեղով է անցնում ճանապարհը Էրզրումից դէպի Թաւրիզ։ Ըստ ինքեան այս լեռնային ողնաշարը պիտի լինէր Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանը, սակայն արեւելեան բարձր հովիտը, ուր գտնւում է Բալիզ-լիճը և որտեղից գուրս է գալիս նոյնանուն հեղեղատը, յատկացրած է Օսմանեան պետութեան։ Թանգուրակից դէպի արեւելք անընդմիջապէս սկսուող լեռնաշղթան, դէմ առ դէմ՝ Արարատի երկու գագաթներին, իւր ամբողջութեամբ մի բնական սահմանագիծ է և շնորհիւ անկախ քրդերի, որ բռնած են նրա երկու կողերն էլ, մնում է ազատ գրակից երկու պետութիւններից։ Արեւելեան կողերի վրայ ձգւում են դէպի Ուրմիա լիճը փոքրիկ և կարճ գօտիներ, որոնք վերջանում են յանկարծօրէն՝ սարաւանդներով, մինչդեռ արեւմուտք՝ դէպի Վան լիճը, բազմաթիւ հանդիպագօտիներ են ձգւում հեռու հեռու և գնում կորչում են սարահարթում, որի միջին բարձրութիւնը Մ. Մ. 2000 մետր է։ Լեռնաշղթան ինքն էլ հազիւ 3000 մետրի է հասնում իւր մի քանի սրածայր գագաթներով։ Հաքարի լեռների ողնաշարը, որ հարաւում բոլորւում է Վան լճի հարաւային ափին ուղեկցելու համար, երեւում է որ աւելի բարձր գագաթներ չպիտի ունենայ, թէև ըստ Մուից Վազնէրի և Ռիսի պիտի գտնուին այնտեղ «սառցարաններ», այսինքն է՝ հսկանականարար՝ ամրացած ձիւնի շերտեր խորածորերի յատակում։ Հիւսիսում և հիւսիս —

արեւմուտքում մի ուրիշ բարձրութիւն յայտնւում է լեռների և բարձր երկիրների շրջանը, որ պարփակում է լճային գոգաւորութիւնը և որի արտեանի վրայ կանգնած է մի հին հրաբուխ՝ Սէյբան կոմ Սիվիան, 3600 մետր բարձրութեամբ ըստ Ֆանսճաւ Տողերի, որն և ծածկուած է ձիւնով տարին տասն ամիս։ Լինելով առանձնացած, սպիտակ կոնաձև գագաթով, կապտագոյն սիւռոցաձև արտափայլութեամբ՝ այս հրաբուխը թւում է աւելի մեծ քան թէ ուրիշ բազմաթիւ աւելի բարձր լեռների, բայց որոնք գտնւում են լեռնակոյանների մէջ ուրիշ գագաթների մօտ։ Շիլը (Shiel) համեմատուած էր սրան Դրմաւէնդի հետ և նոյն բարձրութիւնն էր տալիս երկու հրաբուխներին, որոնք սակայն տարբերւում են միմեանցից առնուազն 2500 մետրով։ Սիվիանն համարուել է նաև Արարատի ախոյեան և աւանդութիւնը սրամում է, որ երբ ջրհեղեղի ջրերը իջան՝ նախ և առաջ վարեցին Նոյեան տապանը Սիվիանի վրայ, յետոյ բերելով նրան դէպի հիւսիս՝ վերջնականապէս հանգչեցրին նրան Մասիսի վրայ։ Հնումը հայերը բերում էին Սիվիանի խառնարանի եզրը մի ամբիժ ոչխար՝ մատաղ անելու¹⁾։ Ամենալերին խառնարանը, որ 150 մետր խորութիւն ունի և ձմեռը ձիւնով է լեցուն, ամառը ծաղիկներով, երբեմն էլ ամփոփում է իւր մէջ մի փոքրիկ լճակ, շրջապատուած է սպիտակագոյն չեղաքարի կանգուն ժայռերով։ Սրա այս գագաթնակէտերից, որոնք պարսպում են խառնարանը, կարելի է տեսնել հիւսիսում Հայաստանի լեռների անսահման հորիզոնը, որ ձգւում է կամարաձև 300 քիլոմետր երկարութեամբ Բիւրակնեանից մինչև Մասիս։ Հարաւում երեւում է կողմնական խառնարանը, որ լցուած է Աղիր-գէօլով, այն է՝ «անշարժ (ծանր) լճով»։ Աւելի հեռուն սիւռուած է Վան լճի աւազանը՝ իւր խորշերով, ծոցերով, լիճը երկարաձգող ճախճախուսներով, և լեռների ամփիթէատրոնը, որ շրջապատում է նրան։ Հրաբխի ստորոտում տարածուած է փոքրիկ Նաղիկ լիճը, որ քաղցր ջրի աւազան է՝ զետեղուած Վան լճի և Եփրատի ջրբաժան բարձրութեանց վրայ, և որը դէպի երկուսն էլ ուղարկում է, գոնէ անձրևային եղանա-

1) Mittheilungen von Petermann, 1869, XI.

2) Записки Кавказскаго отдела, 1873.

1) М. Wagner, արգէն յիշուած։

կին, մի մի վտակ¹⁾: Հարաւ արեւմտեան մէջը միախառնուած է գաշտերի անորոշ գծագրութեան հետ: Հայաստանի բարձրաւանդակութեան վերջին աստիճանները սպառնում են Միջագետքի գաշտերի վերելում՝ ասամանաւոր քարաժայռերի մի շարքով, գետերից և հեղեղատներից փորփորուած խորխորատներով, բայց որը իւր ամբողջութեամբ սննի մի կանոնաւոր ուղղութիւն հարաւ-արեւելքից գէպի հիւսիս-արեւմուտք, իբրեւ շարունակութիւն Առաջատանի եզերական լեռնաշղթայի: Լճից գէպի արեւմուտք Նեմրուդ սարը, որ գրեթէ ամբողջապէս բաղկացած է մոխրից, գէպի ջրերն է հակում իւր ահագին խառնարանը, որի լայնութիւնը ասում են որ շատ քիւմետների է հաւասար²⁾: Իսկ հարաւային լճափում երևում է մի թերառած (էլիպտիկ) նեղուքերան ծովախորշ, որ մասամբ խորասուզուած հրաբխի խառնարանն է: Ամբողջ բարձր Հայաստանը մի հրաբխային երկիր է, յաճախակի երկրաշարժներով դրդուած: Ջերմակներն այնտեղ ունենալու բազմաթիւ են քան թէ Արեւմտեան ամենահարուստ լեռներում, ինչպէս օրինակ՝ Պիլէնէում և Օվերնում:

Վանի լիճը՝ Հայերի Տոսպը, — որից և Թոսպիտիս անունը՝ որ տալիս էին նրան նախնիք, — 336 մետր աւելի բարձր է քան թէ Ուրմիայինը, իսկ ծովի մակերևոյթից բարձրութիւնն է 1625 մետր: Ծաւարը հաշուած է 3690 քառակուսի քիւմետր, որ փոքր ինչ որակաս է Ատրպատականի ծովի (Ուրմիայի) տարածութիւնից, բայց անհամեմատ աւելի խորն է³⁾: Վանից 3 քիւմետր գէպի արեւմուտք խորաշաւիւր հասնում է յատակին 25 մետրից աւելի խորութեամբ⁴⁾, իսկ աւազանի հարաւային մասում յատակը գետ աւելի էլ խոր է: Վան լճի ամբողջ բովանդակութիւնը անկասկած աւելի մեծ է քան Ուրմիայինը: Իսկ ինչ վերաբերում է հիւսիս-ային-արեւելեան ծովախորշին, որ ձգւում է 60 քիւմետր երկա-

1) Layard, Nineveh and Babylon.—Millingen, Wild Life among the Koords.

2) Fanshawe Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor.

3) Monteith, Journal;—Carl Ritter, Asien, vol. IX.

4) Millingen, արգէն յիշուած:

րութեամբ գէպի երկրի ներքը, դա մի ծանծաղուտ է, ուր գարնանը հեղեղները սիլահալի (ալիւիոն) ընդարձակ գելտաներ են կազմում: Ըստ տեղական աւանդութեան՝ այս խորշը մի ժամանակ եղել է բերրի հովիտ, որտեղ սողսկում էին երկու գետ, որ և հարաւային արեւմտեան անընդհատ ձգւում էին գէպի թաղէշ (Բիտլիս): Ժօքերի, հայ Ներսէս Սարգսեանի, Որիէմայի, Լոֆտուսի և Սարեկէրի ժողոված տեղեկութիւնները չեն թողնում ոչ մի կասկած այն մեծամեծ փոփոխութիւնների մասին, որ կրել է այս ներքին ծովի մակերևոյթը: 1838-ից մինչև 1840 թ. բարձրացուեա 3—4 մետր: Ափի բնակիչները պատմեցին Լոֆտուսին՝ որ տասնեօթներորդ դարի սկզբին ջուրը բարձրացել էր նոյն ձևով մի քանի տարի շարունակ և յետոյ նորից ցածացել: Բացառիկ մի քանի տարի շարունակ և յետոյ նորից ցածացել: Բացառիկ երաշտ տարիները կանգնեցնում են ջրերի յառաջադիմութիւնը, բայց ժամանակաւոր յետադիմութիւնից յետոյ ջրերն սկսում են աւելի մեծ ուժով աճել: Ծովափի շատ լճերը ծածկուել են ալիքների տակ, նախկին թերակղզիները՝ այժմ ցամաքից անջատուած՝ փոխարկուել են կղզիների, որոնք օրից օր աւելի ևս փոքրանում են: Հիւսիսային ափովն անցնող ճանապարհը՝ սերունդից սերունդ ստիպուած են եղել տանել գէպի երկրի աւելի ներքը: Արձէշ քաղաքը՝ որ գտնւում է հիւսիս-արեւելեան ծովախորշի ափում, գրեթէ ամբողջապէս անհետացել է ջրի տակ, իսկ Ագէլճիւղ գիւղաքաղաքը, որ աւազանի հիւսիսումն է, փոստի մէջ է ջրի գիւղաքաղաքը, որ աւազանի հիւսիսումն է, փոստի մէջ է ջրի լճի տակ մնացած լինելով: Իսկէլէ (նաւամատոյց) գիւղը մասամբ ջրի տակ մնացած է. նաւաւորները իրենց մակոյկները կապում են ծառերի բներին, որոնք այժմ ափից հեռու գտնւում են ջրի մէջ: Ջրհորները լցուած են ծովից ծորուած ջրով, և տալիս են միայն Ջրհորները լցուած են ծովից ծորուած ջրով, և տալիս են միայն ազտաղի հեղուկ: Թերեւս ծովի այս արշաւանքին պէտք է վերագրել ջրի տակ թաղուած մեծ քաղաքների մասին եղած աւանդութիւնը: Ի՞նչն է այս յորգութեան պատճառը երևոյթ, որ հակառակ է Ափայի միւս գրեթէ բոլոր լճային աւազաններում նկատուածին: Կամ տեղական միջնորդի հասկացումն են ձգում

այժմն աւելի շատ անձրեւային ամպեր գէպի այս գաւառները, քան թէ այդ լինում էր առաջ, և կամ՝ պէտք է ընդունել ծովեզերեայ բնակիչների տուած մեկնութիւնը, այն է՝ որ ստորերկրեայ ճեղքուածները, որտեղով յորդառատ հոսանքներ սուղուելիս են եղել դէպի Տիգրիսի վերին օժանդակները, այժմն մասամբ խափանուած պէտք է լինին, ուստի և լճի ջրամբարը՝ ստանալով ձիւներից և անձրեւներից աւելի շատ հեղուկ, քան թէ գոլորշիացածը և ստորերկրեայ դուրս սուղուածը, աճում է և տարածւում, մինչև որ հաւասարակշռութիւնը վերահաստատուի և կամ ջրի աւելցուկը հարաւ-արեւմտքում ճանապարհ բանայ և թափուի Բաղէշի գետակը: Բնիկների ասելով թափառական հովիւները գլորած են եղել մի մեծ քար ստորերկրեայ անցքերի մէկի ձագարի մէջ, — այդ անցքերը նման պէտք է լինին Յունաստանի լճերի Կարա-Պոլիներին, — և այդ ժամանակից սկսած մակերեւոյթը բարձրանում է աստիճանաբար և անընդհատ: Շատ հետաքննական է մտից վերաքննել տեղացիների հաւաստածը ստորերկրեայ վճերի խափանման մասին և նախ և առաջ տեսնել թէ այն աղբիւրները, որոնք համարւում են լճի սուղմունք, նմանում են արգեօք նրան իրենց աղի պարունակութեամբ: Վանից արեւելք մի ուրիշ ջրամբար՝ Արջակ լիճը մեծանում է նոյնպէս¹⁾: Այս երկու հարեան լճերի միանուագ յորդութիւնը մեծ հաւանականութիւն է տալիս կլիմայի փոփոխութեան: Արջակը նմանում է վան լճին նաև իւր աղային պարունակութեամբ, միայն թէ՝ ըստ Միլլինգէնի՝ սա պարունակելիս պէտք է լինի նաև շատ մեծ քանակութիւն մկնդեղի. սրա յորդութեան ջրերով ողողուած դաշտերը անբեր են դառնում երկար տարիներ⁴⁾:

Այսպէս կամ այնպէս, սակայն այն հաստատ է որ վան լճի ջրերը իրենց օժանդակների բերած աղը ամփոփելով, թէև ոչ այնչափ մեծ քանակութեամբ որչափ Ուրմիա լիճը, անըմպելի են դառնում թէ մարդկանց և թէ անասունների համար: Նախիրները գետաբերաններն են գնում ջուր խմելու, իսկ ձկնորսները

1) Strecker, Mittheilungen von Petermann, № VII 1863.

իրենց ըմպելի ջրի պաշարը նորոգում են ծովի խորից դուրս Ժայթքող մի աղբիւրից, որի ջրերը զեռում են մակերեւոյթի վրայ: Այս հայկական ծովի ջրերը այնչափ աղի չեն, որչափ Ատրպատականի լճինը և ձկների աւելի շատ տեսակներ ունին: Գետաբերաններում որսւում է մի տեսակ ձուկ՝ ահագին քանակութեամբ, որի մասին խօսքերը կարծում է սխալմամբ թէ նոյնը լինի, ինչ որ է Սև ծովի անձրուկը (անշա, անշուա), որ այնչափ առատ է Տրաբիզոնի առաջ: Այս ձուկը սպիտակի (փոքր սպիտակ ձուկ = able) մի տեսակն է՝ (տառեխ, cyprinus tarichi), ինչպէս որ այդ որոշեց բնագէտ Դէյրոլը: Այս էլ պէտք է նկատել՝ որ այս ձուկը չէ կարող ապրել լճի աղի ջրերում¹⁾: Միմիայն մարտ ամսից մինչև մայիսի սկիզբները երևում է նա ջրի վերին շերտերում, այն ժամանակ՝ երբ հալած ձների քաղցր ջրերը սփռւում են լճի աղ-տաղի և ծանր ջրերի երեսին: Տարուայ մնացած միւս մասերում և ոչ մի տառեխ չէ երևում լճի մէջ: Բոլոր այն ձկները որոնք չեն գիշատուել անթիւ ջրագուաններից՝ ապաստան են գտնում օժանդակ վտակներում: Մի ժամանակ կարծում էին թէ տառեխը պահ է մոտում ջրի խորքերում²⁾: Նազիկի աւազանի ջուրը թէև քաղցր է, բայց այնտեղ նկատուած է ձկների նոյն տարին մի անգամ՝ անհետանալը³⁾: Վան և Արջակ լճերի աղային դիրտը, որ նստում է ծովափին, կիսով չափ ամփստ (կառքոնատ) է, կիսով չափ կալաքարի ծծմբատ (sulfate de soude), որը գործ են ածում աճառ շինելու և արտահանում են մինչև Ասորիք⁴⁾:

Վան լճի վրայ նաւերը սակաւաթիւ են, այսուամենայնիւ նորերս Տոզեր ճանապարհորդը անցաւ այդ լիճը ձկնորսական նաւով և հինգ բեռնակիր լաստերով: Վանի ամերիկական քարոզիչները 1879-ին ծովին իջեցրին մի կտործուն շոգենաւ, որի ամեն մի կտորը Պոլսից

1) Ernest Chantre, ձեռագիր, — Fanshawe Tozer, արգէն յիշուած:

2) A. Jaubert, Voyage en Arménie et en Perse; — Millingen, յիշուած:

3) Layard, յիշուած:

4) Deyrolle, Tour du Monde, 1-er Semestre, 1876.

էր ուղարկուած ուղտով, բայց չէ երևում որ այդ գործը յաջող-
ուած լինի¹⁾:

Վան, Սևան և Ուրմիա լճերի, Թիֆլիսի և Կարսի միջև՝ Ախալ-
ցխայի բարձրաւանդակութեան բազմաթիւ լճային գոգաւորու-
թեանց գոյութիւնն արդէն իսկ ապացուցանում է այն առաւելու-
թիւնը, որ Հայկական բարձրաւանդակները ունին պարսկական
բարձրաւանդակութեանց վրայ, լինելով աւելի խոնաւ(5): Ամբողջ Վա-
ղիստանը և այն լեռնագաւառը, որ նախնիքներից կրում էր Պոնտոս
անունը, գտնւում են իսկապէս Սև ծովի ազդեցութեան տակ
օգերւութաբանական տեսակէտի: Այդտեղում ախրում են ա-
րեւմտեան և հիւսիս-արեւմտեան հողմերը՝ բերելով առատութեամբ
ամառուայ փոթորիկների ժամանակ անձրեւ, ձմեռը՝ ձիւն: Այդտե-
ղում թափուող խոնաւութիւնը այնչափ մեծ չէ, որչափ Կովկասի
հարաւային կողերում, Մինգրէլիայում և Իմէրէթումն է, ուր
անձրեւի տարեկան շերտը անցնում է 2 մետրից, սակայն Վաղիս-
տանում կան յաջող զիրքով հովիտներ, ուր ամպերից թափւում է
մէկ մետրից աւելի անձրեւային ջուր: Ամերիկական մի քարոզիչ
ասածին նայած՝ Բաղէշում եկած ձիւնի քանակութիւնը՝ Վան լճի
հարաւային ափին իշխող լեռների հարաւային կողերի վրայ լինելու
էր 5 մետր և կէս 1858 և 1859 թուականների ձմեռները: Այս
ձիւնի թանձրութիւնը հաւատար Է 40 հարիւրամետրից աւելի ջրի:
Թէ և ոչ մի ճշգրիտ հետախուզութիւն թոյլ չէ տալիս գրապէս
պնդելու, սակայն Հայաստանի բարձրաւանդակութեանց տարբերոր
ընդունած խոնաւութեան միջին քանակութիւնը կարելի է կէս
մետրաչափ համարել:

Կան գաւառներ, ինչպէս օրինակ Ութու (Ուխտիք) բարձրաւան-
դակը, որոնց բարձր լեռները իբրեւ պատուար են խոնաւ հովմերի
դէմ, գաւառներ, որոնք հազիւ են ստանում իրենց մշակութեան
համար կարեւոր եղած անձրեւները: Այսպիսի տեղերում պէտք է

լինում առուներ վերառնել և ճիւղաւորել նրանց մշակուած հողե-
րում հազարաւոր ափսներով, ինչպէս այդ անում է Անդրկով-
կասի կասպեան աւազանի սահմանում գտնուած գաւառներում:
Բայց հարաւային Հայաստանի մեծագոյն մասը չնայած պոնտական
ալպերի պատուարին, գտնւում է արեւմտեան անձրեւաբեր հո-
սանքների ազդեցութեան տակ, որոնք ծովից փչում են դէպի Սը-
ւազի բարձրաւանդակը և յետոյ ներս են թափանցում դէպի ա-
րեւմտեան՝ ձագարած և բացուած հովիտները: Այսպիսով Սև ջրի
ամբողջ վերին հովիտը՝ Երզրումի աւազանի հետ միասին ընդունում
են Սև ծովի քամիները: Այս քամիները փչում են գլխաւորապէս
ձմեռը և ծածկում են թանձր ձիւնով Եփրատի ափուքների շուրջը
լեռների ամփիթատրոնը: Ամառը՝ հիւսիսի և արեւելքի քամիները,
որոնք ասիական մայրցամաքը անցնող բեւեռային մեծ հոսանքի ճիւ-
ղաւորութիւնն են, բերում են չոր օդ, որից զրոււմ են ամպերը:
Բայց պատահում է նոյնպէս որ արեւմուտքից եկող յանկարծական
փոթորիկները փոխւում են կատաղի տեղատարափ անձրեւների:
Միւս կողմից՝ Միջերկրականի ուղարկած հողմերը բերում են իրենց
բաժին խոնաւութիւնը և ընդհարուելով պատառում են իրենց
թուկները զառիվերների վրայ: Գեղեցիկ եղանակին մինչև անգամ
մի թեթեւ մշուշ մեղմում է լեռների գծագրութիւնը և գունա-
ւորում է դաշտանկարները նուրբ երանգներով¹⁾: Հայկական ալ-
պերի հիւսիսային կողերի վրայ իջած խոնաւութիւնը վերագառ-
նում է ձորօխ և քարշուռ գետերը, որոնց ջրի ծաւալը շատ մեծ
է համեմատած իրենց աւազանին: Նոյն լեռների հարաւային
կողերի վրայ սկիզբն են առնում Եփրատն ու Տիգրիսը, որոնց ալիք-
ները միանալով Շատ-էլ-Արաբում՝ գերազանցում են բոլոր միւս
գետերին, որոնք գտնւում են Ինդոսի և Գանուբի միջև և մինչև
իսկ երկու անգամ աւելի են Նեղոսից: Միջնորոտային և գետային
շրջանաւարտութեամբ Սև ծովը իւր անձրեւներով և Եփրատը իւր
հոսանքով անընդհատաբար թափւում են Պարսկական ծոցը:

1) Fanshawe Tozer, արդէն յիշուած:

1) Radde, Известія Кавказскаго Отдѣла, 1878.

Եւքսինեան Պոնտոսի տարածքում քաղաքները վայելում են բաւական քաղցր և բարեխառն օդ: Շատ հազիւ է պատահում որ այդ ծովափի ցրտերը 6 աստիճան ցած իջնեն սառուցման կէտից, իսկ ծովի բարեխառնող ազդեցութիւնը արգելում է ամառնային շոգերին անցնել 25 աստիճանից¹⁾: Թուրքական Հայաստանի բնակիչները նեղում են փոփոխակի սաստիկ ցրտից և սարսափելի շոգերից, գտնուելով տարուայ կլիմայի ծայրայեղութիւնները մեղմող ծովից հեռու: Երգրումում գարուն չկայ, այնտեղ ձմեռուայ ձիւները մի քանի օրուայ մէջ հալւում են՝ փոխարկելով հեղեղատները լայնածաւալ գետերի: Ծայրայեղ կէտերը տարուայ ամենաշոգ և ամենացուրտ օրուայ են՝ — 25 և + 44 աստիճան: Երկարատեւ զննութիւնների միայն կարելի կլինի հաստատապէս համեմատել այս կլիման Եւրոպայի և Ասիայի կլիմաների հետ, որոնք արգէն լաւ ծանօթ են օգերեւութաբանական տեսակէտից²⁾: Այստեղում տեսնուած է 33 աստիճան տարբերութիւն արշալոյսի և կէսօրուայ մէջ²⁾ Զմեռնային սառնամանիքը, գարնանային եղեամները ուշաշնում են բուսականութիւնը, բայց ամառը բոյսերը արագութեամբ են աճում և հասունանում. բնութիւնը կարծես պայթիւն է գործում մայիս և յունիս ամիսներին: Յորենը անցնում է իւր աճեցողութեան բոլոր աստիճանները՝ սկսած տերեւաւորութիւնից մինչև հատուկութիւնը՝ երկու ամսուայ ընթացքում: Բայց ամառնային արեգակը կկիզէր նրան ծաղկած ժամանակ, եթէ ջրաբաշխական առուակները հարկաւոր եղած խոնաւութիւնը չմատակարարէին: Մինչև 1800 մետր լարձրութեան վրայ մշակում են ցորեն

1) Տրաքիդոնի կլիման զանազան եղանակներում, 6 տարուայ հետախուզութեանց համեմատ. 6°8 յունուարին, 24°3 օգոստոսին, 15°5 տարեբոլոր: Ամիսների ծայրայեղութիւնները. 29°9 — 2°6: Անձրեւ՝ 566 հազարամետր: (Hann, Behm's Jahrbuch, IX, 1882.)

2) Երգրումի կլիման զանազան եղանակներին (1987 մետր բարձր).
 ձմեռ գարուն ամառ աշուն տարեբոլոր
 Ըստ 2-ի աշխ (3 տարի). — 10,°8 9,°9 24,°3 10,°3 8,°45
 " Մայրամայի (3 տարի). — 4° 10,°8 24,°2 7,°9 9,°72
 3) Malama, Vilayet d'Erzeroum (նուսերէն); — Radde, արգէն յիշուած:

և 2100 մետրի վրայ դեռ տեսնում է գարին, թէև այս բարձրութեան վրայ ցանքերին սպառնում է սառնամանիքների յանկարծական վերադարձը աշնան սկիզբներին: Միջին թուով Հայկական լեռներում մշակութեան շերտը չէ այնչափ բարձր, որչափ Վրաստանում, Կովկասի զառիւթների վրայ, թէև վերջինս աւելի հիւսիսում է գտնուում: Դրա պատճառը հաւանականաբար լեռների ձևն է: Մինչդեռ Հայաստանի լեռները իրենց բազմաթիւ խրամատներով թոյլ են տալիս հիւսիսային քամուն ներս մտնելու, Կովկաս սարերի միապալաղ պատուարը պաշտպանում է իւր հարուային կողերի վրայ աճող բուսականութիւնը: Բուսական գոտիները իրար են խառնւում տեղական կլիմայի համեմատ: Այսպէս՝ Վանի դաշտերում դեռ աճում է նարնջենին և կիտրոնենին, մինչդեռ ձիթենին այնտեղ չէ կարող ապրել¹⁾: Ֆրանսիայում ձիթենու գոտին ընդհակառակն այդ բոլորից աւելի շատ է բարձրանում դէպի հիւսիս:

Սև ծովի մօտերը պոնտական բուսականութիւնը նման է Մինգրէլիայի բուսականութեան, առանց հաւասարուելու նրան իւր տեսակների ճոխութեամբ և գոյների վայրով²⁾: Հայաստանը Փոքր Ասիայի այն երկիրներից մէկն է, ուր պտղատու ծառերը տալիս են ամենահամեղ միրգ և ուր բուսաբանները կարծում են գտած լինել շատ տեսակների հայրենիքը, ինչպէս օրինակ՝ խաղողի որթի և տանձենուը: «Լաղիստանը, ասում են բնիկները, պտուղների հայրենիքն է»³⁾: Ասիական Թուրքիայում չկայ մի ուրիշ երկիր աւելի կանաչագեղ, քան Տրաքիդոնի շրջակայքը: Ուրիշ գլուխ բլուրները ծածկուած են բուսական հողով: Պատնէշների վրայ յեցուած աստիճանաւոր դարատափները զարգարուած են կանաչ սլորտէզներով, մարգագետիններով, մշտաւերեւ կամ տերեւփոխիկ ծառերով: Կիտրոնենիները, ձիթենիները շրջապատում են ծովափի

1) Statkovskiy, Problèmes de la climatologie du Caucase.

2) A. Jaubert; — Carl Ritter, Asien, vol. X.

3) Koch. Wanderungen in Orient; Carl Ritter, Asien, vol. XVII.

քաղաքներն ու գիւղերը: Աւելի բարձրում երևում են ստուարտ-
ճիւղ ընկողներին, շագանակենին, կաղնիներ: Աւելի հեռուն՝
բացուած լեռնափարգերը (ազալէ) և մշտադալար մրտավարդերը
(rhododendron) կարծես կարմիր սիւռնիներ լինին լեռների զառ-
վայրերի վրայ փռուած: Լեռնափարգի ծաղիկներին են վերագրում
մեղրի այն թիւնաւոր յատկութիւնը, որ գինովացրեց և գոռացրեց
Քսենոֆոնի զինուորներին: Կոխ բուսաբանը չկարողացաւ այս մեղրից
գտնել կովկասեան երկրներում, սակայն այդ մեղրը ծախւում է
Բաթումի և Օրլուի միջև եղած պոնտական ծովափի բոլոր վաճա-
ռանոցներում: Բնիկները եփում են նրան և շաքարի հետ խառ-
նում՝ անխառ զարձնելու համար¹⁾:

Հայաստանի սարերը երկրի ներսում գրեթէ բոլորն էլ զրկուած
են ծառային բուսականութիւնից. մարդ տեսնում է միմիայն
ժայռեր և արօտներ: Այս երկրում՝ որ կարող էր նորից ծածկուել
անտառների, շատ տեղերում ուրիշ վառելիք չունին բացի կովի
աթարից: Թռչունները սակաւ են, բացի նրանցից, որոնք բուն են
գնում ժայռերի ճեղքերում: Վայրի կենդանիները, որոնք պատ-
կանում են նոյն տեսակներին, ինչ որ կան Անգրկովկասի սարե-
րում, այս լեռի և արօտապատ տարածութեանց վրայ ապաստանի
տեղ չեն գտնում: Լեռների բոլոր կողերին տիրում են հովիւները
և նրանց մեծագմակ ոչխարները, պահպանուած կիսավայրերի
շներով, որոնք յաճախ աւելի փտանգաւոր են քան թէ արջերն ու
գայլերը: Անտի—կովկասի և Պոնտոսի մարգագետիններում արա-
ծող ձիերը գեղեցիկ ցեղից են, բայց չեն հաւասարում թիւրքմէն
ձիերին իրենց ուժովը, և ոչ էլ պարսկականներին՝ իրենց շնոր-
հալի շարժուածքներովը: Թէև սաստիկ կրակոտ, սակայն չափա-
զանց քաղցրաբարոյ են: Այս էլ կայ, որ քուրդերը, ինչպէս նաև
Փոքր Ասիայի ու Հայաստանի միւս բնակիչների մեծ մասը, աւելի
լաւ են համարում վարել իրենց անասունները ձայնով, քան թէ

1). Hamilton, Researches in Asia Minor;—Zeitschrift der
Gesellschaft für allgemeine Erdkunde, Band IV;—Mahé, Gé-
ographie médicale, Dictionnaire encyclopédique des sciences
médicales.

մորակով: Սայլը քաշող գոմէշը առաջնորդում է երգով, երբ որ
սայլորդը լուծ է՝ կենդանին կանգնում է¹⁾: Օդի աւելի մեծ
խոնավութեան և աղբիւրների առատութեան պատճառով՝ Հայաս-
տանի արօտները աւելի խոտաւետ են քան Պարսկաստանինը և
անուցանում են միլիոնաւոր անասուններ, որոնք իբրև կերակուր
են ծառայում կոստանդնուպոլսին և Փոքր Ասիայի բազմաթիւ
քաղաքներին: Միլլինգէնը կարծում է որ Արարատի և Պարսկա-
կան Ծոցի միջև եղած արօտատեղիների վրայ ցրուած ոչխար-
ների թիւը պակաս չէ 40 միլիոնից: Դալիս սկզբում ծօբէրը
150 հազար էր հաշւում ոչխարների թիւը, որ տարեկան ստա-
նում էր կոստանդնուպոլիսը Հայաստանի սարերից: Հազար հինգ
հարիւր—երկու հազար գլխով ճանապարհ էին ընկնում ոչխար-
ների հօտերը, անցնելով դարեանդից դարեանդ՝ մշտապէս հետե-
ւելով արօտատեղիների գօտուն և հասնում էին Վոսփորին ճա-
նապարհ դուրս գալուց 17 կամ 18 ամիս յետոյ: Հալէպը, Դա-
մասկոսը, մինչև անգամ Բէյրութը իրենց մսի պաշարն ստանում
են Հայաստանի և Քուրդիստանի հովիւներից, իսկ պատերազմների
ժամանակ թուրք բանակները ուտեստի պաշարի կողմից ամբող-
ջապէս կախուած են վերին եփրատի բնակիչներից²⁾:

Պոնտոսի, թուրքական Հայաստանի և Քուրդիստանի բնակիչ-
ները, որոնք հաշւում են մօտ երկու միլիոն հոգի³⁾, մեծ մա-
սամբ պատկանում են նոյն ցեղերին, ինչ ցեղերի որ պատկանում
են Անգրկովկասի բնակիչները: Թէ ցեղաբանական և թէ աշխար-

1) Millingen, Wild Life among the Koords.

2) Jaubert, A. Voyage en Arménie et en Perse.

3) Տրապիզոնի, Էրզրումի և Վանի վիլայէտների (նահանգների) բնակիչ-
ների մօտաւորական թիւը, ըստ Երիցովի, Մարգամանի և Լն.

Թուրք և Թուրքմէն	800000	Լազ	100000
Հայ	600000	Չէրքէզ	50000
Քուրդ	450000	Թուրք	50000

Այլ և այլք — 20000

Հագրական տեսակէտից այս երկու սահմանակից երկիրները մի ժողովի են կազմում: Երկու երկրումն էլ ընակում են վրացիներ, թէև տարբեր անուանակոչութեամբ: Թուրք Երզրումը հայկական է, ինչպէս որ է ռուս Երևանը: Քուրդ հովիւները արածացնում են իրենց հօտերը ինչպէս Աւանի նոյնպէս և Վան լճի եզերքներում: Քաղաքական սահմանը ազգերի համար ընական սահման չէ: Այս էլ թէև ճիշտ է որ հակադարձ գաղթականութիւններ տեղի ունեցան մի երկրից դէպի միւսը, ոչ բոլորովին ինքնաբերաբար, Ռուսիայի ամեն մի նոր յաղթութեան ժամանակ: Այսպէս՝ 1828-1830-ին հարիւր հազարից աւելի հայ, յուսարով քրիստոնեայ երկրում ազատութիւն գտնել, Թուրքիայից և Պարսկաստանից գաղթեցին, ապաստան խնդրելով ռուս կառավարութիւնից և ստացան թուրք ու քուրդ գաղթողների թողած երկիրները: Իսկ այս վերջիններն քաշւում էին մահմետական երկիրներ: Նմանապէս էլ 1877-ին՝ ժողովրդի փոխանակութիւն տեղի ունեցաւ թուրքական Հայաստանի և ռուսական Անգրկովկասին միացրած նահանգների միջև: Արտահանի և կարսի թուրքերը իրենց նահանջող բանակներին հետևեցան դէպի Երզրում և Սըւազ: Արգուիի թուրքերը գնացին դէպի Վանի բարձրաւանդակը, մինչդեռ վերին ձորովից, Երզրումից և Վանից Հայերը եկան բռնելու ռուսական ամրոցների շուրջը բաց մնացած տեղերը: Օսմանեան կայսերութիւնը, ընդհանուր առմամբ, աւելի օգտուեց այս փոխանակութիւնից¹⁾, որովհետև մուսուլմանները չեն կամենում այլ ևս ապրել ռուս տիրապետութեան տակ և գնում են միանալու իրենց եղբայրներին, մինչդեռ թուրքիայի հայերից շատերը աւելի քիչ են վախենում փաշաների բարբարոսութիւնից, քան Առսկովեան վարչութեան բռնադատութիւնից⁽⁶⁾: Ռուսական արշաւանք-

1) Գաղթական շարժումը Ռուսիայի միացրած երկիրներում, 1878-ից մինչև 1881:

Եկաւորների թիւը 21890

Գաղթողների » 87760

Կորուստ 65870

ների գլխաւոր հետևանքն եղաւ այն, որ Հայաստանը Թուրքաստան դարձաւ¹⁾:

Այսուամենայնիւ՝ այս ահագին փոփոխութիւնները ցեղաբանական տարրերի հաւասարակշռութեան մէջ, — փոփոխութիւններ, որոնց ընթացակից էր սարսափելի մահացութիւնը՝ պատճառուած սովից, ջերմախտից, հայրենիքի կարօտից, — ամենաինչև արողացան ճշտել և յարմարացնել ցեղաբանական սահմանները պայմանական քաղաքական սահմանագծի հետ: Հասկանալի է թէ նոյնացեղ ժողովուրդների սահմանակցութիւնը ինչ մեծ առաւելութիւն է տալիս ռուս կառավարութեանը, եթէ սոսկ Գրան հետ ընդհարումն ունենայ: Յանուն իւր հպատակների՝ անգրկովկասեան վրացիների, կարող է նա միջամտել Տրաքիզոնի վրացիների գործերին: Իբրև քուրդ հովիւների իշխողի՝ դիւրին է նրան պահանջել այդ թափառականների վրայ հսկելու իրաւունքը՝ մի երկրից միւսն անցնելիս: Բայց մանաւանդ իբրև Հայերին պաշտպան, իբրև սուրբ էջմիածնին տիրող, բոլորովին իւր քաղաքական դերում կլինի նա՝ պահանջելով վարչական ինքնավարութիւն և բարենորոգումներ իւր հպատակների եղբայրների համար: Եւրոպական Թուրքիայում կարողացաւ նա բարձրացնել իւր հզօր ձայնը ի նպաստ բուլգարներին և նրանց տալ տուեց մի երկիր, որ տարածւում է մինչև Սալոնիքի ծոցը: Սոյնպէս էլ, երբ յորմար առիթը գայ, նա զինուած կլինի միջամտելու յօգուտ հայ հասարակութեանց, որ սփռուած են Երզրումի հովիտից մինչև Ալեքսանդրէտ խորշի ծովահայեաց ափերը, ճիշտ դէմ առ դէմ՝ Անգլիայի նոր տիրած Կիպրոսին: Իսկ ինչ վերաբերում է Մեծ-Բրիտանիային, նա անկարող կլինի անխախտ պահպանել թուրք պետութեան այժմեան սահմանները ընդդէմ ռուսների: Եթէ ստիպւում է նա թուրք կառավարութեանը կարգ ու կանոն պահել իւր անատոլեան նահանգներում, այդ մի պատրուակ ունենալու նպատակով է, որ յետ առնէ իւր պաշտպանութեան անխոհեմ խոտուած: Սպառնում է, որովհետև չէ կարող գործել:

1) Palgrave, Notes on Eastern Questions.

Տխուր է մտածել, որ մի այսչափ հարուստ երկիր, բարեխառն գոտու ամենագեղեցիկ և ամենաբերրի երկիրներից մէկը, որ իւր տարածութեան համեմատութեամբ ամենաշատ թիւն է տուել հացաբոյսերի, այսօր շատ սակաւ է մշակուած: Հազիւ 6 բնակիչ կարելի է հաշուել մի քառակուսի քիլոմետրի վրայ և այն էլ շատ հաւանական է, որ պակասում է օրից օր: Սակայն տիրող ազգը՝ թուրքերը կամ աւելի ճիշտ՝ թուրքմանները, — որովհետեւ գեռ մինչև այսօր էլ նրանք բաժանուած են առանձին առանձին ցեղերի, — ունին մեծ բարեմասնութիւններ, որով հաւանական է թէ ապագայում կարող են մեծ մասն ունենալ ազգերի ընդհանուր գործնէութեան մէջ: Աշխատասէր, համբերող, սկսուած գործում տոկուն, թուրքմանները նորից նոր սկսում են, առանց ձանձրանալու, օտարների արշաւանքներով ընդհատուած գործը: Իրենց նախնեաց՝ կարա-կոյունլի և Աղ-կոյունլի, այն է՝ «Սև ու Սպիտակ Հովիւների» փառքին գիտակից՝ թուրքմէները պահպանել են ազգային միութեան զգացումը, որ պակասում է իրենց հարեանների մեծ մասին և ցեղերի խառնուրդի ժամանակ գլխաւորապէս սրանց օգտին է կատարւում այդ ձուլումը: Շատ գաւառներում լազերը, չերքէզները, քուրդերը վերջի վերջոյ ձուլւում են սրանց հետ, մասնաւորապէս այն տեղերում, ուր թափառաշրջի սովորութիւնները տեղի են տուել երկրագործական կեանքին: Այս թուրքմանների ուժեղ ժողովրդի մէջն է որոնելու թուրքիան իւր «վերածննդեան» տարրերը և ոչ թէ դաշնակցութեանց, պատերազմական անհաստատ բաղդի և կամ «Եւրոպական գրամագլուխների» օժանդակութեան մէջ¹⁾:

Բաթումի և Տրաքիզոնի միջև՝ ծովափի լազերը և եզերական լեռների աճարները մահմետական վրացիներ են, ոչ պակաս փայելուչ, շնորհալի և գեղեցիկ քան իրենց վրաստանի եղբայրները: Նրանց բարբառը, որ շատ մերձաւոր է Մինգրէլիայում խօսուած գաւառաբարբառին, խառն է թուրք և յոյն բաւերով²⁾: Կրօնի, քաղաքական — վարչական ձևի տարբերութիւնը, մոնոաւսնդ ժա-

1) Palgrave, արդէն յիշուած:

2) Rosen, Ueber die Sprache der Lasen.

մանակաւոր պանդխտութեան սովորութիւնը, որ ընդհանուր է Լազիստանում, աստիճանաբար աւելի մեծ տարբերութիւն են առաջացնում թուրքահայտակ լազերի և ռուսահայտակ վրացիների խօսակցական լեզուի մէջ: Մի քանի գաւառներում, մինչև անգամ վերին և միջին ձորովի վրայ, թուրքերէնն է դարձել սովորական խօսակցական լեզու: Լազերը ճարտար են արհեստների և ամեն տեսակ ձեռնարկութեանց մէջ, այլ և արկածախնդիր են: Կար ժամանակ որ նրանք մեծ հաճոյքով պարապում էին ծովահնութեամբ և նրանց փոքրիկ մակոյկները՝ առանց ուշ դնելու մրրիկների փառնգին, ընկնում էին վաճառականական նաւերի յետեից, իսկ այժմս զբաղւում են ձկնորսութեամբ և ապրանքներ կրելով: Հազարաւոր պանդխտներ դիմում են Կոստանդնուպոլիս բեռնակրութեամբ, նաւաբարձութեամբ և կաթոյապգործութեամբ պարապելու¹⁾: Տանը մնացողները հովիւներ են կամ երկրագործ, և մարդ հիանում է այն հոգածութեան վրայ, որով նրանք հաստատում են իրենց մշակութեան լանջերը (տեռուս) լեռների կողերի վրայ: Բուռն Լազիստանի գաւառում, որի արեւմտեան սահմանն է Քէմէր հրաւանդանը (Քէմէր բուռնու), բնակիչները գրեթէ ամբողջապէս լազեր են: Դրանից այն կողմը՝ դէպի Տրաքիզոն և աւելի հեռու մինչև Պլատանա, հետզհետէ պակասաթիւ են դառնում նրանց հասարակութիւնները և խառն բնակուած թուրքերի և յոյների հետ: Լազերից յետոյ այս երկրում ցեղական ամենանշանաւոր տարրը կազմում են չերքէզները, արխաղները և կովկասից ուրիշ զանազան գաղթականներ, որոնց տարեկան եկաւորութիւնը հասնում է մօտ վեց հազարի: Սրանք յօժարութեամբ ձուլւում են բնիկների հետ ի մի ազգութիւն, տեղացի աղջիկների գեղեցկութեան շնորհիւ, որոնց նորեկները մեծ յօժարութեամբ իրենց կին են խնդրում²⁾: Հայերը ունին միմիայն գիւղերի մի փոքրիկ խումբ Կոպիի շուրջը, Բաթում գաւառի սահմանագծի վրայ, իսկ յունական գաղութը բաղկացած

1) Известія Кавказскаго Отдѣла, tome V. 1877—1878.

2) Palgrave, յիշուած:

է միմիայն ծովեղերեայ քաղաքներում և գիւղաքաղաքներում՝ առանձնացած մի քանի ընտանիքներից: Ներքին մի քանի հովիտներում, մասնաւորապէս Ընկուզուտում (Չեիզլիք), Տրաքիզոնից՝ Վիւմիշ-խանէ տանող ճանապարհի վրայ, գտնուում են Ջիւն բնակիչներ (կէսկէսներ) — «Մէցցօ-մէցցօներ»՝ որ մարդ չգիտէ մուսուլման թուրքերի հետ դասել թէ քրիստոնեայ յոյների հետ: Առաւօտեան խօսում են նրանք թուրքերէն և գնում են մզկիթ, երեկոյեան խօսում են յունարէն և կատարում են քրիստոնէական խորհուրդները 1): Ծագած յոյներից, բայց լազերի հետ խառնուած յոյներից, և տասնեօթներորդ դարում ընդունած իսլամը, այս երկեզու և երկկրօն գիւղացիները ծածկում են օսմանցիներից իրենց քրիստոնէական ծէսերը, թէև այդ գաղտնիքը յայտնի է ամենքին և արհամարհանքով թոյլատրուած: Այս էլ կայ, որ նրանց մահմետականութիւնը զուտ կեղծաւորութիւն չէ: Նրկու կրօնքի արարողութիւններն էլ սովորութեամբ անհրաժեշտ են դարձած նրանց համար հաւատարապէս (7): Թերևս սրանց մէջ պէտք է տեսնել այն Մակրոնների սերունդը, որոնց մասին խօսում է Հերոդոտը, իբրև թիւիատութիւն գործածողների վրայ, այդ զէպքում սրանք «մուսուլման» եղած կլինին յառաջ քան իսլամի զինուորների այս երկիրներին տիրելը 2):

Ոչ մի տեղ, ոչ թուրքիայում և ոչ էլ Անդրլիւիստում, Հայկեանները կամ Հայերը չեն ապրում իբրև մի միաձոյլ ազգային մարմին, սակայն ճորտի հովտի հարաւային զառիւլայրերում նմանապէս և վերին Նիւրատի գլխաւոր ճիւղերի վրայ նրանք են տիրող ժողովուրդը: Փոքր Ասիայում՝ Ջիհունի աւազանում բնակուած են նրանք բաղաւապէս մի քանի վերին հովիտներում: Այսպիսով՝ Սև ծովից ձգուած մինչև Միջերկրականը՝ ամենալաւ կերպով այս տեղերում են պահպանել Հայաստանի թագաւորութեան աւանդութիւնները: Հայերի թիւը յայտնի չէ: Նրանց քաղաքական դրութիւնը գառնալով առիթ սաստիկ վիճաբանութիւնների, երկու

կողմից էլ չափազանցութիւններ են տեղի ունեցել, նայելով պայքարի շահերին: Մի կողմին նայած՝ թուրքիային մնացած նահանգների հայերի թիւը լինելու է երկուսից երեք միլիոն, միւսների ասելով — միմիայն հինգ հարիւր հազար: Պաշտօնական վիճակագրութիւնները, որ կազմուած են իւրաքանչիւր տեղի բնակիչների թուի մօտաւորական ենթադրութեամբ, մշտապէս չեն պահում իւրաքանչիւր ազգութեան կանոնաւոր հաշիւը, սակայն ճանապարհորդների հետազօտութիւններով զանազան ցեղերի յարաբերական չափը յայտնի է մօտաւորապէս, ուստի և կարելի է թուրքական հայերի մօտաւոր թիւը հանել, որ հաւանականաբար լինելու է եօթից ութ հարիւր հազար, այն է՝ ամբողջ Հայ ազգութեան մի երրորդը բնակուելիս պէտք է լինի Օսմանեան հողի վրայ (8): Երգումում ինչպէս և Կոստանդնուպոլսում՝ Հայերը տարբերում են թուրքերից աւելի բաց և ազատամիտ ոգով, ուսման աւելի մեծ սէր ունին, վաճառականութեան և արուեստների մէջ աւելի մեծ ձեռներեցութիւն: Վանի վիլայէտում չկայ տուն, որ նրանց ձեռքով շինուած չլինի, չկայ տեղական կոտոր որ նրանց գործածը չլինի, չկայ պտուղ, որ նրանց պարտէզներից չլինի: Նրանք զիմում են պանդխտութեան մեծ յօժարութեամբ: Չհաշուելով փաշաների բռնութիւններից և աւաղակ քուրդերի ասպատակութիւններից փախածները, հազարաւորներ կան նրանցից Ստամբուլում, Անատոլիայի և Ներսիական թուրքիայի միւս քաղաքներում: Այս տեղերում բանում են նրանք իբրև որմնադիր, մշակ, բեռնակիր: Կոստանդնուպոլսում՝ Վան-էրմէնիսի, «Վանեցի հայ» անունը գործ է ածւում ինչպէս «Ուլերնա» բառը ֆրանսիայի մեծ քաղաքներում: Ամբողջ գիւղեր բնակուած են միմիայն կանանցով, որոնց այրերն ու եղբայրները պանդխտութեան մէջ են, իսկ իրենք մնացել են ընտանիքի տուն ու տեղին հսկելու:

Մինչդեռ Հայ ժողովրդի ծանրութեան կեդրոնը գտնուում է ռուս հողի վրայ՝ Արարատ սարի ստորոտում, քուրդերինը 1) ընդհակա-

1) Թրքական հողում սրանց ցեղական անունը հնչում է քիւրդ կամ քիւրտ: Արաբները այս ազգն անուանում են քարտ, յոգնակի էքրատ, իսկ իրենք իրենց կոչում են քարտմանչէ:

1) Hamilton, Researches in Asia Minor;—Eli Smith;—Flandin;—Palgrave, etc.

2) De Gobineau, Trois ans en Asie.

ուակը թուրք հողի վրայ է, ուր և գտնուում են նրանց ամենաբաղ-
մամարդ ցեղերը: Նրանց բնակութեան բուն կեդրոնը գտնուում է
Վանի բարձրաւանդակութեան վրայ, թէև նրանց թափառած
արօտատեղիները անսահման են: Հաշուելով քուրդերի թւում
իրանի եղերական լեռնաքօտիների լուռիներին և Բախտիարնե-
րին, նաև այն զանազան ցեղերին, որոնց պարսիկ թագաւորները
տեղափոխել են խորասանի և Բալուջիստանի սահմանների վրայ,
այն ժամանակ շատ քիչ ազգ կլինի Առաջաւոր Ասիայում, որ
այդչափ ընդարձակ երկիրներում սփռուած լինի: Քրդերի տիրած
գօտին, որ գրեթէ անընդհատաբար տարածւում է Համադանի
մօտերից մինչև Այնթափ՝ 1000 քիլոմետր երկարութիւն ունի, 250
քիլոմետր միջին լայնութեամբ: Նրանք բաժանուած են երեք
պետութեան մէջ, բայց Ռուսաստանում եղածները համեմատա-
բար շատ սակաւաթիւ են և չըջապատուած են հայերով, վրա-
ցիներով ու թաթարներով ու ոչինչ յարակցութիւն չունին իրենց
գլխաւոր ցեղերի հետ: Քուրդ ցեղերի մեծամասնութիւնը ճանա-
չում է Վրան գերիշխանութիւնը, արեւելեանները կախումն
ունին Պարսկաստանից, իսկ զանազան գօտարախօս գաւառ-
ների ցեղեր, մասնաւորապէս Դէրսիմ սարերինը, որ Երզրումի
հարաւ—արեւմուտումն է, ապրում են փոքրիկ անկախ տէրութիւն-
ներով¹⁾: Այն հովիտներում ուր քուրդ ցեղերը ապրում են խիտ
առ խիտ, մասնաւորապէս մեծ Զաք գետի աւազանում, նրանք
կազմում են մի բաւական հզօր ազգայնութիւն, այնպէս որ թուր-
քերի և պարսիկների դիմաց մի անկախ պետութիւն կազմելու
փառասիրութիւնը կարող են ունենալ: Այս գարի կիսից սկսած,
մասնաւորապէս վերջին ուռւս արշաւանքից յետոյ տեղի ունեցած
ապստամբութիւններից շատերը անշուշտ իբրև նպատակ ունէին
ձեռք բերել քաղաքական անկախութիւն: Մինչև անգամ փորձեր

1) Քուրդ ժողովուրդները մօտաւորապէս հաշուած: Թուրքական Քուր-
դիստան և թուրքական Ասիայի ուրիշ երկիրները. 1300000 բնակիչ.
Պարսկաստան (Լուռիները և Բախտիարները՝ չհաշուած): 500000 »
Աղուանիստան և Բալուջիստան: 5000 (?) »
Ռուսական Անգրեկոկաս: 13000 »

եղան հիմնելու մի «քրդական զաշնակցութիւն»: Հազիւ է պատա-
հում որ զանազան քուրդ ցեղերի մէջ անհամաձայնութիւններ
ծագին, նրանք ընդհանրապէս յարձակւում են այլաօր ցեղերի
վրայ:

Քուրդերը ցրուած լինելով այսպիսի մի մեծ տարածութեան վրայ,
չունին բնաւ միեւնոյն վիզիքական տիպը և անկասկած տարբեր
ծագումից են: Ոմանք խառնուրդ են թուրքմէներէի կամ թուրքա-
թաթարների, ուրիշները խառնուած են հայերի կամ պարսիկների
հետ: Մի քանի ցեղեր, որոնք համարւում են մաքուր հայկական
ծագումից, նկատուած են իբրև սերուած նախկին քրիստոնեայ
հասարակութիւններից, որոնք ընդունել են իսլամը: Քրդական սարե-
րում զօրանիստ ունեցող գրեթէ բոլոր թուրք զինուորները ամուս-
նանում են տեղական աղջիկների հետ¹⁾: Դէմքի տարբերութիւնը
համապատասխանում է ծագման տարբերութեան. քրդերը ագեղ
են և անճոռնի, բայց կան և այնպիսի քրդեր, որոնք կարող են մրցել
ամենագեղեցիկ չերքէզների հետ ուժեղութեան և շնորհքի մրցա-
նակը տանելու համար: Վան և Ուրմիա լճերի աւազաններում ապ-
րող քրդերը, որ համարւում են Պերսեպոլիս արձանագրութեանց
մէջ յիշուած Քուրդհանների սերունդ, կամ սերուած կարգուքնե-
րից և գորդիացիներից, որոնց մասին խօսում են հին յոյն հեղի-
նակները, միջահասակ են և թիկնաւէտ, խոշոր և հպարտ գծագրու-
թեամբ: Իսկ պարսկական սահմանի քրդերը ունին ընդհանրապէս
դէպի յետ փախած ճակատ, լայն և որսչակի բաժանուած կոսեր,
երկայն արտւանուներ, մեծ բերան, գուրս ցցուած կզակ, օտտոիկ
արծուըռունգ քիթ, որ սրածայր է և մտտ պինչերով²⁾: Շատ
քուրդ ցեղեր պարսիկների նման օւ կամ կարմիր են ներկում
իրենց թանձր մօրուքը և մազերը: Յաճախ կարելի է հանդիպել և
այնպիսիներին, որոնք բնականից ունին շէկ մազեր և կապոյտ աչ-
քեր, կարծես գերմանացիներ լինին³⁾: Մ. Գիւհուսէի չափած հինգ

1) Millingen, Wild Life among the Koords.
2) Duhousset, Etude sur les populations de la Perse, Revue
orientale et Americaine, 1863.
3) Polak, Persien, Das Land und seine Bewohner.

քրդական գանգերը նշանաւոր կերպով կարճագլուխ (բռախի-սէֆալ) էին¹⁾, և աչքի ընկնելու չափ տարբերուում էին արևելեան սլաւոնների, աղուանների և հնդկների գանգերից: Սակայն քրդերի մեծ զանազանութիւնը միմեանցից փիզիքական տեսակէտից թոյլ չէ տալիս այս մի քանի չափածութեան մէջ մի ընդհանուր իրողութիւն տեսնել: Ամերիկական քարոզիչները, որ շատ բազմա-թիւ են քրդական երկրներում, այդտեղերի բնակիչներին նմանե-ցնում են կարմրամորթներին: Քրդական գէմքի ընդհանուր գծա-գրութիւնը, առում է հիւսնուէն, յիշեցնում է «գիշակեր գա-զանը», բայց զուրկ չէ գեղեցկութիւնից: Մանուկները սիրուն են, և թափառականների նկարչական կարաւաններում ոչ մի պատկեր չէ այնչափ շնորհալի, որչափ թամբերի ետևը, ձիերի գլուխների վրայ ամրացրած թեւերի (խուրջիների) միջից դուրս ցցուող փոքրիկ ժպտող գլխիկները²⁾: Կանայք երբէք չեն քողարկում իրենց երեսը, ունին ընդհանրապէս խիստ կանոնաւոր գծագրութիւն, մեծ աչքեր, արծուային քիթ, խոշոր կազմուածք, երկայն հիւսած մազեր, որի մուք սև գոյնը դաշնաւորուում է կաշու թեթեւակի մրային գունա-ւորութեան հետ: Բայց ցաւալին այն է, որ շատ ցեղերում կանայք իրենց տգեղացնում են, ինչպէս հնդկուհիները՝ անցկացնելով ուռնագներից ոսկի օղ (խզմայ) (9): Այդ մարդկանց պէս քաջ և հարկ եղած ժամանակ գէնք գործածող սիրում են նրանք զարդարանքներ և գեղեցիկ զգեստներ, բայց հազիւ է պատահում, որ դրանցով զար-դարուին, որովհետև այրերը այդ իրենց են վերապահում: Քուրդը սիրում է թանկագին և խայտաճամուկ զգեստներ, վառ փայլուն գոյներ, բարձր գլխարկներ՝ փաթաթուած շքեղ շալերով: Իւր զգեստի ծանրութեանը աւելացնում է նաև իւր գօտու զինարանը՝ ատրճանակներ, դանակներ, եսթագաններ, հրացանն ուսընդա-նութ անցկացրած, յենուած երկայն և ժապաւէններով զարդարուն սրածայր նիզակի վրայ: Բայց պատերազմի համար աշխատում է նա

1) Քրդերի գանգային նշանաւոր՝ 0,86. Միջին նշանաւորը ըստ Էռ-նէստ Շանտրի — 0,81:

2) James Creagh, Arménians, Koords and Turks.

թեթեւ զինուել: Բաղդադից է գալիս քրդական սարերը բամբու-եղեգնի ցօղունը՝ նիզակների համար և ռնգեղջիւրի կաշի՝ վահան-ների համար¹⁾:

Մ. Դիւհուսէն իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ՝ քրդական բարձրաւանգակն անցնելիս չնկատեց փիզիքական տարբերութիւն քուրդ մեծերի և երկիր մշակող ամբօխի մէջ, բայց հետախոյզ ճա-նապարհորդները և քարոզիչները, որոնք երկար ժամանակ ապրել են այդ ցեղերի մէջ, միաբան վկայում են, որ քրդական շատ ցեղե-րում՝ Պարսկաստանում թէ Ասիական Թուրքիայում, կայ երկու բոլորովին որոշ գասակարգ, որ հաւանականօրէն պատկանում են երկու տարբեր ցեղաբանական բնի (ծագումի): Այս երկու դասա-կարգն են՝ «Երմանի» կամ «Երման» (աշիրէթ), այն է՝ ազնուական-ները և «Գուրաններ» — գիւղացիները: Հարաւային Քուրդիստանում վերջիներս չորս կամ հինգ անգամ աւելի բազմաթիւ են քան ա-ռաջիկները և նկատուած են՝ հաւանօրէն մեծ իրաւամբ, իբրև սե-րունդ մի յաղթուած և ստրկացած ազգի²⁾: Ասիական Թուրքիայում դրանց անուանում են ռայա, ինչպէս և միւս ճորտերին: Մի քանի գաւառներում նրանք իսկապէս ստրուկներ են՝ պարտական հողը մշակելու իրենց տէրերի համար, որ համարուում են կեանքի և մա-հի իրաւունք ունեցող նրանց վրայ: Այս մի գէպքում այդ ճորտ հո-ղաբործը չէ կարող բարձրանալ մինչև պատերազմիկ դասակարգը, նրան մնում է միայն հպատակել ճակատագրին՝ փոխել իւր տէրը, եթէ կռուի ելքը այդպէս է տնօրինում: Իրենց կողմից ազնուա-կանները կամ պատերազմիկները անպատուութիւն են համարում երկրագործութեամբ պարապել: Միակ խաղաղական զբաղմունքը, որ ներելի է այս գերակայ մարդկանց՝ տաւարաբուծութիւնն է: Բացի հովուութիւնից դրանց համար միմիայն արժանաւոր զբաղմունք են՝ աւազակութիւնն ու պատերազմը, կատարած կամ իրենց հաշուին, կամ ուրիշի՝ իբրև վարձկան: Մի քանի գաւառներում

1) Thielmann, Streifzüge in dem Kaukasus.

2) Moritz Wagner, Reise nach Persien und dem Lande der Kurden.

դրանք որոշւում են գութաններից՝ կարմիր կրկնոց (իրելով¹⁾։ Սրանք գութանների դասակարգին պատկանող քրդերից տգեղ են, աւելի ծանր ու խոշոր կազմուածքով, դէմքերը ցցուած սուր անկիւններով, փոքրիկ և խոր ընկած աչքերով, մինչդեռ գութանը ունի աւելի քաղցրաբարոյ, աւելի կանոնաւոր և յունական տիպին մոտեցող դէմք²⁾։ Հայերի և քրդերի մէջ ապրում են նաև մի քանի չինգանէ կամ ցիգան—բոշո րնտախիքներ, որ ամեն բանով նման են Եւրոպայում գտնուածներին, և թերէ-քամէներ, որոնք համարւում են թուրք ծագումից, իրենց խօսած բարբառի պատճառով։ Թերէ-քամէները մօտ հարկւր գիւղ ունին պարսկական սահմանի վրայ։

Քրդերի բարբառները ինչպէս և դէմքի գծագրութիւնը շատ զանազան են միմեանցից։ Հեռաւոր ցեղերի լեզուները սատիկ տարբերւում են։ Կիլիկիայի սարերի մի քուրդ հաղիւ թէ հասկանայ կոպէտ-դաղի քրդին։ Նրանց բոլոր բարբառների կազմութիւնը էպպէս իրանական է, արեւելեան ցեղերի լեզուն հարուստ է պարսիկ բառերով, արեւմտեան և հիւսիսային ցեղերինը—արաբ և թուրքաթաթար բառերով և դարձուածքներով։ Մի քանի գաւառներում շատ բազմաթիւ են ասորի բառերը, իսկ Անգրկովկասում քրդերը գործ են ածում նաև ռուսերէն տառացուածներ(?)։ Չազա լեզուն, որ խօսուում է Մուշ և Բալուում, շատ նմանութիւններ ունի կովկասի Օսերի բարբառի հետ։ Ըստ Լերիի՝ քրդական լեզուն բաժանւում է հինգ բարբառի, որոնցից մինը, քիրմանջին, խօսում են Մուսուլից արեւմուտք գտնուած բոլոր ցեղերը³⁾։

Այս բոլոր բարբառները կոշտ են, հնչւում են կարծես պայթիւններով, բայց աւելի պակաս շուր և կոկորդային ձայներ են պարունակում, քան թէ հարեան ազգերի խօսած լեզուների մեծ

մասը։ Մի քանի խորն զգացուած ժողովրդական երգեր, որ գտնուած են լեռները, գետերը, դիւցազներին, առանց երկար—բարակ բանաստեղծական քերթութեան, կազմում են բնիկների միակ գրականութիւնը։ Ամերիկական քարոզիչները աւելացրել են դրա վրայ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և մի քանի կրօնական երկեր (10)։ Քրդերը չունենալով սեփական գրութիւն՝ գործ են ածում արաբական այբուբենը՝ իրենց հարեան պարսիկների փոփոխած ձևով, իսկ կրթուած քրդերը սովորաբար թողնում են իրենց լեզուն և ընդունում են քաղաքակիրթ իրանցիների և կամ թուրքերի լեզուն։ Նրանց «քուրդ» անունն անգամ պարսկական ծագումից է և նշանակում է «զօրեղ» կամ «հզօր»։ Այս էլ կայ որ թաթարները այս բառը հանում են գութը կամ «գայլ» բառից, այս հեղինակն ստուգաբանութեամբ փրէժ առնելով մի ժողովրդից, որի արիւնոտ յափշտակութիւններից շատ անգամ նեղուել են։ Քրդերը յաւակնութեամբ համարում են իրենց արաբական ծագումից և կարելի է կարծել, որ իրապէս՝ նրանց մեծաւորների մի մասը պատկանելիս լինի այդ յաղթող ցեղին։

Ոչ Բալուշները, ոչ Բէգուիները, ոչ Հապաշները և ոչ էլ Պատագոնները գերազանցում են քուրդ պատերազմաւէր ցեղերին իրենց աւազակաբարոյութեամբ և այդ բնագլման բաւականութիւն տալու արուեստով։ Մեծաւորը, որի ամրոցը ինչպէս մի արծուի բուն տիրում է կրծի բերանին, պահում է աւազակների մի վոհմակ, որ քրքրում են շրջակայ ճանապարհները և նրան են բերում ստացած աւարը։ Չինուած ձեռքով գողութիւնը համարւում է գերազանց պատուաբեր գործ, իսկ մաքսանենգութիւնը արհամարհուած է, թէև այս լեռնային երկրներում, ուր հանդիպում են երեք պետութեանց սահմանները, գիւրին կլինէր նրա գործագրութիւնը։ Այս նենգաշատ տուրեաւը թւում է քրդերին իրենց արժանապատուութիւնից ստոր։ Այսուամենայնիւ օգուտ են քաղում նրանք այս սահմանագծերի հանգիպումից իրենց արշաւանքները կազմակերպելու համար, երբեմն մի երկրում, երբեմն միւսում, այնպէս որ պատասխանատուութիւնն ընկնի իրենց դրացիների վրայ և սահմանը զնեն իրենց և իրենց հալածող զօրքերի

1) Millingen, Wild Life among the Koords.

2) Rich, Narrative of a Residence in Koordistan.

3) Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldäer.

միջև: Երբ գործը գալիս է իրենց դէպի հայերն ունեցած ցեղական
և կրօնական ատելութեան բաւականութիւն տալուն, այն ժամա-
նակ նրանք ինչպէս ձուլը ջրումն են և մեծ ոգևորութեամբ պատ-
րաստուում են աւազակային ասպատակութիւնների: Այս վտան-
գաւոր դրացիներից խոյս տալու համար էր, որ շատ հայկական
գաւառներ անմարդաբնակ դարձան՝ գաղթելով Անգրկովկաս: Բարձ-
րաւանդակների շատ երկրներ, քաղաքներ, հայկական ամբողջ
գիւղատեղեր իբրեւ թէ պաշարուած լինին այս յափշտակիչներից.
ոչ ոք չէ յանդգնում պարտէզների սինոռից գուրս գալ: Սարսա-
փելի պատիժներ, որ գործ են դրւում այս աւազակներին պատ-
ժելու համար, մինչև անգամ խարոյկն ու ցցահանութիւնը, չեն
վախեցնում այս ցեղերին և յաճախ մինչև անգամ զայրացնում
են նրանց և գրգռում ահուելի վրէժխնդրութիւնների(1): Այստեղ
ընկճուած՝ կռիւն սկսւում է մի ուրիշ տեղ, այնպէս որ շատ
անգամ թուրք կառավարութիւնը ստիպուած է լինում զինուորա-
կան արշաւանքների դիմելու: Ըստ Պոլսկի կայ մի քրդական աշանդ,
որ խստիւ արգելում է կենդանի մարդկանց վրայից յափշտակելը՝
բայց թոյլ է տալիս մեռածներին կողոպտել, ուստի և աղանդա-
ւորներն իրենց թոյլատրուած են համարում նախապէս սպանել
այն ամենքին, որոնց ունեցածին ցանկանում են: Խաղաղ ժամանակ
քուրդ աւազակները խնայում են մարդկային կեանքը, երբեք չեն
սպանում իրենց կողոպտածներին և մինչև անգամ ուտեստ և
զգեստ են թողնում իրենց աւարած գիւղերի աղքատներին: Սա-
կայն անգլիական հիւպատոս Աբոտը, որը փորձեց իրեն պաշտպա-
նել, բրածեծ եղաւ և մերկ ձգուեց Գիսպինի ճանապարհին իւր
սարսափահար ծառաների մէջ¹⁾:

Քրդերն արիւն են թափում միմիայն անձնական կամ ժառան-
գական անպատուութեան վրէժը լուծելու համար և այս վրէժառու-
թեան սրբազան պարտքը կատարելու համար պատահել է որ նրանք
յարձակուել են միմեանց վրայ և իրար կոտորել են մինչև անգամ
մզկիթների մէջ: Մեծաւորները, որոնց կուրորէն հպատակում են

ցեղերը, հացով մարդիկ են, սեղանները միշտ բաց, և ստացած
ընծաներն ու աւարառութեանց եկամուտը ծախսում են խնճոյք-
ներում: Ստարականը շատ լաւ է ընդունւում եթէ ներկայանում
է իբրեւ հիւր:

Քրդերը խմբովին առած՝ և չնայած նրանց պատերազմական
բարբին՝ իրենց շրջապատող այլացեղ դրացիներից աւելի ազնիւ են
և աւելի հաւատարիմ: Նրանք ընդհանրապէս պատուում են իրենց
կանանց և աւելի մեծ ազատութիւն են տալիս նրանց, քան թէ
թուրքերն ու պարսիկները: Բայց անընդհատ աշխատանքը դառ-
նացնում է կանանց կեանքը և ասում են, որ շատ յաճախ մայ-
րերը կամենալով աղջիկներին խնայել և ազատել այնպիսի թշուառ
կենցաղից, որպիսին իրենցն է, ոչնչացնում են նրանց՝ ծնուելուն
պէս: Սակայն քրդերը երբեք չերբէզների պէս, որոնց այնչափ
նմանում են ուրիշ կէտերում, չեն ծախում իրենց աղջիկներին
հարեմի կաւատներին: Չնայած բոլոր բարեմասնութեանց՝ քրդերի
էութիւնը վտանգուած է թէ Պարսկաստանի և թէ Թուրքիայի
շատ գաւառներում — նրանք պակասում են և տեղ տեղ էլ ձուլ-
ւում են շրջապատող ժողովուրդների հետ: Հորտ գիւղացին, որ
ընակնութեան մեծագոյն մասն է կազմում, ոչ մի շահ չունի պահ-
պանելու այն կապը, որով կապուած է ազամիկ դասակարգի հետ,
իսկ այս պէրջինս իւր կենցաղավարութեամբ դատապարտուած է
սպառուելու, լինելով պատերազմի մէջ ամեն ժամանակ և ամենքի
հետ: Կրօնական ատելութիւնն էլ, գոնէ Պարսկաստանում, օժան-
հատում է սպառման գործին, քանի որ քրդերի երեք քառորդը
ջերմեռանդ սիւննի են, իսկ իրանցիք՝ իբրեւ շիաներ, բարեգոր-
ծութիւն են համարում հալածել և սպանել հերետիկոսներին:

Այս երկրում, որ իբրեւ ճանապարհ և անցք է եղել աղգերի
համար և ուր այնքան ժողովուրդների մնացորդներ խառնուել են
իրար հետ, ամեն տեսակ կրօնքներ թողել են իրենց հետքերը: Պ.
Շանտրին մասնացոյց են եղել մինչև անգամ մի՝ բոլորովին կրօն

1) James Creagh. Արդէն յիշուած:

չունեցող քուրդ ցեղի վրայ Սղերտի սանջակում: Հայկական և քրդական բարձրաւանդակների ցեղերի մէջ գտնւում են ոչ միայն մահմետականութեան և քրիստոնէութեան բոլոր աղանդները, այլ և հին մազդեզականութեան անգիտակից ժառանգորդներ: Կղզւ—Բաշերը կամ «կարմրագլուխները»—բաւ որ Աղուանիստանում և Արևելքի միւս երկրներում գործ է ածւում պարսկական ցեղի մարդկանց համար,—մեծ մասամբ քուրդ են: 400000 աղանդաւորներից¹⁾ 15000-ը միայն պատկանում են թուրքմէն ցեղին և երկու երեք ցեղ էլ իրենց արաբ են անուանում: Կարմիր-գլուխները, որոնց գլխաւոր հասարակութիւնները բնակւում են միջին Եփրատի աւազանում՝ Գերմիլի ափերում և վերին Կղզւ—Խրմաքի հովտում, մուսուլմաններից համարւում են իբրեւ քրիստոնէական աղանդ, որովհետեւ նրանք խմում են գինի, չեն քաղարկում իրենց կանանց, կատարում են մկրտութեան և հաղորդութեան ծէսերը²⁾: Բոլոր աղանդաւորներից աւելի Կղզւ—բաշերն են բացարձակապէս դատապարտուած իրենց զրացիներից—իրաւամբ թէ անիրաւացի, այդ յայտնի չէ—իրբե գիշերային տօնախմբութիւններ կատարողներ, ուր տիրում է ամենակատարեալ խառնակութիւն սեւերի, որից և առնուած է Թեւազ Սոնգերան «Լոյս Մարողներ» անունը, որով կոչւում են նրանք ընդհանրապէս³⁾: Կղզւ—բաշերի կրօնական պետը նստում է Գէրսիմում, Մուրադ գետի (Արածանու) մօտ⁴⁾:

Միւս սաստիկ ատուած աղանդաւորները նրանք են, որոնք իրենց հարեաններից անուանւում են «Սատանայ պաշտողներ»: Եզիզի կամ Շեմսիէ քրդերը, թէև շատ սակաւթիւ հազիւ յիսուն հազար առ առաւելն, յրուած են ահագին տարածութեան վրայ: Նրանք բնակւում են գլխաւորապէս Սինջար լեռներում՝ Միջագետքի դաշտերից հիւսիս, բայց կան նրանցից նաև վանի և Էր-

1) Տայլորը նրանց հաշւում է 250000-ից ոչ աւելի:

2) Taylor, Journal of the Geographical Society, 1868.

3) Peter Lerch, յիշուած;—A. Vambery, Allgemeine Zeitung, 27 Դեկ. 1877;—Millingen, Wild Life among the Koords.

4) Ernest Chantre, Tableau des tribus Kurdes.

զրումի բարձրաւանդակների վրայ, այլ և Պարսկաստանում և Անգրիովիստում՝ Աւանի արևելեան ափի մօտ¹⁾: Սրանց մի գաղութը հասել է մինչ իսկ Վասիտին, Կաստանդնուպոլսի գիմաղ²⁾ (12):

Ատուած, անարգուած տմեն ցեղի և ամեն կրօնի զրացիներից, երբեմն ստիպուած կռուել պաշտպանուելու համար, երբեմն ստիպուած խուսափել իրենց հալածողներից, ապառուելով սուից և հիւսնդութիւններից աւելի քան թէ սրից, այսուամենայնիւ յաջողել են նրանք դարերի ընթացքում պահպանել իրենց ազգատ հասարակութիւնները, առանց ունենալու հրէաների նման հաստատուն նեցուկ, որ մատուկարարում է գրաւոր աւանդութեանց գիրքը և անցեալ երկարատեւ անկախութեան պատմութիւնը: Նրանք ունին միայն իրենց հաւատը և երեկեան կռիւների յիշատակը վաղորդեան կռուի խրախուսուելու համար: Նրանք պնդում են, որ իրենց մեծ սուրբը, Ազի Շէյխը, գրեց վարդապետութեան մի գիրք՝ «Ասուատ» կամ «Սև» անունով, բայց ոչ մի ապացոյց չկայ դրան հաստատող և այդ հնարուած է հաւանականաբար մուսուլմաններին ստիպելու որ իրենցից ակնածեն³⁾: Այժմ տեղում չեն պահել նրանք իրենց անկախութիւնը: Սինջարի եզիզները, որ քրդեր են արաբների հետ խառնուած և սերունդից սերունդ ապրում էին ինքնավար հասարակապետութեամբ իրենց ժայռերի ամրոցներում, մեծ մասամբ ջնջուեցան 1838-ին: Ծովի տունն քարայրերին, ուր նրանց մեծ մասը ապաստանած էր, կանանց ծախեցին իբրեւ ստրուկ և ցեղի թշուառ մնացորդները ստիպուեցան տէր ճանաչել մուսուլմաններին:

Եզիզների սիւռուած գաւառները այցելող ճանապարհորդների պատմածները իրար հետ համեմատելիս նկատւում է այնպիսի տարածայնութիւն, որ հարկ եղաւ սատանայ պաշտող աղանդաւորներին համարել զանազան ծագումից սերուած: Հայերի հարե-

1) Moritz Wagner, Reise nach Persien und dem Lande der Kurden.

2) Von Hammer—Purgstall;—Carl Ritter, Asien.

3) Frederick Forbes, Journal of the Geographical Society, 1839.

Լանութեամբ նրանք թւում են միեւնոյն ցեղաբանական ընդհանրացում և ճշգրիտ գրաւոր հաւաստիքներ յիշատակում են իննե-
րորդ դարի կէսը և մի գիւղ վանի գաւառում, իբրեւ ժամանակ
և տեղի, ուր ծնունդ առաւ այդ կրօնը, առաջ պարզապէս իբրեւ
մի հերձուած հայկական դաւանութեան: Սինջարում, ընդհակա-
ռակն, եզիդներին տալիս են արաբական ծագումն և նրանց կրօնը
համարում են իսլամից ծնած: Պարսկաստանում համարում են
նրանք Գէթերերի սերունդ, թէև նրանց տրուած անունն իսկ կա-
պում է նրանց մուսուլման աշխարհի հետ, քանի որ եզիդը այն
ատուած խալիֆն է, Հիւսէյնի մահուան պատճառը, Մարգարէի
թուր, որի անունով կոչւում են եզիդները (13): Վերջապէս՝ քուրդ
ցեղերը չեն զանազանում դրանց ստորին դաշտագետիներում
ապրող քրիստոնեայ աղանդաւորներից և պատմում են թէ մէկերի
և թէ միւսների մասին շատ անհեթեթ պատմութիւններ: Չկայ
գարշուծիւն, որ նրանց չվերագրեն, չկայ ցնորաբանութիւն, որ
չերեւակայեն նրանց մասին: Նրանց ծիսակատարութիւնները տար-
բերում են նայելով երկրին. կան որ մկրտում են մանուկներին
և հանում են խաչի նշանը ¹⁾ մի քանի գաւառներում թլխաւում
են, մինչդեռ ուրիշ տեղ այդ արգելուած է: Հայաստանում ապրող
եզիդները խստութեամբ պահում են պատերը, մինչդեռ ուրիշ
տեղի Դիւապաշտները ազատ են համարում իրենց ամեն ժամա-
նակ ուտելու: Մի տեղ տիրում է բազմակնութիւնը, ուրիշ տեղ
խիստ միակնութիւնը: Երբեմն մեծ մասը հագնում էին կապոյտ,
այժմ այդ գոյնը գարշելի է նրանց և նուիրուած են սպիտակ
գոյնին: Այս էլ կայ, որ այս հալածուած աղանդաւորները ստի-
պուած են պարսկական հերձուածի հերետիկոսների նման կեղծել և
արտաքուստ կատարել պաշտօնական դաւանութեան ծէսերը, այն-
պէս որ չկայ մի քրիստոնէական կամ մուսուլմանական սուրբ,
կուզէ շիա, կուզէ սիւննի, որ նրանք չընդունեն իբրեւ իրենց
սուրբը և չպաշտեն արտաքին ջերմեւանդութեամբ:

Տարբեր ծագման և զանազան դաւանութեան եզիդիների մէջ

1) Azahel Grant, The Nestorians.

միացման կապն է Մէլէ + Թաւուզի՝ Սիրամարգ կամ Փիւնիկ թա-
գաւորի՝ պաշտամունքը (14): Նա է Տէր Կենաց, Սուրբ Հոգի, Հուր
և լոյս: Նրան եզիդները ներկայացնում են մի թռչնի կերպարան-
քով, աքաղաղի գլխով, բազմած ճրագտիլի (աշտանակի) վրայ:
Իւր առաջին պաշտօնեան է Արուսեակը — անկեալ հրեշտակը —
լուսաբերը, որին յարգելուց չեն դադարում եզիդիները, չնայե-
լով նրա անկմանը: Մենք էլ ընկած լինելով, ասում են նրանք,
ի՞նչ իրաւունքով անիծենք ընկած հրեշտակին, և որովհետեւ իրենք
էլ իրենց սեպհական վրկուծիւնը սպասում են աստուածային
շնորհից, ինչու համար Մեծ Կայծակնահայն էլ չախտի նորից իւր
աստիճանին բարձրանայ իբրեւ Պետ երկնային Զօրքերի: Թերեւս նոյն
իսկ Մուսէս Մարգարէն, Մահմէտը, Յիսուս — Քրիստոսը նրա
մարմնառութիւններն էին, թերեւս նա արդէն նորից բարձրացել
է երկինքը վերստին կատարելու իւր բարձրագոյն պաշտօնէու-
թիւնը, օրէնստու Աստուծոյ հրամանները: Եզիդիներին սարսափ է
տիրում, երբ որ մուսուլմաններից կամ քրիստոնեաներից լսում
են անկեալ հրեշտակապետի անունը հայհոյուած, և ասում են
որ նրանց մօտ մահուան պատիժ է նշանակուած այն մարդու
համար, ով գործ կածէ «սատանայ» բառը: Այդ լսողները պար-
տական են սպանել հայհոյողին և յետոյ անձնապաշտութիւն գոր-
ծել ¹⁾: Խոյս են տալիս նրանք մինչև անգամ վանկերի այն դու-
գաւորութիւնից, որ կարող է հայհոյութեան բառն յիշեցնել:
Ջերմեւանդութեամբ կատարում են իրենց քահանաների հրաման-
ները և շատերը ուխտ են գնում Շէյխ Ազիի սրբավայրը, որ
գտնւում է Մուսուլի հիւսիսում, Ամադիայի ճանապարհի վրայ:
Նրանց Պապը կամ Շէյխ-խանը նստում է Բաազլի բերդում, որ
գտնւում է մի սեպացած քարաժայռի վրայ, բայց սրբարանը
գտնւում է մի ուրիշ գիւղում՝ Լալէշ անունով, ուր ապրած է
եղել մի մարգարէ՝ եզիդիների «Մահմէտը»: Այստեղ են կատար-
ւում մեծ հանդէսները, այստեղ են դուրս հանւում Մէլէ Թա-
ուզի սուրբ պատկերը հաւատացեալների երկրպագութեան համար:

1) Taylor, Journal of the Geographical Society, 1868.

Առաւօտեան, երբ արեւը ծագում է հորիզոնից, ուխտաւորների ամբոխը ողջունում է լոյսը երկրի երկրագութեամբ¹⁾։ Բոլոր ճանապարհորդները, մինչև իսկ կաթողիկէ և բողոքական քարոզիչները, սրունք ընդունուած են եղել եղիզիների մօտ և որոնք բնականաբար պէտք է սարսուփէին մտածելով, որ գտնւում են սառնայ պաշտոնների ներկայութեանը, միաբան վկայում են որ եղիզիները բարոյապէս շատ գերազանց են իրենց բոլոր հարեաններից, նետատրականներից, լուսաւորչականներից, սիւննիներից և շիաններից։ Նրանք վերին աստիճանի ազնուամիտ են, աւերող և աւարտող՝ երբ պատերազմ է հրատարակուած, իսկ խաղաղ ժամանակ ծայրայեղ ակնածող ամեն բանից։ Ինչ որ ուրիշինն է։ Անսահման հիւրասիրութիւն են ցոյց տալիս օտարականին, բարեացակամ են միմեանց վերաբերութեամբ, քաղցրաբարոյ և հաւատարիմ ամուսնութեան մէջ, շատ քանադէս աշխատութեան մէջ։ Երեկոյեան հանգստի ժամանակ կամ հողը մշակելիս նրանց երգած բանաստեղծութիւնները երբեմն դիւցազներգութեան կտորներ են, որով իրենց նախնեայ մեծագործութիւններն են գովասանում, երբեմն սիրոյ երգեր, լի զգացմունքով, երբեմն էլ՝ տրտունջ ու միմունջ. «Բորենին միայն դիակներն է հանում գերեզմանից, ակնածում է կեանքից, իսկ փաշան երիտասարդների արիւնն է խմում։ Նա անջատում է փեսացուն հարսնացուից։ Անիծեալ լինի ով սիրող սրտերն է բաժանում։ Անիծուի հղօրը, որ գութ չունի։ Գերեզմանը յետ չէ տալիս մեռածներին, բայց գերագոյն Հրեշտակը կլսէ մեր աղաղակը»։

Քուրդիստանի բնակիչների մէջ կան նաև քրիստոնեայ աղանդաւորներ։ Գլխաւորը դրանցից Նեստորական կոչուածներն են, թէև այդ կոչումը չեն ընդունում նրանք և իրենք իրենց անուանում են «Մեսոփական Նազովրեցի», «Ասորիքի Նազովրեցի» կամ «Կարգապէս՝ Նազովրեցի» և նրանց լեզուն իսկապէս արամական մի բարբառ է, որ ծագում է հին ասորերէնից (սիրիաք)։ Քարոզիչ-

ները մտածեցին եբրայական լեզուն աւանդել իրենց աշակերտներին, որոնք զարմանալի դիւրութեամբ, կարելի է ասել թէ առանց սովորելու, հասկանում են այդ լեզուն¹⁾։ Աւելի բազմաթիւ են քան թէ եղիզիները, — թերևս երկու հարիւր հազար²⁾, և եղիզիների նման սիւռուած են ընդարձակ տարածութեան վրայ։ Հաւանականաբար սրանց աղանդին են պատկանում Չինաստանի նեստորականները, որոնց այժմ միայն յիշատակն է մնացել, նաև Մալաբարի ծովափի Նասրանի — Մոսլահները, որոնք ասորերէնն են գործ ածում իբրև սրբազան լեզու և իրենց պետ են ճանաչում Բաբելոնի պատրիարքին, որ նստում է Մուսուլում։ Յայտնի չէ թէ իր ժամանակ և ինչ պատճառով Պարսկաստանի և թուրքական Քուրդիստանի նեստորականները թողին իրենց ասորական հայրենիքը՝ գնալու և հաստատուելու համար այլասեր, այլալեզու և այլալրօն ժողովուրդների մէջ։ Այս անցքը անկասկած առաջ է հիշելից։ Երբ որ մուսուլմանները տիրեցին Միջագետքին՝ իրենց նեղութիւն չտուին յարձակուելու վան և Ուրմիա լճերի միջև գտնուած Զուլամերկ լեռնային գաւառի վրայ, ուր նեստորականներն ունէին ամրոցներ և բազմամարդ հասարակութիւն։ Այս իրապէս անկախ քրիստոնեաներն իրենց դրութիւնն համարում էին անվտանգ, սակայն 1843 ին շրջակայքի մուսուլման քրդերը, խրախուսուած թուրքական կառավարութիւնից, թափուեցին նեստորական գիւղերի վրայ, պաշտպանուող այդ մարդկանց սրի անցկացրին, կանանց գերեցին, մանուկներին թլփատեցին և բռնութեամբ դարձրին մահմէտական, ապագայ թշնամի՝ իրենց սեպհական ընտանիքին։ Այժմ Թուրքիան չունի Զուլամերկի քրիստոնեաներից աւելի հնազանդ ժողովուրդ։ Նրջակայ քրդերի նման նրանք էլ բաժանւում են երկու դասակարգի՝ ազնուական կամ «Բէգ» (աշիրէթ) և շինական, որ շատ սակաւ է տարբերւում սորիկից։ Քահանաների մի ամբողջ նուիրապետութիւն կառավարում է նրանց՝ Մար-Շիմուն կամ «Տէր Սիմոն» կոչուած քահանայ — թա-

2. Niebur; — Garzoni; — Rich; — Ainsworth: — Rousseau: — Forbes; — Perkins; — Wagner.

1) Ernest Renan, Association scientifique de France, 1878.
2) Millingen, Wild Life Amongst the Koords.

գաւորի պատրիարքութեան ներքոյ: Պատրիարքութեան յաջորդութեան կարգը անցնում է քեռուց քուերորդուն: Ապագայ պատրիարքի մայրը, երբ արդէն յղի է՝ պարտական է բանջարակերութեամբ բաւականանալ, ինչպէս որ ապրում է նաև բոլոր բարձր հոգևորականութիւնը: Եթէ յղացածի յոյսը զուր դուրս գայ և աղջիկ ծնի, այդ աղջիկը դատապարտուում է կուսակրօնութեան ցմահ¹⁾:

Նեստորականները շատ չեն հետաքրքրուում այն աստուածաբանական նրբութիւններով Յիսուս—Քրիստոսի մարդկային և աստուածային բնութեան վերաբերութեամբ, որի հետևանքն եղաւ Նեստորի հերձուածը: Բայց ծիսակատարութեանց տարբերութիւնը բաւական եղաւ ստեղծելու դարաւոր ատելութիւն նրանց և ուրիշ քրիստոնէական աղանդների միջև: Քաղդէացիք, այն է՝ Միջագետքի և Զագրոսի քրիստոնեաները, որ ապրում են մեծ մասամբ ստորին երկրներում, Դիարբէքի շուրջը և Բաղդադից հիւսիս, տասնըվեցերորդ դարից *Դաւաճան* են, գոնէ պաշտօնապէս, հռոմէական կաթոլիկութեան հետ: Սակայն պահպանել են իրենց նախկին դաւանութեան զանազան արարողութիւնները և քահանաները ամուսնացած են, բացառութեամբ բարձր հոգևորականութեան: Բայց կան կաթոլիկ քարոզիչներ, որ աշխատում են քաղդէական արարողութիւնը հետզհետէ մօտեցնել Արեւմտեան եկեղեցու արարողութեան: Իսկ այն նեստորականները, որոնք հաւատարիմ են մնացել Ասորիքի նազուրէական դաւանութեանը, գլխաւորապէս 1831 թուից սկսած, գտնւում են ամերիկական քարոզիչների ազդեցութեան տակ: Այս քարոզիչները մօտ վաթսու չորս հաստատութիւն ունին այդ երկրներում, օժանդակում են տեղական քահանաներին ռոճկով և ուսումնարանների պահպանութեանը նպաստում: շատ անգամ էլ ազդու կերպով պաշտպանում են լեռնական քրիստոնեաներին թուրքերից և քրդերից:

1) Eugène Boré, Mémoires d'un voyageur en Orient;—Münchgen, արդէն յիշուած:

Քաղաքները համեմատաբար շատ սակաւաթիւ են այն հայկական և քրդական լեռնային երկրներում, որ այնչափ յաճախ ամայացած են աւարառու յափշտակութեամբ և մեծամեծ պատերազմական արշաւանքներով: Շատ անգամ էլ սովն է վրայ հասնում այս բաղմաշարար աշխարհին: Երբ որ անձրևի պակասութիւնը կամ ուրիշ որ և է պատճառ զրկում է երկրագործներին սովորական հունձքից, այն ժամանակ մնում է նրանց միմիայն դաշտերի խոտն ուտել, հաց չինել ծառի կեղևներից և խոզկաղիններից, որովհետև ամենևին փող չունին որ ցորեն գնեն մերձաւոր նահանգներում, որոնցից անջատուած են դժուարանցանելի կածաններով: Այն թշուառները, որոնք սովամահ չեն լինում, գիմում են մերձակայ ցեղերի մօտ մուրացկանութեան: Այդպիսի ժամանակ ճանապարհորդն անցնում է գիւղերով, որոնք ամբողջովին լքուած են և ամայացած, և քաղաքներով, ուր փլատակները տւելի մեծ տեղ են բռնում, քան թէ շէն տները: Թողութիւն մի մասը կէս—թափաւական կեանք է վարում, անցնելով ձմերուցներից ամառնային արօտատեղերը: Ձմերուցներում այս հովիւների կանգնեցրած թշուառ հիւղերը շատ շուտով միախառնւում են շրջապատի հողի հետ: Քուրդ հովուի ամառնային բնակարանը՝ փրանը, անհամեմատ աւելի փառաւոր տեսք ունի քան թէ ձմեռնային թշուառ խրճիթը: Այն թաղիքի կոնուսը, որ անջատուում է մարգագետնի կանաչ տարածութիւնից, կանգնած է 5-6 մետր բարձրութեամբ և կապուած է ձորի երկայն չուաններով շրջանաձև գետինը խրուած կապուած է ձորի երկայն չուաններով շրջանաձև գետինը խրուած զցերին: Այն կողմը, որտեղից ամենահեռաւոր տեսարանն է բացուում լեռնային հորիզոնի վրայ, վրանի փեշերը բարձրացած են լինում մարգու կրկին հասակի բարձրութեամբ: Վրանը յեցուած է լինում շեղ հեծանների վրայ, որոնց սուր ծայրերի մօտ թաղիքը զրուադաձև ծալքեր է ստանում: Վրանի լայն բացուածքով երեւում են ներսում աշխատողները, երբեմն կէս ծածկուած ստուերի մէջ, երբեմն ամբողջովին լուսաւորուած՝ ներքին մութ յատակի վրայ: Թէ հայերի և թէ քրդերի ձմեռնային բնակարանները կէս գետնափոր խրճիթներ են, տանիքը հողածածք, հազիւ որոշուող գետնից: Նոյն խոտերն են բուսնում թէ տանիքի և թէ,

շրջակայ գետնի վրայ, նոյն ծաղիկներն են բացւում այդ երկու տեղումն էլ գարնանը և ամառը: Եթէ չոր ամառի կանգուն բուրգերը չերեւեն տների մօտ, կարելի էր գիւղի վրայով անցնել, առանց իմանալու թէ գիւղ կայ: Մի քանի քուրդ զօրեղ մեծաւորներ քարաշէն մեծ տներ ունին, մինչև անգամ մարմարոնեայ վառարաններով, բայց միշտ այնպէս բաժանուած շինութիւնը, որ տանտիրոջ աչքի տակը լինին ձիերը՝ նրա փառքն ու ուրախութիւնը: Մեծ դահլիճը բաժանուած է լինում ակոռից կէս մարդաչափ պատով, որի վրայ հանգչում են տանիքը պահպանող սիւները 1):

Բաթումի և չորոխի գէլտայից արեւմուտք, ռուսաց նոր տիրած հողերից սկսած՝ ծովագնացը 150 քիլոմետր է անցնելու ծովեզերքի երկարութեամբ, մինչև որ հանդիպի քաղաքի կամ նշանաւոր գիւղաքաղաքի: Հին յունական մի գաղութ, որ երբեմն կրում էր Ատաիկէի մայրաքաղաք Աթէնքի անունը — Ատինան՝ մի քանի ցրիւ ընկած տներ ունի և մօտն էլ պարիսպների աւերակներ, որին տալիս են էսքի — Տիրաբզոն կամ «Հին Տրաբզոն» անունը: Ուղեւն փոքրիկ նաւահանգիստ է, փոքրիկ ամրոցով, յաճախուած նարինջ, կաղին և «Տրաբզոնի» մի տեսակ դիմացկուն գործուածք առնող վաճառականներով: Այս կտորը գործում են շրջակայքի լազ կանայքը: Օֆ և Սիւրմէնէն խրճիթների խմբեր են, որոնց առաջ կանգ են առնում վարքաներ (բարկաս):

Տրաբզոնը, յոյների Տրապէզոսը, Օսմանլիների Տիրաբզոնը, փոքր Ասիայի հին քաղաքներից մէկն է: Կայ քսան և վեց դարից աւելի, որ Սինոպից մի յոյն գաղութ եկաւ և հաստատուեց այս տեղում: Տրաբզոնը Պոնտոսի մայրաքաղաքն էր, միջին դարում էլ կայսրութեան կեդրոնատեղի դարձաւ, երբ որ տաճարեբերորդ գարի սկզբում Ալէքսիս Կոմնէնը հիմնեց Բիւզանդիոնից անջատուած իւր թագաւորութիւնը, որ երկու և կէս դարից աւելի կասեցրեց յաղթող մահմետականների ալիքը և որի փառքը այնչափ երկար ժամանակ ձիաւորութեան (ասպետութեան) վիպա-

սանութեանց մէջ փառաբանուեց: Արեւմուտքի բանաստեղծները սիրում էին կրկնել Տրաբզոնի պերճահնչիւն անունը: Կոստանդնուպոլիսը ընկած էր արդէն, մինչդեռ Կոմնէնների կայսրութեան մայրաքաղաքը գեռ դիմանում էր: Իսկ երբ սա էլ ընկաւ՝ դարձաւ մի նահանգական քաղաք, պահպանելով սակայն բաւական կարեւորութիւն, իբրեւ Պարսկաստանի վաճառատեղին Սև ծովի վրայ: Այս քաղաքն է եղել մշտապէս իրան գնացող վաճառականների և նրանց վաճառքի իջման նաւահանգիստը, ուր բերուել են նաև Պարսկաստանից Արեւմուտք ուղարկուած ապրանքները կտրաւաններով: Քաղաքի նաւակայրը անկասկած շատ վառն է և անյաջող եղանակին նաւերը ստիպուած են գնալ աւելի արեւմուտք՝ միգատաններով շրջապատուած շնորհագեղ Պլատոնայի առջև կանգնելու: Տրաբզոնը երկրի ներսերը խոր մտնող հովտի բերանում չէ, իսկ Դէկիրմանի ձորը (Ջաղացաձոր), որ հարաւ — արեւմուտք կտրատում է լեռների պատուարը, մեծ նիւթ չէ տալիս վաճառականութեան: Հարաւում՝ դէպի սարաւանդը բարձրացող ճանապարհը անցնում է դժուար մօտջելի տեղերից, շատ անգամ խափանւում է ձիւնով, ենթակայ է ցուրտ հողմերին, սակայն այդ է ամենակարճ և ամենադիւրին ուղին, որ կապում է Սև ծովը Ատրպատականի բարձրութեանց հետ՝ Բայազիդի լեռանցքով և Էրզրումի դաշտավայրով, միանգամայն լինելով բուն պատմական ճանապարհ և Առաջաւոր Ասիայի՝ Ինգոսի և Եւքսինեան Պոնտոսի միջև՝ գլխաւոր անկիւնագիծը: Մեր օրերով՝ Տրաբզոնն ու Էրզրումը կապող դժուարակոխ շաւիղը փոխանակուեց 340 քիլոմետր կառագնաց ճանապարհով, որի շեղութիւնը մի մետրի վրայ ոչ մի տեղ 10 հարիւրամետրից աւելի չէ, և որտեղով կարող են անցնել նաև թնդանոգաձիգ սայլերը: Սակայն մի խոտորնակ ճանապարհ՝ Բաթումի և Փոթու նաւահանգիստներում սկսուող երկաթուղին, որ գնում է դէպի Բագու և հասնելու է, ուշ թէ շուտ, Պարսկաստան՝ Կասպիական ծովափով, արդէն սպառնում էր խլել Տրաբզոնից տուրեառի մեծագոյն բաժինը: Նրանսիայից ուղարկուած գրեթէ բոլոր շաքարը, Անգլիայի գործածուածքներն ու թէյը Էրզրումի ուղին թողին Անգրկովկասի ճանապարհը բռնե-

1) Millingen, Wild Life among the Koords.

լու համար: Պարսկական արտահանութիւններն էլ նշանաւոր կերպով պակասել էին, գլխաւորապէս ապահովութեան պակասութեան և քրդական երկրով անցնող ճանապարհների վատ դրութեան պատճառով¹⁾: Սակայն ռուս կառավարութեան կողմից անդրկովկասեան տրամանցութեան (տրանզիտ) արգելելը իբրեւ հետեւեալ պիտի ունենայ էրգրումի ճանապարհը նորից գործնէութեան վերակոչել: Տրաքիզոնի և Պարսկաստանի միջև բանող կարաւանները ունենում են երբեմն մինչև հազար հինգ հարիւր գրաստ:

Դեռ կանգուն է Տրաքիզոնի պարիսպների տրապէզը (չորեքկողմեան սեղան), որից քաղաքն ստացաւ իւր անունը: Շատ անգամ վերանորոգուած առաջին պատուարների հետքը դեռ երևում է նախկին պարսպում, որի աշտարակները ծածկուել են բաղնիով: Սարաւանդի կատարին, երկու խորխորատի միջև կանգնած է մի ամրոց, որ միանում է մերձակայ սարին՝ Բոզ-Թէփէ կամ «Գորշ բլուրին» մի քանի մետր լայնութեամբ պարանոցով: Գորշ բլուրը կազմուած է խոտաքարից (տրախիտ) և հրաբխային մոխրից: Կոմնէնների պալատը, որի արեւմտեան պատը է միանգամայն և բերդինը, կանգնած է սրածայր բլրի վրայ՝ խոր և կանաչագեղ բլրի գլխին, սրահով անցնում է պատուարների օձապտոյտ գիծը: Ծովի կողմից ամրութիւնները վերջանում են մի աւերակ դրեակով, որի քանդակուած քարերը ալիքների տակ խուլ են դարձել, և ահա այս բոլորն է մօտաւորապէս ինչ որ մնում է հին Տրապէզոնից: Թրքական քաղաքը չինուած է ամփիթատրոնի ձևով բլուրի լանջին և բարձրացնում է վեր իւր նկարէն տները, մինարէները, ծառատունիները, իսկ ներքեւում՝ ծովեզերքում՝ կանգնած են կայիքները (մակոյկ) և ծովափի մթերանոցները, որոնց սիւնազարդ ձեւերը ծածկուած են ցանցերով և ուռկաններով: Պարսպից

1) Տրաքիզոնի տուրէառական շարժումը 1881-ին.
Ներածութիւն. 43 329 555 Փր. որի 16 744 110 Պարսկաստանի համար.
Արտածութիւն. 24 932 950 » » 3 797 390 Պարսկաստանից.

Դումար. 68 262 505 Փրանկ 20 537 500 Պարսկ. համար տրանզիտ.
(Querrey, Bulletin consulaire fransçais, 1882).

դուրս՝ մի բլրի կատարին, որն արեւելքից իշխում է քաղաքին, գտնւում է նոր թաղը՝ Գեաւուր—Մէյդան կամ «Անհաւատների Հրապարակը», որտեղ բնակւում են հայերը, յոյները և եւրոպացի վաճառականները: Այս տեղումն են կանգ առնում երկրի ներսից եկող կարաւանները և այնպէս է պատահում որ հարիւրաւոր ուղիւներ են խմբուած լինում մեծ հրապարակի վրայ: Փոստատար շոգենաւերը ամենայն օր այցելում են այս քաղաքը, որ հետզհետէ փոխում է իւր կերպարանքը և ծովափի միւս նաւահանգիստների տեսքն է առնում: Եւրոպական տարազով մարդիկ կամաց կամաց տիրում են մեծ փողոցներին, յետ մղելով նկարչական զգեստներ հագած տեղացիներին դէպի կողմնական փողոցները: Խառնիճազան, բնակչութեան մէջ պարսկական գաղութը բաւականին մեծ տեղ է բռնում և մատակարարում է քաղաքին գրեթէ բոլոր արտեւստաւորները: Գերձակները հայեր են, իսկ թուրքերը, ինչպէս իրենց տիրած բոլոր երկրներում, բացի աստիճանաւոր (պաշտօնեայ) լինելուց՝ զբաղուած են ամենատարբեր գործերով. քաղաքն են աւելում, բեռներ են կրում, որսում են խաճի ձուկը, անձրուկի (անշա, անշուա) մի տեսակը, որից մեծ քանակութեամբ ուտում է հիւսիսային Անատոլիայում: Քաղաքը կանաչ գօտով պարփակող պարտէզների մրգերը և մի քանի տեսակ կոպիտ խեցեղէն, ահա Տրաքիզոնի մնացած միւս բերքերը: Հարաւում՝ մի բարձր դարստափի վրայ՝ մի ահագին քարանձաւում, որ բացուած է Կոլատ-դաղի լանջին, ամեն տարի ութ-տասը հազար յունադաւան ուխտաւոր այցելում են օգոստոս ամսում Սուլեյմանի Պանագիան կամ Միրիամանան, այն է՝ Մայր Մարիամը: Թուրք կանայքն անգամ գալիս են բազմութեամբ նրա օգնութիւնը խնդրելու ջերմախտի և ամլութեան դէմ: Կա կարող է հեռացնել ամեն պատուհաս, բայց մասնաւորապէս զօրաւոր է մորեխի դէմ: Պափլագոնիայից մինչև Կապադովկիա յայտնի է նա Մորեխների Պանագիա անուամբ¹⁾: Այս վանքն ունի ահագին

1) Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient.

կալուածքներ Սև ծովի հարաւային ափում, Տրաքիզոնի և Կոստանդնուպոլսի միջև:

Հին յունական քաղաքից արեւմուտք ուրիշ անուններ յիշեցնում են թէ որչափ հելլենական ազդեցութիւնը գերակշռող էր Պոնտոսի ծովափում: Տիրէբոլի կամ Տարաբուլուսը է մին այն բազմաթիւ Տրիպոլիներից կամ Վոսթրադաքներից, որոնց պարիսպների մէջ ապաստան էին գտնում եռացեղ բնակիչներ: Նա Տրաքիզոնից այն առաւելութիւնն ունի, որ գտնւում է Խառնուտ առատաջուր գետի բերանում, թէև այս գետը փակուած է նեղ ափափանների մէջ, այնպէս որ նրա ընթացքով բարձրանալու համար ճանապարհ չկայ: Իսկ Գիւմիշ-խանէ-ով երկրի ներսերը թափանցող ուղին դեռ աւելի էլ լեռնային է և դժուարակիս քան Տրաքիզոնին: Աւելի հեռուն՝ ծովափում երևում է Կիրասուն փոքրիկ նաւահանգիստը, որ յունական գաղութ է, նախկին Կեռասոսը, կիկլոպեան պատերով: Այստեղից էր որ Լուկուլլոսը Հռոմ տարաւ առաջին կեռասենին: Ծառի նախկին անունը՝ հայերէն կեռաս, ապա-ցոյց է, որ քաղաքը ծառիցն է առել իւր անունը¹⁾: Տուրնիֆորի ճանապարհորդութեան ժամանակ Կիրէսունը շրջապատուած էր կեռասենու անտառներով, սակայն այս երկրից գլխաւոր արտածութիւնը կաղինն է: 1881-ին բնակիչները 3500 տակառայափ կաղին ծախեցին մէկ և կէս միլիոն վրանկի, որի մի երրորդ մասը գնեցին ռուս վաճառականները, որ կրում են կաղինը առագաստաւոր նաւերով:

Տրաքիզոնի և Երզրումի միջև գլխաւոր իջևանատեղին Բաբերդն է (Բայբերդ, Բայբուրտ), շինուած ճորոխի աւազանում, նրա արեւելեան վերին ճիւղի վրայ, Կոպ-գաղի ոտքում: Սա տնակների և փլատակների մի կոյտ է՝ նման թրքական Հայաստանի միւս քաղաքներին, բացի Երզրումից: Մի նշանաւոր բերդ՝ Սելջուկներից շինուած՝ իշխում է քաղաքին: Աւելի նշանաւոր է մերձակայ մի ուրիշ բերդ՝ Գէնիզ-կալէ՝ կամ Չենուլացիների ամրոցը՝ շինուած հին ժամանակ իտալացի վաճառականներից՝ Մարաստանի ճանա-

պարհի վրայ¹⁾: Բաբերդի շրջակայքի արծաթի հանքերը այլ ևս չեն մշակուում, ինչպէս և Գիւմիշ-խանէի կամ «Արծաթի տան» հանքերը, որ գտնւում են աւելի արեւմուտք՝ Խարշուրտի վերին աւազանում, մի գահալէժ բլրի վրայ, շրջապատուած հաւաքարի (գրանիտ) կրկէսից: Գեռ այս դարի կիսում՝ այս արծաթաբեր շերտերը Օսմանեան կայսրութեան ամենից արդիւնաւորն էին, բայց մասամբ ջրի տակովն եղան²⁾: Գիւմիշ-խանէն ամենալաւ հանքային դպրոցն էր և Կոստանդնուպոլսի ճարտարապետները այստեղ էին գալիս իրենց արուեստը ուսումնասիրելու: Մի քսան քիլոմետրի չափ Բաբերդից հարաւ-արեւելք գտնուող պղնձի հանքերը, որոնց գլխաւոր հորը 400 մետրից աւելի խոր էր, զբաղեցնում էին 500 բանուոր³⁾: Ճորոխի ամրոցը հովիտը լիքն է ամրոցների, եկեղեցիների, քաղաքների աւերակներով: Նախկին Սպերը (Խսպիր) փլատակների մի շեղջ է: Թուրքերի ձեռքը մնացած հովտում ոչ մի քաղաք չկայ, իսկ ստորին հովտում, որին տիրեցին ռուսները, գտնւում է Արդուին բազմամարդ քաղաքը: Այս ամբողջ երկիրը կարելի էր փոխել մի ահագին պարտէզի, ինչպէս որ են Թորթում գետի կողմնական հովտի գիւղերը: Թորթում գիւղաքաղաքն է մատակարարում Երզրումին պտուղներ և բանջարեղէն: 4): Այստեղից մօտ՝ լեռներով շրջապատուած մի բարձրաւանդակի վրայ կանգնած է Էւէք-Վանք (Աւագ) եկեղեցին կամ վանքը, որ վրական արուեստի ամենանշանաւոր յիշատակարանն է: Գեռ ճորոխին չխառնուած՝ գետի վերնակողմում Թորթումի հովիտը փակուած է մի փոքրամբով, որից ջրերը յետ են խփել և մի լիճ կազմել 105 «կանգուն» խորութեամբ:

Երզրումը պահպանել է մասամբ իւր նախկին նշանակութիւնը իբրեւ Թուրքիայի վերջին բերդաքաղաք ընդդէմ ռուսական արշաւանքների և իբրեւ կարաւանների հանգիստման կէտ Հայաստանի

1) Wagner, արդէն յիշուած:

2) Hommaire de Hell, Voyage en Turquie et en Perse.

3) Hamilton, Researches in Asia Minor.

4) Deyrolle, Voyage dans le Lazistan et l'Arménie, Tour du Monde, 1-er Sem. 1876.

1) Kiepert;—Carl Ritter, Asien, vol. XVIII.

փոքրիկ թիւ: Հանքերը այլ ևս չեն մշակուում, թէև այս երկիրն է ըստ աւանդութեանց երկաթագործների հայրենիքը, այստեղ էին ապրում Տիբարենացիք և խալիքները, որոնք գիտէին երկաթից և արոյրից (բռնոց) զէնքեր և գործիքներ պատրաստել, մինչդեռ հաւան ցեղերը դեռ ևս քարի գործիքներով էին բաւականանում¹⁾:

Երգրումից դէպի արևմուտք ճանապարհը իջնում է՝ հետևելով վերին Եփրատի կամ՝ Սև ջրի ափին՝ և հասնում է շուտով Ելիճա ջերմուկը, որ Հայաստանում ամենից շատ յաճախուածն է: Յետոյ կտրում է բազմաթիւ և բազմամարդ հովիտներ, մանելով երբեմնակի նեղ կրճերի մէջ, բայց հասնում է քաղաքի միմիայն մօտ 200 քիլոմետր հեռավորութեան վրայ՝ մի պողաքեր գաշտում, ուր հոսում են Եփրատի օժանդակ բազմաթիւ վտակները: Երգնջան կամ՝ Երգնկան (Երիզա) մի հինաւուրց քաղաք է: Քրիստոսի թուականից առաջ Երէզը (Երիզա) համբաւաւոր էր Հայաստանում իբրեւ Անահիտ դիցուհու սրբալիայ, որին Հելլենները շփոթում էին Արտեմիսի հետ, որն և դարձաւ Հռոմէացիների Վիանան, և, վերջապէս, քրիստոնեաների Պանագիան: Անահիտի նախկին տաճարը փոխարկուեց եկեղեցու՝ յանուն Կուսին: Երգրումից առաջ Երգնկան էր այս Հայք նահանգի (Բարձր Հայք) գլխաւոր քաղաքը: Հայքից առան Հայկեանները կամ Հայերը իրենց անունը: Երգնկայի շրջակայքի վերին հովիտներում գտնւում են մի քանի «սրբազան լեռներ», որոնք չափազանց յարգուած են: Երբ որ Մարկո Պօլօն այցելեց Երգնկան, սա մի մեծ քաղաք էր, ուր գործւում էին աշխարհի ամենալաւ «bougneran» հաւանականաբար՝ ամենալաւ մուսլինը: Այդ տեղ էին նաև «աշխարհի ամենալաւ ջերմկային բաղանիքները»: Այդ ջերմուկները չկան այժմ, բայց կարող է պատահել որ երկրաշարժը տեղափոխած լինի նրանց, մանաւանդ որ այս երկիրը շատ է վնասուել շարժերից: 1667-ին մի ցնցում շրջեց քաղաքը՝ կուլ տալով բնակիչների կէտը: Երգնկան գտնուելով 1366 մետր բարձրութեան վրայ Ծ. մ. վայելում է անհամեմատ լաւ կլիմայ քան

Երգրումինը և իւր հարուստ դաշտերը բարեխառն գոտու մշակութիւն ունին: Մրգաստանների, այգիների, սեխաստանների շրջապատում են քաղաքը:

Երգնկայից ներքև ժայռերը մօտենում են գետի հունին և Եփրատը մտնում է նեղուցի մէջ, այնպէս որ ճանապարհը չէ կարող գետին հետևել: Նեղուցի պատերը գրեթէ ուղղահայեաց են և երեք հարիւրից մինչև հինգ հարիւր մետր բարձրութեամբ: Նեղուցի սկզբին՝ սարաւանդի կատարի և կողերի վրայ՝ գտնւում է հին Կամախ քաղաքը, որ շրջապատուած է հաստաբետտ պարիսպներով և սեպացած քարաժայռերով: Այս՝ մի ժամանակ յարձակումներից անառիկ քաղաքումն էր, որ հայ թագաւորները ներկայ թուականութեան սկզբին ունէին իրենց ամենագեղեցիկ տաճարները, արքունի գանձը, քաղաքական բանտը և արքունի շիրիմները: Բլուրի ստորոտում թթենիների անտառները՝ ձգուած գետի երկարութեամբ՝ գրաւում են գարնանը բերաւոր սարեկներ (տարմ), որոնց գալուստը շատ անգամ ընդունւում է իբրեւ հրաշք: Կանաչ պարտէզների և լերի ապառաժների հակադրութիւնը տալիս է կամախին տարօրինակ ազդու տեղը: Աւելի նշանաւոր է Լիկին կամ Ալին, Սև ջուր—Եփրատի աջ ափին, աւելի ներքև այն խորանիստ հովիտից, ուր Չաթաչայը թափւում է Եփրատի մէջ: Այս տեղ Եփրատը, որ մինչև այժմ հոսում էր դէպի արևմուտք և հարաւ—արևմուտք՝ կարծես թէ գնալու թափուելու լինէր Ալեքսանդրեակի ծոցը, փոխում է իւր ընթացքը և մի շարք աղեղնաձև պտոյաներով խուսափում է Հայաստանի լեռներից: Երբ մարդ հասնում է Ալինի վերևը՝ բարձրաւանդակի եզրը, որ իշխում է քաղաքին արևմուտքից, և նայում է քաղաքին որ գտնւում է 1000 մետրից աւելի վհի խորքում, այնպէս է թւում թէ նա ամբողջապէս շինուած է խորքում, այնպէս է թւում թէ նա ամբողջապէս շինուած է հովտում: Բայց երբ մարդ իջնում է գետափը, ուր ձգուած է մի փայտեայ կամուրջ, այստեղից քաղաքն երևում է ամփիթատրոնի ձևով բարձրացած՝ բրգաձև, սրածայր ժայռերի շեղջերի մէջ: Բլրի ստորոտը ծածկուած է բարդիներով և սօսիներով: Տարածուելով ընկուղեկներ, պարտէզներ՝ լի թթենիներով, որի պտուղն է մատակարարում բնակիչների սննդեան մի նշանաւոր մասը, բռնած են

1) Carl Ritter, Asien, vol. X; — François Lenormant, Les Premières Civilisations.

ամբողջին քարաժայռերի սպիտակ պատուարներին յեցուած աւերակների պատնէշները: Ակնը Մոլտկէի ասելով «Ասիայում իւր տեսածների ամենահոյակապն և ամենագեղեցիկն է» և ծառայում է իբրև հանգստեան տեղի պաշտօնից յետ քաշուող բազմաթիւ հայերի համար, որոնք հարստացել են կոստանդնուպոլսում կամ գաշտային միւս քաղաքներում: Սեղանաւոր, վաճառական, բեռնակիր, բոլորն էլ այստեղ են քաշուում իրենց լաւ թէ՛ վատ ստացած հարստութիւնը վայելելու և հանգստանալու ծանր ուշխատութիւնից յետոյ: Չալթաչայի օժանդակ հովտում նշանաւոր է Տիւրիկ կամ Տիւրիկի քաղաքը, որ կարծւում է թէ շինուած լինի այն տեղում, ուր գտնւում էր Նիկոպոլիսը կամ «Յաղթութեան քաղաքը», որ յիշեցնում է Պոմպէոսի ընդդէմ Միհրդատի տարած յաղթութիւնը¹⁾: Խպիպը շատ տարածուած դաւ է այս լեռնագաւառներում, մանաւանդ Ակնում:

Էրզրումից արեւելք Պարսկաստանի ճանապարհը անցնում է մի դիւրամատոյց լեռնանցքով (2090 մետր), որ հաղիւ 125 մետրով աւելի բարձր է քաղաքից: Այս անցքը՝ Դէւէ-Բոյնուն, — «Ուղտանցքը», — երբեմն ամրացրած էր՝ Էրզրումը ռուսների դէմ պաշտպանելու համար: Լեռնանցքի շեմը բաժանւում է Եփրատի և Արաքսի աւազանները: Այս կողմիցն էլ մի ամրոց, որ այժմն անդօր է ռուսների դէմ, պաշտպանում էր անցքը: Այս ամրոցը՝ Հասան-Կալէն կամ «Հասանի բերդը» այժմն խրճիթների մի փոքրիկ խումբ է մի բլրի ստորոտում, իսկ բլրի գագաթին երևում են ամրոցի աւերակներ, որ միաձայն բայց սխալ աւանդութիւնը վերագրում է Ջենուպի-ններին²⁾: Իտալացի վաճառականները իբրև թէ ամրոցներով պատած լինին Տրաքիդոնից Թաւրիզ գնացող կարաւանների ճանապարհը: Հասան-Կալէի մօտ բոլորում են ջերմուկներ, որ Հայաստանի ամե-

նաշատ յաճախուածներիցն են, Հայաստանի, որ այնչափ հարուստ է բարձր աստիճանի (տաք) հանքային ջրերով:

Հասան-Կալէից ներքև՝ անդրկովկասեան սահմանի մօտ՝ ճանապարհը բաժանւում է. մի ճիւղը ուղղւում է հիւսիս-արեւելք՝ հետեւելով Արաքսին մինչև Խորասան գիւղաքաղաքը, յետոյ բարձրանում է սարահարթը կարս բերդաքաղաքը հասնելու համար: Մինչդեռ միւս ճիւղը՝ Պարսկաստանի ճանապարհը՝ մնալով թրքական հողում՝ անցնում է գետից «Հովուի կամուրջով», որ աւանդութիւնը վերագրում է Դարեհ Վշտասպեանին: Այստեղից էլ բազմաթիւ ուրաններով բարձրանում է Դէլի Բաբա կամ «Խելառ Հայր» լեռնանցքի շեմը, որտեղից և իջնում է վերին Մուրադի կամ Արեւելեան Եփրատի (Արածանու) հովիտը: Այս կողմերում ոչ մի քաղաք չկայ: Ալաշկերտը (Թուրակ-Կալէ)՝ երբեմն հայկական բնակչութեան կեդրոնաւայր՝ գրեթէ ամբողջովին ամայացաւ ռուսաց առաջին արշաւանքից յետոյ և այժմն այնտեղ միայն աւերակներ են մնացել: Ուշ-քիլիսէն կամ «Երեք Խորանը» գտնւում է աւելի բարձրում՝ Եփրատի մի նեղուցում, և լոկ ուխտատեղի է, ուր դիմում են հայերը ամեն կողմից, մինչև անգամ Պարսկաստանի խորերից և Դոնի ափերից, համբուրելու սուրբ Յովհաննիսի կամ Յովհաննէս Մկրտչի մասունքները, որն ըստ աւանդութեան նահատակից նահատակ անցնելով հասել են մինչև Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքը (16): Դեռ աւելի բարձր է Դիադինը, մի հնադարեան ամրոցի ոտքում շինուած, այն կէտում՝ ուր միանում են Արածանու առաջին աղբիւնները, բոլորելով Ալա-գաղից: Դիադինը այլ ևս քաղաք չէ՝ այլ մի աւերակ գիւղաքաղաք, ուր կանգ են առնում կարաւանները՝ պարսկական սահմանագլխին: Այստեղից մօտ էր գտնւում Ջարեհաւան մեծ քաղաքը, որ կործանուեց պարսիկներից չորրորդ դարում և որն այն դարում ունեցած է եղել 80000 բնակիչ, որից 50000ը՝ հրէայ:

Ուրմիա լճի և Եփրատի աւազանների ջրբաժան լեռնանցքից և Պարսկաստան տանող ճանապարհից դէպի հարաւ գտնւում է Բա-

1) Von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei.

2) Brant, Journal of the Geographical Society, 1836;—Carl Ritter, Asien, vol. X.

յաղիզը, որ շինուած է մի ուրիշ անհետացած հայկական քաղաքի՝
Բագաւանի տեղը: Բագաւանը հիմնարկուած էր փրկչական թուա-
կանի առաջին դարում: Այժմեան քաղաքը իւր անունը պարտա-
կան է Սուլթան Բայազիդ Ա-ին՝ իւր հիմնադրին, և Առաջաւոր
Ասիայի ամենանկարչական աւերակների մի շեղջակոյտ է: Շինու-
թիւնների ամփիթատորներ ծածկում է իրիստ զառիվայր լեռնակո-
ղերը, որոնցից բարձր՝ կրկին դարատալների վրայ՝ կանգնած են մի
կիսաւեր պալատ և մի մզկիթ, վայելուչ ոճով շինուած մինարէտի:
Պալատից վերև՝ նեղ քարափին գտնուում է պարսպաւոր միջնա-
բերդը: Աւելի բարձր՝ երևում է սպիտակ երակներով կարմիր
մարմարիոնի քարաժայռը՝ հազարաւոր սուր ատամներով, իսկ որո-
նից էլ վերև՝ բարձրանում է լեռան ձիւնապատ գագաթը: Բայազիդի
պալատը, որ պարսիկ ճարտարապետի գործ է, մի ժամանակ ամե-
նագեղեցիկն էր ամբողջ թուրքական տէրութեան մէջ²⁾: Սիւնա-
զարդ սրահները, սիւնաշարը, պատերը ամբողջովին մերձակայ լե-
ռան հարուստ կարմիր մարմարիոնիցն են: Քանդակները՝ որ բաղ-
կանում են արաբանկարներից (արաբէսք) և տերեւների հիւսկէն-
ներից, հրաշալի կատարելութիւն ունին: Սակայն Բայազիդի պա-
լատը և միւս շինութիւնները զարգարող ճարտարապետը, լինելով
աւելի պարզ ճաշակի տէր քան թէ պարսիկ ճարտարապետների
մեծամասնութիւնն է, չէ ծածկել դրուագներով բոլոր որմերը:
Մզկիթը այժմ զօրանոց է դարձած, մօտի շինութիւնները՝ ցնցուած
երկրաշարժից՝ ճաքճաքուել են, քաղաքի մի մասը վայր է գլորուել
և կործանուել, սակայն վայելչաշէն մինարէն պահպանել է իւր
հաւասարակշռութիւնը³⁾: Մի ժամանակ երևանի ջերմոտներին ու-
ղարկում էին Բայազիդ, այնտեղի առողջարար օդով բժշկուելու⁴⁾:

Արևելեան Եփրատի վերին ընթացքը՝ Հասան-կալէի և Ալաշկերտի

1) Moritz Wagner, Reise nach Persien und dem Lande der Kurden; Carl Ritter, Asien, vol. VIII.

2) Brant, Journal of the Geographical Society, 1836.

3) Chantre;—Barry, Mission scientifique dans la haute Mésopotamie, le Kourdistan et le Caucase.

4) M. Wagner, յիշուած:

միջև, այն երբեմն լճային աւազանի հարաւում և հարաւ—արե-
մաքում՝ ուր միանում են Մուրադ-չայը և Բասենի բարձրաւան-
դակներից եկած Շարիան-չայը, դեռ ևս ամբողջովին չէ հետախու-
զուած, թէև բազմաթիւ ճանապարհորդներ անցել են այդտեղով:
Ոչ մի կարաւանների մեծ ճանապարհ չէ գնում այդ գետային բարձր
հովտի ուղղութեամբ և այդ տեղերի վայրագ քուրդ ցեղերը աւելի
էլ վտանգաւոր են քան թէ ուրիշ տեղերինը, ուստի և մեծ բացեր
կան այդ գաւառի մանրամասն քարտէզների վրայ: Միւս կողմից՝
շէները և գիւղերը շատ հազուագիւտ են այս լեռնային երկրում,
որի բնակչութիւնն էլ շատ նուազեց, երբ որ այնչափ հայեր կամաւո-
րապէս աքսորուեցան իրենց հայրենիքից: Մեղեղկերու կամ Մանազկեր
տը, որ գտնուում է Եփրատի հարաւային օժանդակ՝ մի «աղի գետի»
(Տուզլա—սու) փոխին, Արմէնիստանի մի մեծ մասին աղ է մատակա-
րարում: Մուշը Արածանու ոռոգած փաշայութեան մայրաքաղաքն
է և չէ շինուած գետի վրայ, այլ մի ընդարձակ կողմնական հով-
տում՝ կարմիր ժայռերի կրճի բերանում, որից վերև բարձրանում
են լերի սարեր, վեց ամիս շարունակ ձիւնով ծածկուած: Մուշը
գտնուելով Էրզրումից 500 մետր աւելի ցած՝ վայելում է աւելի
մեղմ կլիմայ և պտղատու ծառեր են աճում նրա պարտէզներում,
մինչև իսկ որթը սողոսկում է ժայռերի զառիվայրերում և ստո-
րոտներում: Աւերակ միջնաբերդը մի ժամանակ աթոռանիստն էր
այն Մամիկոնեանների, որոնք ձենաստանից՝ այն է՝ Չինաստանից
եկած իշխաններ էին սուլորական թուականութեան առաջին դա-
րերում և կառավարում էին այդ երկիրը¹⁾: Երկու հռչակաւոր
հայ ծնուել են Մուշի գաւառում՝ Մեսրոպը, հայկական այբուբենի
հնարողը, և պատմաբան Մովսէս Խորենացին:

Մշի գաւառում ընդունելով մի օժանդակ Սև-ջուր, որ դուրս է
ծորում լուրթեամբ դաշտավայրում բացուած մի «անյատակ»
խառնարանից, Արածանին մտնում է մի նեղ կիրճ և ջրընկէցներ է
կազմում: Ընկնող ջրի աղաղակը արձագանգ տալով ժայռերին՝
ջրիէժի ամենամօտ գիւղին տուել է Գուռգուռ կամ Կուռկուռ

1) Saint—Martin, Mémoire sur l'Arménie.

անունը: Գետը թէ՛ արդէն շատ մեծացած, սակայն դեռ նաւարկելի չէ: Զարնուելով ժայռերին երկար պտոյտներ է կազմում, յետոյ վազում է արագահոս ընկէցիկներով խութերի միջից: Իւր ընթացքին շեղաճնաց լեռները շատ տեղ հազիւ մի նեղ ճեղք են թողնում գետին, սեղմելով նրան ուղղահայեաց որմերի և զառիվայր ավախաների մէջ, որոնք տեղ տեղ բարձրանում են հարիւրաւոր մետրերով: Ակրակի գիւղին մօտ Արածանու լայնութիւնը միմիայն «քսան քայլ» է¹⁾: Կանոնաւոր հունով գետի կերպարանք է ստանում նա միմիայն Բալուից ներքեւ, բայց Մուրքէի և Միւլբախի արած նաւարկութեան փորձերը՝ այս քաղաքից մինչև երկու եփրատների խառնուրդը՝ անյաջող անցան: Գետի հոսանքը, որ Բալուի առաջ դեռ 868 մետր բարձրութեան վրայ է գտնւում, այնչափ զառիվայր է, որ վտանգաւոր է նաւակով ճանապարհորդելու փորձ անել: Զրկնորանքը գործ են դնում «էլէէ», որ բարակ երկայն տախտակներ են՝ չուաններով կապկապուած և ամրացրած ոչխարի տիկերի վրայ: Վեց տիկը կարող է չորս մարդ կրել յորձանուտների և ջրապտոյտների վրայով: Հիլէից բարձր՝ գետի վերջին կամուրջը Բալուինն է, որից վերև հարաւային դարաւախում երևում են քաղաքի տները: Սրանցից էլ բարձր մի նկարչական ամրոց է կանգնած, որ ըստ աւանդութեան շինուած է ոգիներից և որի մօտ մի քարաժայռի վրայ գտնւում է բւեռագիր արձանագրութիւն: Քաղաքը շրջապատուած է այգիներով, որ տալիս են Հայաստանի ամենալաւ գինին: Հարաւ-արեւելքում Սիւան-մագէնի նշանաւոր դարձնոցներն են գտնւում, հաստատուած մի երկաթով այնպիսի հարուստ երկրում, որ մինչև անգամ կարօտութիւն չկայ հանքեր փորել, որովհետև բլուրներն ու հովիտները ծածկուած են սև մետաղի խոշոր կտորներով, որ և բաւական կլինին ամբողջ դարեր գործարանի աշխատութեանը²⁾: Սիւան-Մագէնի մօտ գտնւում է Տիգրիս և Արածանի (Մուրադ) գետերի ջրբաժան շեմքը, հազիւ

1) Mühlbach, Karte von einem Theile des Euphrats bei Palou; Carl Ritter, Asien, vol. X.

2) Von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei.

մի քիւմետր հեռաւորութեամբ Արածանուց, որ խոր է ընկած իւր ժայռերի նեղուցի մէջ: Հիւսիսային գլխաւոր օժանդակն է Մըզուր-սուն, որի խառնուրդի մօտ բարձրանում է Թախտիկի հրային զանգուածը: Մագկերու թշուառ գիւղակի անուան մէջ Տայլորը կարծում է գտած լինել իրանական Հիւրմիդ-կերտ կամ «Որմիդի քաղաք» անունը: Սրա խրճիթները խմբուած են մի մոխրային դաշտում՝ խանձաքարային սարաւանդի ստորոտում: Սարաւանդի վրայ երբեմն կանգուն էր Հրոյ Սեղան, որ երևում էր շատ հեռուից: Սրբազան շինութիւնների աւերակները համբուրւում են բարեպաշտութեամբ շրջակայքի հայերից և կրդըբաշերից¹⁾:

Եփրատի երկու ճիւղերի՝ Արածանու և Սև ջրի՝ խառնուրդից ներքև տեղայիների բերանում գետը դեռ պահում է Մուրադ անունը, որ տրուած է նրան, ինչպէս ասում են, այն բազմաթիւ ամրոցների պատճառով, որ Սուլթան Մուրադ Ա-ը կանգնեցրեց նրա եղբրների բլուրների վրայ: Ֆրատ կոչւմը, որ նաև Սև ջրի անունն է, գործ է ածւում սովորաբար միացեալ Եփրատի համար, երբ սա արդէն դաշտավայրն է մտնում: Ոչ մի մեծ քաղաք չկայ գետախառնուրդի մօտ: Կապան-մագէնը գտնւում է խառնուրդից փոքր ինչ ստորև՝ գետի ձախ ավախում և պարզ երևում է որ իւր ծագմամբ պարտական է արծաթաբեր արձային հանքերին, որ գտնւում են շրջակայքի լեռներում և այլ ևս չեն մշակւում, որովհետև լինելով ժայռերի կրկէսի մէջ, ծառազուրկի մինչև անգամ առանց մացառների, ոչ մի բնական յարմարութիւն չունին մշակութեան: Տեղ տեղ գետը սեղմող ավախներն էլ թոյլ չեն տալիս ճանապարհներ շինելը: Իսկ կարաւանների ճանապարհը անցնում է աւելի բարձրից՝ բարձրաւանդակների վրայով և կողմնական հովիտներով, ուր և զետեղուած են մեծ շէները իրենց ամրոցներով և մղկիթներով: Երկու Եփրատով սահմանաւորուած եռանկիւնի տարածութեան վրայ գլխաւոր քաղաքն է Նախիկին Հերապոլիսը այժմ Չմշկածագ կամ «Չմշկիկի Հայրենիքը», որ երեք կողմից շրջապատուած է աւազաքարի ժայռերով,

1) Taylor, Journal of the Geographical Society, 1868.

ծակծակոտուած քարանձաւներով, որ երբեմն իբրեւ բնակարան են ծառայել: Արեւմտեան բարձրաւանդակների վրայ գտնուում է Արաբկիր կամ «Արաբական Յաղթութիւն» մեծ քաղաքը: Արաբկիր Մահմէտի հայրենակիցների լեզուով գործ է ածուում ամբողջ Անատոլիա թերակղզու համար¹⁾: Արաբկիրը գտնուում է մի «հին քաղաքից» կամ Էսքի Շէհերից 3 քիլոմետր դէպի հարաւ մի գոգաւորութեան յատակում, որ շրջապատուած է սև խանձաքարի քերծերով: Բնակիչների ճարտարութեամբ այդ խաւար վիհը դարձել է պարտէզներ: Հրահոսանքի ահագին պատուարները մեծամեծ ծառերի կանաչութեամբ են ծածկուած: Արաբկիրի պարտիզպաններից ոչ պակաս գործունեայ են այնտեղի ոստայնանկները, որոնք մինչև անգամ Անգլիայից մանած են բերել տալիս իրենց կտաւեղէնի գործուածքների համար: Այս թերակղզային երկրում, որի սահմանն է հիւսիսից Մուրադը, իսկ արեւմուտքից և հարաւից այն մեծ արմուկը, որ կաղմում է Եփրատը դուրս գալով տաւրոսական լեռներից, իշխում է խորքերդ ամուր քաղաքը, որի ամփոփայ բլուրը նայում է բարձրից պտղաբեր և լաւ մշակուած դաշտին, ուր աճում են բարեխառն գօտու աւեն տեսակ պտուղներ: Այս հարուստ դաշտի մէջտեղն է Մէզէրէ քաղաքը, որ կոչւում է նաև «Նոր խորքերդ»: Ամերիկական քարոզիչների խորքերդում հիմնած «Հայկական Կոլլէժը» Հայաստանի և Քրդիստանի երկրների հասարակաց կրթութեան ամենագլխաւոր հաստատութիւնն է: Իւրաքանչիւր տարի Արաբկիրի և խորքերդի բարձր հողերից պանդուխտների ամբողջ խմբեր իջնում են բազմ որոնելու Կոստանդնուպոլսում, Դիարբէքիրում, Դամասկոսում, Հալէպում, և ծովափնեայ ուրիշ քաղաքներում: Հալէպի գրեթէ բոլոր աների ծառաները Արաբկիրիցն են եկած:

Հայաստանի հարաւ-արեւելեան բարձրաւանդակութեանց ամենամեծ քաղաքը իւր անունը տուել է Վան ծովին: Վան քաղաքը ընդ ամենը 3 քիլոմետր հեռու է ափից և գտնուում է մի տափա-

1) Taylor, Journal of the Geographical Society, 1868; — L. Metchnikoff, ձեռագիր:

րակ գաշտում, որ հիւսիսից, արեւելքից և հարաւից շրջապատուած է բուսականութիւնից զուրկ կրային բարձրութիւններով: Մի առանձնացած քարաժայռ, անջրդի ինչպէս հրաբխային չեաքարի զանգուած, ամբողջ իւր բարձրութեամբ կտրատուած փալուկի (faillie) շերտերով, ծակծակոտուած ծերպերով և քարանձաւներով, բարձրացնում է դարատափերի վրայ շարուած տներից վերև իւր սպիտակ և կարմիր, պատնիշաձև պատուարները, որ փայլում են արեգակի տակ կուրացուցիչ լուսով: Բուն քաղաքը գաշտի երեք կողմից պատած է լայն խրամով և կրկնակի առամնաւոր և բուրգաշատ պարիսպներով: Բայց արտաքին քաղաքը, այն է՝ Բաղլար կամ Այգեստանը՝ անհամեմատ աւելի մեծ է, շատ քիլոմետր տարածութեամբ: Այս բերրի հողից է ծնունդ առել այն ասացուածքը թէ «Վանն այս աշխարհում, իսկ դրախոր միւսում»: Առուները սահում են այս գաշտում ամեն ուղղութեամբ և աճեցնում են ստղատու և զանազան տեսակ տարածուէշ ծառերի և բարդիների մի հարուստ բուսականութիւն: Ամառը ներքին քաղաքի գրեթէ ամբողջ բնակչութիւնը տեղափոխուում է Այգեստանի թաղը, որի հրաշալիքները անծանօթ են մնում անցնող ճանապարհորդներին, որովհետև տները, ճանապարհը եզերող ճանապարհորդների շարքերը ծածկում են ճանաբարձր պատնէշները, ուռենիների շարքերը ծածկում են ճանապարհորդի աչքից ծաղիկների և կանաչի շեղջերը: Վանի խաղողների տուած գինին թեթեւ է և անուշահամ: Տեղական կանայք գործում են մի տեսակ պաստառ այծի մազից, որն անթափանց է ջրից և մեծ իրաւամբ գնահատուած է նոյն իսկ Կոստանդնուպոլսում¹⁾:

Պարսկաւոր քաղաքը շատ անգամ կոչւում է Շամիրանի կամ Շամիրամի անունով, ինչպէս որ ուրիշ շատ տեղեր, գիւղեր, հովիտներ, լեռներ՝ թէ Գուրդիստանում և թէ Պարսկաստանում: Եւ իսկապէս՝ պատմութիւնը մեզ սովորեցնում է, որ Վան կոչուելուց առաջ մի հայ թագաւորի անուամբ, որ իւր երկրորդ հիմնադիրն էր, այդ քաղաքը մասնաւորապէս անուանւում էր

1) Millingen, յիշուած:

«Շամիրամի քաղաք» կամ Շամիրամակերտ: Հին պատմաբան Մովսէս Խորենացին, որ տեսաւ այն հոյակապ պալատները, որոնց հիմնարկութիւնը վերագրում էին հռչակաւոր իշխանուհուն, պատմում է որ Շամիրամ Ասորեստանից բերել տուեց 60 քառասունքներ և 42000 բանուոր և թէ այս որմնադիրների և արուեստագէտների բանակը ամբողջ հինգ տարի աշխատեց շինելու պալատը և այն պարտէզները, որ դարձան «աշխարհի հրաշալիքներից» մէկը: Այդտեղ հաստատուեց Շամիրամ իւր ամառանային ամթոռանիստը, լեռնային մաքուր օդ վայելելու համար: Այժմ հետք չէ մնացել ասորական շինուածքներից, բայց վանի քարաժայռը անհատնելի աղբիւր է հետախուզութեանց համար: Այդ քարացած խեցիների կրային ահագին զանգուածը, 600 մետր երկարութեամբ և ամենաբարձր կէտում՝ մօտ հարիւր մետր բարձրութեամբ, բաժանուած է երեք գլխաւոր հատուածի, իւրաքանչիւրն իւր առանձին սրահներով, սանդուխներով, գետնափոր գերեզմաններով և արձանագրութիւններով: Առաջին գիտնականը որ ընդօրինակեց այդ արձանագրութիւնները՝ Շուլցը, որն և փոքր ինչ յետոյ սպանուեց քրդերի երկրում, հարկադրուած էր տեղաւորուել մինարէի գլխին հեռագիտակով այդ գրութիւնները ուսումնասիրելու համար: Դէյրուը հասաւ նրանց պարաններով և դատարկութեան վրայ կախած սանդուխներով և կարողացաւ արձանագրութեանց պատկերագրողմը (estampage) վերցնել: Արձանագրութիւններից մէկը՝ Բիսուտունեան արձանագրութեանց նման գրուած երեք լեզուով՝ գրեթէ միևնոյն բառերով պատմում է Դարեհի որդի Քսերքսէսի մեծագործութիւնները: Բայց աւելի հին արձանագրութիւնները երկար ժամանակ անլուծելի մնացին, չնայելով զանազան բացատրութեանց փորձերին: Գիյարի և ուսուցչապետ Սէյսի համբերատար ջանքերի շնորհիւ այժմ արդէն ունինք ամբողջ մի շարք ընթերցուածների, որոնց արձանագրութիւնը կամ հին հայկական լեզուով բնագրերը այլ ևս անփերձանելի չեն, և հետզհետէ յայտնուելու են մեզ մարմարիոնի վրայ գրուած նախկին անցքերը: Վանի շրջակայքում ուրիշ ժայռեր էլ կան արձանագրութիւն կրող, որոնց մեծագոյն մասը դեռ կարօտ են վերծա-

նողի: Վանի քարաժայռի ներքին դահլիճներից մինում կուպրէ ծորում 1): Վանից հարաւ արեւելքում՝ նորերս Շանտրի և Բարրիի ձեռքով հետախուզուեց մի ուրիշ ասորական բերդ՝ Թովրակ—կալէն, որ մի սէգ շինութիւն է խանձաքար վեմերից՝ հիմքը դրած կրային ժայռի վրայ(17):

Երեք կարգ պատնէշներից և բրգերից կազմուած ամրութիւնների բարձրութիւնից բացուած է նայողի աչքի առաջ լեռների լայնածաւալ ամփիթատորոնը և լճի կապոյտ սփռոյցը, որի մէջ անդրադառնում է Սիւհանի սպիտակ կոնուսը: Միւս ակին Ախլատ (Խլաթ) գիւղաքաղաքը փռուած է մի ծովախորշի եղբրքին՝ այն իսկ տեղում, ուր Մշի և Եփրատի ճանապարհը վեր է բարձրանում դէպի Նազիկ լճի ջրերով բռնուած լեռնանցքը: Սա մի նախկին բազմամարդ քաղաքի նուազ մնացորդն է, որի աւերակները ջրուած են պարտէզների մէջ, շրջապատուած աւազաքար ժայռերով՝ փորուած գերեզմաններով: Վանից արեւելք գտնուում է Արջակ (Երջէք) գիւղաքաղաքը, որի շրջակայքում թռչոտում են բերաւոր սուրբ համարուած ագռակներ 2): Գիւղաքաղաքը իշխում է Արջակ լճի հարաւային ակին, իսկ աւելի հեռուն երեւում է երկու պետութեան սահմանագիծ լեռների շարքը, որոնց «Վիզ կտրող» լեռնանցքը շատ լաւ ծանօթ է աւաղակ քրդերին: Այս լեռների իրանական փէշերի վրայ գտնուում է Կոտուր գիւնուորական պոստը, որ առաջ պատկանում էր Թուրքիային, իսկ այժմ Բերլինի դաշնագրով միացրած է Պարսկաստանին, իւր մօտ հազար քառակուսի քիլոմետր հողի տարածութեամբ(18): Վերջին թուրքապատկան հովիտը, որ սկսում է Բայազիդի սարերի հարաւային կողերից, Ապաղայի հիւսիսային դաշտն է, որի կանաչագեղ տափարակութիւնը գեղեցիկ գիմապատկեր է ձիւնապատ լեռների զառիվայրերին:

Վանից հարաւ-արեւմուտք երևում է Աղթամար լեռնաւանդակը,

1) Loftus, Turko-Persian Frontier.

2) Ernest Chantre, Mission scientifique dans l'Asie occidentale.

որ հնումն եղել է թերակղզի, բայց լճի աստիճանաբար յորդու-
թիւնը բաժանել է նրան ցամաքից, որից և այժմ 4 քիլոմետր
հեռու է: Այդտեղ էին նստում երկար ժամանակ Հայոց թագա-
ւորները (Արծրունիք), որոնց շինածն է կղզու մէջտեղում բար-
ձրացող՝ տասներորդ դարի եկեղեցին, ամենագեղեցիկը, ամենա-
հարուստը՝ ամբողջ թուրքական Հայաստանում: Այստեղի պատ-
րիարքները յաւակնեցան ախոյեան դուրս գալ իրենց արժանա-
պատուութեամբ էջմիածնի պատրիարքներին: Վանից հարաւ՝ լճի
օժանդակ հովիտներից մէկում գտնուում է մի ուրիշ հռչակաւոր
մենաստան՝ Վարազը (Ետտի-քիլիսէ), «Եօթն խորան»: Հարուստ
ընտանիքի որդի երիտասարդ հայերը դաստիարակուում են այստեղ
մի դպրոցում, որ մրցում է Վանի վարժապետանոցի հետ և նրա
նման հիմնուած է Արեւմուտքի գիտնական հաստատութեանց
կադապարով¹⁾ (19): Այս հեռաւոր երկրներում ուսումը անհամեմատ
աւելի է տարածուած քան թէ կարելի էր կարծել: Յաճախ եւ-
րոպացի ճանապարհորդը ողջունւում է հայ գիւղացուց փրանսերէն
լեզուով²⁾: Այս կողմի հայերը մեծ ճանապարհորդներ են. նրանցից
հազարաւորներ այցելած են Բաղդադին, Հալէպին, Կոստանդնու-
պոլին, Վիէննային, Պարիզին: Լճի հարաւային ափի գիւղերը
իւրաքանչիւր տարի ուղարկում են հարիւրաւոր բեռնակիր Ստամ-
բուլի ծովափունքը և Սև ծովի ուրիշ քաղաքները: Քարտաշները,
որ շատ ճարտար են իրենց արուեստում, իջնում են նմանապէս
խմբերով իրենց բարձրաւանդակից: Բնական է որ լեռնացիները
գրաւուին դէպի հարուստ դաշտերը, որ տարածւում են նրանց
լեռների ստորոտում և դէպի որը առաջնորդում են Եւքսինեան
Պոնտոսը, Տիգրիսը և Եփրատը թափուող գետերի ընթացքը³⁾:
1837-ին Վանի գաւառի թէ բանուոր և թէ վաճառական պան-

1) Deyrolle, Tour du Monde, 1876.

2) Fanshawe Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor.

3) Carl Ritter, Asien, vol. X.

դուխտների թիւը հաշոււմ էին երեսուն հազարից աւելի, իսկ
տարեկան վերադարձողների միջին թիւը՝ 3000 հոգի¹⁾:

ԹԱՐԳՄԱՆԶԻ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1) Այս և սրա նման դատողութիւնները, որ տեղ տեղ հանդիպում են
այս գրութեանը, պէտք է համարել Էլիզէի անձնական կարծիքները, որ
իբրև ֆրանսիացի ազատ չէ նախապաշարումից՝ անգլիական արտաքին քա-
ղաքականութեան վերաբերութեամբ:

1) Թուրքական Հայաստանի և Պոնտոսի գլխաւոր քաղաքները, իրենց
բնակիչների մօտաւոր թուով:

ՏՐԱԲԻԶՈՆԻ ՎԻԼԱՅԵՏ:

Տրաբիզոն, ըստ Տոզերի	.	.	32000 բնակիչ
Կերասոնդ, ըստ դը Էելլի	.	.	4000 »
Տիրեբուլի, » » »	.	.	3000 »
Գիւմիշ-խանէ	.	.	3000 »
Պլատանա	.	.	2500 »
Ռիզէ	.	.	2500 »

ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԵՏ:

Վան } ըստ Տոզերի	.	.	30000 բնակիչ
Մուշ }	.	.	15000 »

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՅԵՏ:

Էրզրում, ըստ Տոզերի	.	.	20000 բնակիչ
Երզնկա, ըստ Բռանդի	.	.	15000 »
Բաբերդ, ըստ Տոզերի	.	.	10000 »
Բայազիդ	.	.	2000 »

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՎԻԼԱՅԵՏ:

Արաբկիր, ըստ Տայլորի	.	.	35000 բնակիչ
Խարբերդ, ըստ Տոզերի	.	.	25000 »
Տիվրիկ	.	.	10000 »
Ահն, ըստ Է. դը Էելլի	.	.	8500 »
Բալու, ըստ Տոզերի	.	.	7500 »
Չաշկաճաղ, ըստ Տայլորի	.	.	4000 »
Արգանա (Արզնի) ըստ Բռանդի	.	.	3500 »
Պապան—Մադէն, ըստ Բռանդի	.	.	2500 »

Ափրիկէ	1	միլիոն
Ասիական Թուրքիա	17	,
Թուրք	8, 950 000	
Թուրքմէն	250 000	
Յոյն	2, 477 000	
Քուցօ վլահ	250 000	
Առնաւուտ	900 000	
Բուլգար	350 000	
Սերբ	50 000	
Չերքէզ	550 000	
Լազ	50 000	
Չինկանէ	50 000	
Արաբ	3, 800 000	
Տիւրքի (Դրուզ)	280 000	
Մարոնի	312 000	
Քոզաք	30 000	
Հրէայ	158 000	
Սիրիացի	73 000	
Եզըլբաշ	335 000	
Եզիզի	20 000	
Քաղդէացի	233 000	
Քիւրդ	850 000	
Հայ	2, 520 000	

Համագումար 22, 488000

Այս հաշուով Հայերը Օսմանցիների տէրութեան մէջ թուրքերից յետոյ առաջին բազմամարդ ազգն են: 2ենք հաշուում արաբներին, որովհետեւ նրանք բոլորովին անջատ են թէ թուրքերից և թէ հայերից, գտնուելով մեծ մասամբ Եփրատից հարաւ և Ափրիկէում: Հայերը և Յոյները միացած՝ ուշ թէ շուտ կարող են յոյս ունենալ հաւասարակշռել իրենց թուով Օսմանցիներին:

9) Քթի օղ գործածելու սովորութիւնը կար հին ժամանակ և հայերի մէջ: Այժմ էլ շատ հաւանական է որ այդ բարբարոսական սովորութիւնը գործածութեան մէջ լինի տաճկահայ նահանգների խուլ անկիւններում: Գոնէ մի օրինակ, մի հայ կին, որ մի ուռնգում արծաթի օղ—խզմա ունէր, ես տեսել եմ 13-14 տարեկան հասակումս: Աւելորդ չեմ համարում այս բանին մի վկայութիւն բերել և մեր հին մատենագրութիւնից:

16-րդ դարում Սիմէօն Ապարանցին նկարագրելով Մեծփայ վանքի աւերումը նմանեցնում է նրան մի նորահարս թագուհու, գործ դնելով իւր գեղեցկագիտական բոլոր արուեստը:

«Առ քեզ են բանքս սրտատրոփ,
Ո՛վ հրաշալի սուրբըդ Մեծփ . . .
Դըշնոյ անմահ փեսային զոյգ,
Գըրկախառնեալ յանախտն անջոկ . . .
Զըմըռսալից հանդերձ մարմնոյդ,
Քըրքըմացան խոյրըն գըլխոյդ,
Իսկ ի տըտուն ոտացդ ծածկոյթ,
Ընդելուզեալ բոլոր զգեստոյդ
Շարս մարգարտաց զարդ ունելոյդ
Եւ վարսակալ մաքուր գեղոյդ,
Նիւթ կոնքուլաց՝ ներկ ծիրանոյդ,
Հիւր և կարմիր՝ գոյն անկողնոյդ,
Ժանիք փըղաց՝ կազմ աթոռոյդ,
Ոսկեպաղպաջ տեղ թագուհոյդ:
Գորշապահանկ 1) քում լըսելոյն,
Քառամանեակ յըղկեալ ուսոյդ,
Ա ն ու ը ա զ ն ի ւ հ ո տ ո տ ե լ ոյ դ ,
Ապարանջան ի ձեռն աջոյդ . . »

(Ս. Ապարանցի, Վիպասանութիւն, 1870, Վաղարշապատ, եր. 142—144):

Մեր նախնիք, ինչպէս և այժմեան քուրդ ցեղերը, չէին բաւականանում այսչափով միայն իրենց աղջիկներին և կիներին գեղեցկացնելու համար, այլ քթի օղի հետ միասին պինչի մէջ բացուած ծակում խրում էին և անուշահոտութիւնների, շատ անգամ՝ մեխակ: Երեսի զանազան մասերում, ճակատի, կզակի, թշերի վրայ արուեստական խաւեր էին շինում՝ աւելի ծայրով և սև ներկով, ճիշտ այնպէս, ինչպէս այժմս Երուսաղէմի ուխտաւորները իրենց մարմնի զանազան մասերի վրայ «հաջ» են խփել տալիս «հաջի» գառնալու համար:

10) Իրիւիական ընկերութիւնը ունի հրատարակած քրդերէն Աւետարան թէ արաբական և թէ հայկական տառերով: Այս վերջինները անհարմար աւելի յարմար են քրդական բարբառները գրի անցնելու համար: Պան հայերէն տառերով և մի քանի ուրիշ կրօնական տետրակներ: Ոչ մի ազգ այնչափ յարմարութիւններ չունի քրդերի մէջ լուսաւորութիւն և

1) Գորշապահանկ, ականջի զարդ, օղամանեակ:

Քրիստոնէկութիւն տարածելու, որչափ հայերը, եթէ միայն քրդաբնակ
գաւառների քաղաքական պայմանները քիչ թէ շատ բարեփոխուէին:

11) Վերջին ոռոս-թուրքական պատերազմից յետոյ թուրք կառավարութեան քաղաքականութիւնը բոլորովին փոխուեց քրդերի վերաբերութեամբ: Այժմս թուրք կառավարութիւնն ինքն է զէնք տալիս քրդերին և պատիժներ յառաջիկայ ևս ոչինչ չէ յսուտ:

12) Եզիզների մի փոքրիկ գաղութ կայ և Ապարանում, Արագածի վրայ: Մի աւելի մեծ գաղութ՝ գիւղերի ամբողջ մի խումբ՝ կայ Սինակ լեռներում թուրք — ռուսական սահմանի վրայ:

13) « Եղիշի » կոչումը զանազան տեսակ մեկնութիւններ է ստացել, որոնցից և ո՛չ մէկը հաստատուն հիմունք չունի, նամանաւանդ Ելիշէի առաջ բերածը: Աւերջերս առաջարկեցին և հետեւեալ բացատրութիւնը, իբր թէ եղբոր նշանակելիս լինի Եղբ քաղաքի (Պարսկաստանում) բնակիչ— Եղբում մինչև այսօր էլ կան արեւապաշտ ֆարսերի—բայց այս բացատրութիւնն էլ չափազանց տարակուսելի է և ո՛չ մի պատմական հիմունք չունի: Այսչափը միայն անտարակուսելի է ըստ մեզ, որ եղբորութիւնը շատ հին է և հին մազդեզական կրօնի աղանդներից մէկն է, ինչպէս այդ կտեսնենք հետեւեալ ծանօթութեան մէջ:

14) Մէկէք—Թաուզի կամ Սիրամարգի պաշտամունքը, ինչպէս երևում է, գլխի գինեւորի աղանդի վաղեմի և բնորոշ յատկանիշներից մէկն է և յղել է Այդ մասին միակ և ամենահետաքրքրական տեղեկութիւնը, որ կարելի է գտնել բոլոր արևելեան հին ազգերի պահպանուած գրաւոր յիշատակարանների մէջ հասցրել է մեզ նշանաւոր Եղիշիկ Վոդբացին, մեր հինգերորդ դարի ամենափայլուն գրողներից մէկը, իւր Եղծ Աղանդոց գրքում: Բանից դուրս է գալիս, որ Մազդեզականութեան մի աղանդ, որ այն ժամանակն էլ, ինչպէս և այսօր, կոչւում էր դիւապաշտների, քէշ կամ աղանդ, Լոյս ստեղծելու առաջին միտքը և Սիրամարգի ստեղծումը վերագրում էր ո՛չ թէ բարի Աստըծուն՝ Որմըզդին, այլ Արհմին—չար աստըծուն: Որմըզդն ըստեղծել էր բոլոր բարի և գեղեցիկ արարածները, բայց լոյս չկար: Արհմինը ծաղրում էր Որմըզդին իւր արբանեակների մօտ և ասում էր՝ թէ ի՞նչ օգուտ Որմըզդին, որ գեղեցիկ արարածները ստեղծեց և բոլորը խաւարումն են, ու լոյս չիմացաւ ստեղծել: Մահմի դեւը այս լսելով իսկոյն լուրն հասցնում է Որմըզդին: Այսպիսով Արհմին է լինում լոյսի սկզբնապատճառը, առաջին գաղափար տուողը: Մի ուրիշ անգամ Արհմինը Որմըզդին ճաշի է կանչում: Որմըզդը չէ կամենում ճաշ ուտել, մինչև որ իւր և Արմինի որդիքը կռուին: Արհմինի որդին յաղթում է Որմըզդի որդուն: Աէճ է բարձրանում և դատաւոր են որոնում դատ անելու համար: Այն ժամանակ Արհմինը և Որմըզդը միասին ստեղծում են արեգակը իբրև դա-

տաւոր: Այսպիսով Արշմնը դառնում է արարչակից լոյսի Մի այլ անդամ՝
Արշմնը ուզում է ցոյց տալ որ ինքը բարի է գործում ո՛չ այն պատճառով
որ է կարողանում, այլ որ է կամենում: Եւ իբրեւ ապացոյց՝ որ կարող
է եթէ ուզենայ բարի և գեղեցիկ բան անել՝ ստեղծում է ամենագեղեցիկ
արարածը—սիրամարդը:

Այսպիսով ԱրՏմնի պաշտամունքը կապուած էր անբաժան կերպով Լոյսի, Արեգակի և Սիրամարգի պաշտաման հետ: Այս նոյն գլխաւոր հիմունքները մինչև այսօր էլ պահպանուած են եզիդների կրօնքի մէջ. Եզնիկի վրկայոյթեամբ հինգերորդ դարում, ինչպէս և այժմս, դիւապաշտների քէշը չուներ ոչ մի կրօնական գիրք՝ այլ աւանդում էր իւր հաւատալիքները բերանացի: Այս աղանդի վերաբերութեամբ ենք համարում մենք ասուած Եզնիկի հետեւեալ խօսքերը. «Եւ քանզի ընդ գրօվք չեն կրօնքն, երբեմն զայն ասեն, և այնու խաբեն, և երբեմն զայս, և սովին պատրեն զսմարս... (տե՛ս Եզնիկ Վոդրացի, գիրք երկրորդ, Ը — Թ):

15) Կարնոյ — քաղաքի շինութիւնը Ե-դ դարում՝ շատ գեղեցիկ կերպով նկարագրուած է Խորենացիի իբրեւ ժամանակակից: Այդ ժամանակ շինուեցան և ջերմուկների (Իլիճա) վրայ վիմատաշ քարերով լողարաններ (Խոր. գ. 59): Ընթերցողին խորհուրդ տալով ոտից աչքից անցնել Խորենացու այդ ճշգրիտ և յաջող նկարագրութիւնը՝ մենք առաջ կրերենք մի ուրիշ անտիպ աղբիւրից մի այլ հետաքրքրական նկարագրութիւն այդ քաղաքի շինութեան կամ վերաշինութեան կատարուած հաւանականաբար Ժ-դ դարում: Անատոն զօրավարի ծեռքով կանգնեցրած աշտարակները, որ Ե-դ դարում ի պատիւ կոյսեր կոչուած էին «Թէոդոս» և «Աւգոստինոն» այս նկարագրութեան մէջ կոչուում են «Խոսրովային», անշուշտ ի պատիւ ամիրապետի: Ըստ այդ զրոյցի քաղաքի շինողն է Պաւլիթ ան-յաղթ փիլիսոփան, որ անուան շփոթութիւն պէտք է համարել: Այդ շինող Պաւլիթը թերեւս Ժ-դ դարի Պաւլիթ Կիրապաղատն է, ժամանակակից Իքն Խոսրով Ամիրապետի: Այս զրոյցը մեր կարծիքով ժողովրդական վէպի հերոս Սասունցի Պաւլիթ քաղաք շինելու աւանդութեան պատմական հիմքն է: Այսպիսի անուան շփոթութիւն կամ միաձուլումն կայ և Սուրբ Սարգսի ու Կաղզուանցի Սարգսի պատմական զրոյցների մէջ, որոնց մասին առիթ կունենանք ուրիշ տեղում խօսելու: Ահա մեր ափսարկած նկարագրութիւնը « . . . Իսկ թագաւորն խորհուրդ ի մէջ առեալ կամեցաւ շինել քաղաքս երկուս, և զնոսա 1) կացուցանել վերակացու շինուածոյ քաղաքին, զի տեսանէր զնոսա յոյժ իմաստունս և հանճարեղս: Եւ առաքեաց զնոսա ի Հայք շինել զԿարնոյ քաղաք, և

1) Գաւիթ Անյաղթին եւ Մով. Խորենացուն:

յիւրոց պաշտօնէիցն՝ ի կողմն Հայոց աշխարհին՝ յԱմիթ, զոր էր շինեալ զնա հօրն Աբգարու թագաւորին Հայոց, Իսկ Դաւիթ և Մովսէս որպէս զարս քաջս անդադար սկիզբն արարին շինել զքաղաքն Վարնոյ, եւ հրա-
ման թագաւորին սպառնայր և խրատ նոցա զօրանայր, և ահաւոր շինուա-
ծով երթայր քաղաքն և զօրանայր, եւ կանգնեցին բուրգն խոսրովային և
անահ ի մեքենայից, եւ պարիսպս երիս ի վերայ միոյ հիման, քերեալ
և պեղեալ զհող երկից պարսպին, զոր ի միջին և եթ կայր, Պեղել հրամայեցին
մինչև ի պորտ քաղաքին և վեմն անտաշս խորագոյնս կրով զերեսս ան-
դընդոց փակեցին, եւ ի վերայ միոյ հիման կանգնեցին երիս պարիսպս,
և ի ներքս ի կողմ քաղաքին աստիճանս երկերիւրս մի առ միով յետս
յետս, զի մի գայթակղեսցի պարիսպն ի փորողացն, նոյնպէս և ի դրուց
կուսէ պարսպին աստիճանս երկերիւր մի առ միով յետս յետս, զի ան-
ահ լիցի ի փորողաց թշնամեաց քաղաքին, եւ այլ հնարս հնարեցան, զի
թէ գուցէ գայցեն թշնամիք և նեղեցեն զքաղաքն՝ և մուտ և ել ոչ
տան առնել, Արարին ներքնափոր ի մէջ քաղաքին, Արարին հնարս փորել
ներքոյ գետնոյ խորագոյն, և գնացեալ ի մէջ դաշտին ճաշոյ միոյ գնաց
ճանապարհ՝ ի տեղին ուր ժողով ջրոցն է և շամբ յոյժ, զի եթէ նեղես-
ցի քաղաքն՝ կարող են բերել անանոց խոտ և այրելոյ եղէգն, և թշնա-
միքն զայս ոչ կարասցեն իմանալ, եւ ի միւս կողմն քաղաքին նոյնպէս
գետնափոր՝ փակած մեծամեծ վիմօք մինչև ի լեռն, որ կոչի Այծու-
պրտկունք, եթէ կարիք հասանիցեն հեծելոյ՝ կարող են բերել՝ ձիօք և
հեծելօք մտանել ի քաղաքն, առանց գիտելոյ թշնամեացն, եւ վասն ջրո-
ցն կարի գեղեցիկ է և վայելուչ, զի ոչ ոք է ի քաղաքին, ոչ
հարուստ և ոչ աղքատ, որ ոչ ունի ջուրս անոյշս բերեալ զերեսօք
անդընդոց, Ապարանք և աշտարակք գեղեցկաշէնս և սրբագործս, փո-
ղոցք և հրապարակք, սպանդանոցք և վաճառանոցք սրբատեսիլս, եկե-
ղեցիք հրաշալիք տեսողացն և դրունք քաղաքին բարձրասեմս և լայնա-
նիստ, և կատարեալ պարսպաւ վայելուչս, և բուրգքն ամենայն խոսրովա-
յինք, եւ պարապեալ յամենայն գործոյ քաղաքին՝ խաղացին գնացին
(Դաւիթ և Մովսէս) յաշխարհն յունաց՝ առ թագաւորն Թէոդոս, եւ
լուեալ վասն քաղաքին, առաւել քան զառաջինն մեծարէր զնոսա,»

(Այս հատուածն հանեցինք «Սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի և
Դաւիթի հարցմունք ընդ երկաթնակ չարափառսն, յայտնի գրուածքից, որի
չատ օրինակներ կան այլ և այլ մատենագրարաններում, Դաւիթ գրքի թարգ-
մանութիւնն է պատմական յաւելուածներով և զրոյցներով յերկրուած,
Թարգմանութեան նշանաւոր յիշատակարանն է, «եւ արդ՝ յետ բազում
ժամանակաց գրեաց զգիրս զայս, իբրև Աստուած հասոյց մեզ ի ժամանակս
այս, յորում .ա. և .Ձ. էր թուականն Հայոց, եւ Գուրգէն քարտու-
ղարս Հայոց մեծաց և սուրբ թագաւորացն Պապոյ սպաթար ստացող եղէ

գրոցս այսմ, Բայց զարմանալի է, ի նախկի յիշատակի գրոցս այսմիկ եթէ՝
գրեցաւ գիրքս այս Էակքս հրամանաւ թարգմանեալ ի յունաց ի հայս
տեառն Յոհաննիսի հայոց Կաթողիկոսի Գաբեղենացոյ ի .ԻԵ. թուակա-
նութեանն Հայոց, Վկայէ այսմիկ Սարգիս արաբացի եպիսկոպոս ճշմարիտ
վկայութեամբ, Իմ գիտեցածով՝ մեր հին մատենագրութեան մէջ այս
գրքումն է առաջին անգամ յիշուում Դաւիթ Անյաղթի անունը (Ձ.—Է
դար)։ Մեր մէջ բերած հատուածը մեզ թուում է թէ ժամանակով շատ ա-
ւելի ուշ է յերկրուած, քան բուն գրքի թարգմանութիւնը։)

16) Ինչ թուում է թէ Էլիզէն շփոթում է այստեղ Ս. Յովհաննէս (Իւչ—
Քիլիսէ) և Մշու Ս. Կարապետ համանուն վանքերը, Յայտնի է, որ ուխ-
տաւորների աւելի մեծ բազմութիւն գրաւում է Ս. Կարապետը։

17) Խորենացին չնայած իւր մանրակրկիտ և ճիշտ նկարագրութեանը,
այսուամենայնիւ Վանը աչքով չէ տեսել, այլ պատմել է լսածը։ Այս
կարծիքը անպայման կերպով հաստատում է նրա գործ դրած «որպէս ասեն»,
«որպէս լսեմք», «որպէս լուաք» և սրանց նման դարձուածքներից, իւր
Ա. գիրք 16-դ գլխում, Այդ միւսնոյն գլխումն է առաջին անգամ յիշա-
տակութիւն լինում բեւեռագիր՝ կամ սեպածե արձանագրութեանց մասին.
«Իսկ զամենայն երեսս քարին իբր գրչաւ զմիմ հարթեալ, բազում գիրս
ի նմա գրեաց, որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ.
եւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս
հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ գրել, և ի
բազում տեղիս սահմանսն ու վին գրով հաստատէր, Վան—Տոսպի
վրայ բանող վարպետների և հասարակ բանաւորների թիւը, որ Խորենա-
ցին անկասկած առել էր ժողովրդական զրոյցից, զանազան ընթերցուած-
ներով է մեզ հասել, Բանաւորների թիւն էր 42000—20000 քիւրուց և եր-
կու հազար արանց, իսկ վարպետները ոչ թէ 60, այլ 600 կամ 6000.
Ուրեմն մի վարպետին 7-ը կամ 70 գործաւոր։

18) Վոտուրի գաւառակը 17 քրդարնակ գիւղ ունի, Դրանց հետ խառն
բնակւում են նաև 60 տան չափ հայեր, Սաթմանիս, Գերնաւուկ, Հապա-
շան և Վոտուր կամ Վոտուր գիւղերում, Բերլինի վեհաժողովին Պարսկաս-
տանի կողմից ներկայացաւ Վոտուրը պահանջելու հայազգի Մեղքոն խանը։

19) Դժբաղդաբար այժմս ոչ Վարագի գալոցը և ոչ Վանի վարժապե-
տանոցը այլ ևս գոյութիւն չունին, Թուրք կառավարութիւնը փակեց
այդ գալոցները։

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ԵՒ ԲԱՂԷՇ

Արեւմտեան Տիգրիսի վերին աւազանում ամենաբարձրանիստ քաղաքն է Հանքային Խապուրը (Մադէն-խապուր), որ շինուած է թուից 1039 մետր բարձրութեան վրայ, կամ 250 մետր բարձր մերձակայ Հեղեղատից: Մօտակայ Մաղարատ սարը առատութեամբ տալիս է պղնձի քրայական նիւթ, որը յոյն, հայ և թուրք գործաւորները մասամբ հալում են տեղն ու տեղը, իսկ ամենամեծ մասը ուղարկում են Ասիական թուրքիայի շահաստան քաղաքներ՝ Դիարբէքիր (Տիգրանակերտ), Էրզրում, Տրաբիզոն: Կար ժամանակ որ բոլոր Արեւելիք, Կոստանդնուպոլսից մինչև Սպիտակ որ բոլոր Արեւելիք, Կոստանդնուպոլսից մինչև Սպիտակ պղնձի ամեն ամանեղէն ստանում էին Մադէն-խապուրից: Դարիս սկզբին՝ վերին Տիգրիսից Բաղդադ արտահանուած տարեկան քրայական նիւթը հասնում էր 400 տակառաչափի¹⁾: Բայց այդ ժամանակից ի վեր պղնձի արտադրութիւնը շատ նուազել է: Հազիւ թէ արդիւնագործում են արծաթաբեր արձնի շերտերը, իսկ ոսկին և արծաթը այլ ևս չեն հանւում: Արդանա (Արդնի) քաղաքը, որ գտնւում է Խապուրից հարսւ-արեւմուտք՝ Հեղեղատին իշխող մի սարաւանդանի վրայ իւր Արդանա-Մադէն կամ Արդնի—Հանք մականունը պարտական է մերձակայ Հանքային հրերին:

Դիարբէքիր կամ Դիարբէքը, այսինքն է «Բէքրի երկիրը» այսպէս կոչուած արաբական Բէքր ցեղի անուամբ որ տիրեց նրան եօթներորդ դարում, նախկին Ամիդ կամ Ամիդան է և յաճախակի էլ կոչւում է Կարա-Ամիդ, «Սև Ամիդ», խանձաքարի գոյնից առնուած, որից շինուած է քաղաքը: Դիարբէքիրը ամենայնպէս աշխարհագրական դիրք ունի: Ծովից 626 մետր բարձր շինուած, Յճ-դ աստիճանի տակ, ունի հարաւային փրանսայի կլիման և շատ մօտ է գտնւում երկու մեծ գետերը միմեանցից բաժանող պարանոցին, այնպէս որ այդ երկու աւազանների գլխաւոր ճանապարհների միացման կեդրոնումն է, Միլագետքի «կղզու» վերին ծայրում: Բայի այս, զանազան ցեղերի շփման կեդրոնատեղի է

նա, ուղի տեղումն են հանգիստում միմեանց թուրքերը, հայերը, քրդերը, արաբները: Այստեղից փոքր ինչ հարաւ արաբական լեզուի հիւսիսային սահմանագիծն է անցնում և ոկաւում է թրքական բարբառի գծին: Դիարբէքիրն ունի նաեւ այն առաւելութիւնը, որ մի ընդարձակ սիկահագային և շատ բերրի դաշտ ունի: Ամենահին ժամանակներից Ամիդի դաշտերը եղել են Առաջաւոր Ասիայի «ամբարները» մէկը և այս տեղական առանձնաշնորհը միացած յաջողակ դրքի հետ տուել են Դիարբէքիրին՝ խաղաղութեան տարիներում, առաջին կարգի կարեւորութիւն: Նա ունեցել է իւր պարիսպների մէջ հարկաւոր հազար բնակիչ և շատ պաշարամներ այն տեղից աւելի բազմաթիւ զոհեր են տարել, քան թէ նորանց այս օրուայ բնակիչների թիւն է:

Քաղաքը կանգնած է նկարչական դիրքով՝ նախկին հրաբուխ Կարալա — գաղից իջած խանձաքարեան հրահոսանքի ծայրում: Այլ կամ արեւմտեան ափի պարտէզներին իշխող վերջնական բարձր ժայռը 30 մետր բարձրութիւն ունի Տիգրիսից: Այս տեսարանին աւելի ևս վիհութիւն են տալիս բնորոշ աշտարակներով ասամնաւոր պարիսպները: Դեռ լաւ պահպանուած սև պատնէշը ձգւում է ութ քիլոմետր տարածութեամբ, կաշելով մի կողմից մի աւերակ բերդի քառանկիւնի զանգուածին, միւս կողմից՝ մի տասնակամար կամրջի, որ վերջինն է գետի վերայ ձգուած այժմեան կամուրջներից: Ներքուստ քաղաքը խաւար է, տխուր, խոնաւ և վատառողջ, փողոցները նեղ և ցեխոտ, գլխաւոր պողոտան, այն է՝ բազարի փողոցը որտեղ կատարւում է բոլոր շարժողութիւնը, հողիւ 3—4 մետր լայնութիւն ունի: Դիարբէքրի տարեկանը զեռ աւելի էլ փոսնգաւոր է քան թէ Հալէպին¹⁾: Խանութները ոչ պակաս Բաղդադի խանութներից լիքն են թէ տեղական և թէ եւրոպական ապրանքներով: Ծախու առարկաների մէջ շատ տեղական արդիւնագործութիւն են, ինչպէս օրինակ՝ պղնձի անօթներ, ցանցաշէն (չիթիթի) զարդեղէն, աստիկներ (շալեղէն), սեկեղէն, ծխափող (չիբուխ), մետաքսի և բամբակի պատուանդներ:

1) Olivier, Voyage en Perse fait dans les années 1807, 1808 et 1809.

1) Ernest chantre, ձեռագիր:

Քաղաքում բանող ոստայնականների հենքերի թիւը մօտ հազար հինգ հարիւր է: Հրապարակում խոնուած ամբօրը Առաջաւոր Աօխայի ամենախառնիճաղանճներէցն է: Քրդեր, Հայեր, Թուրքեր և Թուրքմէններ, Քաղդէացիք, Նեստորականներ, Յակոբեիկներ, եզդիիներ, և Հրէաներ, Ասորիներ և Յոյներ կազմում են բնակչութիւնը, որոնց վրայ նորերս աւերացան բաւականաչափ բուլղարներ, թուրք կառավարութեան ձեռքով աքսորուած Եւքոպայից¹⁾: Բնակիչների գրեթէ կէսը քրիստոնեաներ են և մզկիթները եկեղեցիներից աւելի բազմաթիւ չեն: Եկեղեցիներից մէկը կանգնած է երրորդ կամ չորրորդ դարի մի հռոմէական շինութեան տեղում: Հին շինութիւնից մնացել է ճակատը, ստորին յարկի թեթեակի — ձուռձե կամարներով և վերին յարկի վայելչաշէն սիւներով, որոնց իւրաքանչիւրի խոյակների արաբանկարներն և սիւնագլուխների քանդակները տարբեր տարբեր են:

Տիգրիսի վերին հովիտները և օժանդակները հաջօտ են աւերակներով և նոր գիւղաքաղաքներն էլ շինուած են նախկին քաղաքների տեղը: Հին շինութեանց ամենահոյակապ աւերակներն են մի կամրջի մնացորդները, որի կոտրած կամարները կախ են ընկած Տիգրիսի վրայ 25 մետր բարձրութեամբ, Բատման-Սուի և Տիգրիսի խառնուրդից ոչ հեռու: Աւազաքարի ահագին կոտորներ ցրիւ են ընկած մերձակայ գետածորում և սրանց մէջ այրեր են փորուած բնակութեան համար: Փուլքը ամբողջ մի գիւղ է դարձել, մինչև անգամ բազար էլ ունի²⁾: Մայա-Ֆարքէյն կամ Ֆարքէյնը գտնուում է Դիարբէքերից հիւսիս արեւելք՝ փուլ եկած քարակարկառների մէջ³⁾, որի շուրջն է պատում Բատման-Սուի օժանդակ վտակներից մէկը, ճիւղաւորուելով պարտէզներում: Այս Ֆարքէյնն է Բիւզանդացիների Մարտիրոսոպոլիսը, ուր մինչև օրս էլ կանգուն են հինգերորդ դարում շինուած մի հոյաքաղ մատրան

1) Cernik und Schweiger—Lerchenfeld, Ergänzungsheft zu Petermanns Mittheillungen, n. 44, 45.

2) Von Moltke, Zustände und Begebenheiten in der Türkei;—Carl Ritter, Asien.

3) Ernest Chantre, ձեռագիր:

աւերակները: Այդ քառութեան յիշատակարանը շինուած էր այն հազարաւոր նահատակների սեկորների վրայ, որոնց կոտորեց Շապուհը: Աւելի արեւելք՝ Բատման-Սուի վրայ կայ մի պարսկական կամուրջ, որի կամարանկիւնը 50 մետր բարձր է հեղեղատից: Նկարչական Հուզօւն (խուզու, խազու) իրար վրայ շինուած նորաշէն ոմներով կանգնած է մի աւերակ ամրոցի վրայ, իսկ շրջակայքի ձորերից մէկում գտնուում է մի հայկական եկեղեցի՝ հինգերորդ դարից մնացած, ուր ամեն տարի ուխտաւորներ՝ Ասորիքից, Հայաստանից և Խուսաստանից ուխտ են գալիս «իսկական խաչափայտի» մի մեծ մատուռքին: Սղերյը (Սերտ կամ Կսերտ) Բատման-Սուի վրայ է և նմանապէս աւերակների վրայ է շինուած: Դ՝Անուիլը և ուրիշ պատմական աշխարհագիրներ կարծում են թէ այդ (հին) Տիգրանակերտը լինի: Սեպաձե (բւեռագիր) արձանագրութիւններ՝ գրուած արմէնիաք — հին հայկական լեզուով, երևում են այս երկրի զանազան վայրերում, փորագրուած քարաժայռերի կոված երեսների վրայ: Մշակուած դաշտում, սեխաստանների և վաբունգանոցների մէջ, փոքրիկ, բարձր աշտարակները տալիս են Սղերգին բերդակներով շրջապատուած ռազմավայրի կերպարանք: Դիարբէքիւրից յետոյ վերին Տիգրիսի ամենամեծ քաղաքն է սիրուն Բիտլիսը — Բաղէշը, ծովից 1500 մետր բարձր, Վան լճի հարաւ — արեւմտեան անկիւնից ոչ հեռու: Կարմիր և գորշ հրահոսանքը Նիմրուզ — գաղից իջնելով կաղմել է գահալէժ սարաւանդներ՝ կտրատուած խոխոմներով, որոնց յատակում թաւալում են աղմրկաձայն հեղեղային ջրերը՝ մասամբ հանքային և ջերմկային, և սրանցից է կազմում Բիտլիսի գետը: Մի հին ամրոց բարձրանում է գետախառնուրդի մօտ, գետափները միացած են սրանկիւն (ogivale) կամարներով, իսկ լայնանիստ մինարէների լուրջի աշտարակները վեր են բարձրացնում իրենց շրջանաձե աշտարակները միահարթ տանիքաւոր շինութիւններից, պարտէզներից և ծառատունկներից¹⁾: Բաղէշում, որի բնակիչների մի մասը հայեր են, գործւում և ներկւում են պատառներ: Իբրեւ գլխաւոր կայան

1) Hommaire de Hell; Ainsworth; Deyrolle; Chantre; Barry.

Տիգրիսի և Գերին Եփրատի հովիտներին միջև Բաղէշն ունի փո-
խանակութեան տափարն սոււսուր:

ՌԵՒՀԱՅ, ՄԾԵԻՆ, ԹԻԼԵՄԷՆ

Եփրատը Տիգրիսի չափ առատաջուր չէ և ոչ էլ Նրա չափ մօտիկ
է լեռների բերրի հովիտներին: Իւր աջ ափը սահմանափակուած է
անապատի աւազներով և կաւերով, ուստի և աւելի քիչ քաղաքներ
և գիւղաքաղաքներ ունի իւր եղերքներին, մասնաւորապէս կրճերից
գուրս գալուց յետոյ մինչև բուն Բաբելաստանը: Թէև իւր բնութեան
է կազմուած Առաջաւոր Ասիայի մեծ անկիւնագիծը՝ Աղեքսան-
դրեակի և Պարսից ծոցերի միջև, այսուամենայնիւ Եփրատը մի մե-
ռեալ գետ է համեմատած արեւելեան միջագետքի չրհոտանքներին:
Հնումը այդպէս չէր: Ազգերի պատմութեան մէջ մի զարմանալի
աշխարհագրական հակադրութիւն է տեսի ունենում գետային
երկու հոտանքների միջև: Կրճերից գուրս գալուց յետոյ մինչև Շո-
շաստան (Սուզիան) մեծամեծ քաղաքներ շարուած էին Տիգրիսի
այդ Ասորական գետի՝ Ափերին, մինչդեռ ստորին Միջագետքում
սկսած Մարական պարսպից, գրեթէ բոլոր քաղաքները դասու-
թուած էին կարգով Եփրատին մօտիկ կամ Նրա ափերին¹⁾: Երկու
տէրութեան՝ Ասորեստանի և Բաբելաստանի հակառակութիւնը
համապատասխանում էր երկու գետերի հակադրութեանը:

Եփրատի երկու ճիւղերի խառնուրդից ներքև՝ մինչև Նրա տա-
րասական կրճերից գուրս գալը, միմիայն աղքատիկ գիւղաքաղաքներ
են գտնուում գետի ափերին, բայց Թուրմա-Սուի կողմնական հով-
տում կան երկու կետրոնատեղի՝ Մալաթիան և Աղբուզուն, որոնց
միջև երթեւեկում էր մի ժամանակ՝ յեց ամսից յեց ամիս՝ քաղաքի
գրեթէ ամբողջ բնակչութիւնը: Մալաթիան, հռոմէացիների Մելի-
տէնը, ձմեռանոց քաղաք էր, բայց չըջապատուելով ոռոգման
էջանքներով և ողողուած գաշտերով՝ վատառողջ դարձաւ, ուստի

1) Ménant, Babylone et Chaldée; — Hommel, Vorsemitische Kulturen.

և հէնց որ շոգերն սկսեում են՝ բնակիչները թողնում են Նրան
Աղբուզու գետի համար, որ ամառանոց քաղաք է, շինուած հա-
րաւում՝ մի աւելի բարձր հովտի մէջ¹⁾: Բայց այս անընդհատ
երթեւեկութիւնները մեծ մասամբ դադարել են, որովհետև ժողո-
ւրդեան մեծամասնութիւնը մշտական բնակութիւն հաստատեց
հարաւային քաղաքում, որ հիանալի բնակավայր է, ուր իւրա-
քանչիւր տուն իւր աղբիւրն ունի, իւր պարտէզը, իւր ծառա-
տանը: Թորմոյի վերին հովտի երկու քաղաք՝ Նիւրին և Տէրէնտէ
(Ղուռուն և Ղերէնգէ) Մալաթիայի նման ամառը գրեթէ ամայի
են մնում: Բոլոր ժողովուրդը գալթում է դէպի չըջակայքի փոք-
րիկ ամառանոցները: Նիւրինի պանդուխտները, որ զրուած են
պետութեան բոլոր մասերում, նշանաւոր են իրենց նախաձեռնող
ոգով:

Ղամնագէնի նախկին մայրաքաղաք Սամաստը, Ղուկիանի հայ-
րենիքը, որ մի ժամանակ այնչափ նշանաւոր էր իբրև անցատեղի
և իբրև հռոմէական լեգէոնների բերդաքաղաք, շինուած Եփ-
րատի կրճերի բերանում, այժմ մի սոսկ աւերակ գիւղաքաղաք
է, աւելի նուազ բնակչութեամբ, քան թէ փոքրիկ Սուլեյէկը,
որ շինուած է մի կողմնական հովտում, Գիարբէքի ճանապարհի
վրայ: Այս երկու քաղաքներում մնացել են միայն արուեստական
վիթխորի հողաբլուրներ, որոնց վրայ շինուած էին միջնաբերդեր,
բայց չըջակողքում՝ գետի արեւմտեան կողմը բարձրացող մի լեռան
վրայ, ծովի մակերևոյթից 1800 մետր բարձր, նորերս գտել են
Ղամնագէնի թագաւորների փառահեղ դամբարանները, զորա-
րուած արձաններով, որ մինչև 17 մետր բարձրութիւն ունին²⁾:
Բնիկները այդ համարում են Ներքովի Միջագետքի առասպելա-
կան գիւցաղնի գերեզմանը, որից և Նիմրոդ-գալ անունը, որ
արեւում է այդ լեռներին:

1) Von Moltke, Das Nördliche Vorland Klein-Asiens; — Carl Ritter, Asien.

2) Sester und Puchstein, Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 1882.

Սամոսատից ներքև Եփրատն ընդունում է մի հեղեղաւոր որ իջնում է մի նեղ հովտից, շրջապատուած կրային լեռներով և ուր գտնւում է թուրքական Բեհենզի քաղաքը: Աւելի ներքև Հռոմկլան, «Հռոմէացիների բերդը», Հայաստանի կաթողիկոս—Պատրիարքների նախկին աթոռանիստը, Սամոսատի նման մի ժամանակ շատ յաճախուած անցատեղի էր, մինչդեռ այժմն Բիր, Ալբիրատ կամ Բիրէջիկն է այն քաղաքը, ուր կատարւում է կարւանների ամենօրեայ անցուղարձը: Այս տեղումն էր, ըստ յունական աւանդութեան, որ Բագոսը ձգեց առաջին կամուրջը Եփրատի վրայ, որպէս զի գնայ Հնդկաստանին տիրելու¹⁾: Աջ ափում մի կղզիացած քարաժայռ կրում է իւր վրայ մի լայնածաւալ ամրոցի նկարչական փլատակները, որ հնումը իշխում էր անցքին: Այս քարաժայռը ձգւում է դէպի հարաւ բլուրների, որոնցից շինութիւնները ամփիթատորնի ձեւով իջնում են դէպի Եփրատի ափը: Աստիճանաբար ցածացող տների ետեւում երևում են սպիտակ մինարէները, իսկ գետի եզերքներում շարք շարք կանգնած են, երկու քիլոմետր երկայնութեամբ, մթին կիպարիսներ: Բերէջիկը գլխաւորապէս բնակուած է թուրքերով, բայց ունի նաև հայերի գաղութ, որ զբաղուած են մասնաւորապէս դրամանցային (որանդիտ) վաճառականութեամբ: Իսկ բերդի մօտ բազմաթիւ քուրդ ընտանիքներ որջացել են աւերակների և կրային քարաժայռի անձաւների մէջ: Բերէջիկի շուրջը սփռուած են գարու արտեր, ուր անց ու դարձ անող բազմաթիւ կարաւանները իրենց ուղտերի պաշարն են տեսնում: Արևմտքում՝ Եփրատի մի պտոյտի մօտ կանգնած է Բալկիս հողաբլուրը, ուր գտնուել են հռոմէական թանկագին նկարներ և միւսիոն (մագալիք), բայց գրեթէ բոլոր արժէքաւոր առարկաները ջարդոտուած են ելել, իսկ բլուրը Բիրէջիկի բնակիչներին ծառայում է իբրև քարահանք²⁾: Բիրէջիկի հիւսիսում՝ դէպի Տուրոսի առաջաւոր լեռնաշղթաները տարածուած լերկ պաշտը նշանաւոր է իւր խանձաքարային անհամար փլատակ-

1) Oppert, Expédition scientifique en Mésopotamie.

2) Cernik und Schweiger-Lerchenfeld, արդէն յիշուած:

ներով, որ ցրիւ են ընկած աւազաքար ժայռերի վրայ¹⁾: Բիրէջիկից Աղեքսանդրեակ գնացող ճանապարհը, որի տեղը ուշ թէ շուտ բռնելու է երկաթուղին, անցնում է Նիզիբ փոքրիկ քաղաքով և նրա ձիթենիների ծառաստաններով, ուր 1839-ին արուած ճակատամարտը բացեց Իբրահիմ-փաշայի եգիպտական զօրքերի առաջ հիւսիսի ճանապարհը և պատճառ եղաւ Եւրոպայի միջամտութեան: Այգտեղ և կամ այգտեղից ոչ շատ հեռու, Փոքր-Ասիայից և Ասորոքից դէպի Եփրատը տանող ճանապարհի վրայ, արդէն ուրիշ շատ անգամ հանդիպել են միմեանց յունական, բիւզանդական, պարսկական բանակներ: Այս կողմերի գլխաւոր քաղաքն է Այնթաբը, որ նմանապէս պատկանում է Եփրատի աւազանին և շինուած է ամփիթատորնի ձեւով Սաջուրի հովտին իշխող հիւսիսային զառիվայրերի վրայ: Քաղաքի և գետի մէջտեղում կայ մի արուեստական հողաբլուր՝ սալերով ծածկուած՝ ինչպէս որ լինում են Միջագետքի և Ասորիքի հողաբլուրների մեծ մասը, և կրում է իւր վրայ մի լքուած ամրոցի փլատակները, որի շուրջը ճախրում են թույլունները երամներով: Քաղաքը բնակուած է գլխաւորապէս թուրքմաններով և ուրիշ արհեստ չունի բացի բրդի լուացումից և կաշեգործութիւնից, բայց իբրև գլխաւոր կայան Բիրէջիկի և ծովի միջև՝ ունի դրամանցային մեծ առուուոր: Այնթափից հարաւ-արեւելք Սաջուրը երկճրչւում է մի արուեստական ջրանցք անցնելով 250 մետր երկայնութեամբ ներքնուղիով գնում միանում է Գէօկ-սու-ի առատ ջրերին, որ հոսում է հարաւ՝ դէպի Հալէպի դաշտերը: Այս ջրանոցը, որ տասներեքերորդ դարից է և նորերս նորոգուած, միացնում է Եփրատի աւազանը այն պարփակեալ գոգաւորութեան հետ, որի յատակումն է Հալէպը²⁾:

Այս երկրում, որ չորս դար շարունակ կայսերութեան սահմանագիծն էր, բազմաթիւ են հռոմէական աւերակները: Եփրատի աջ ափին՝ ոչ հեռու Սաջուրի գետախառնուրդից, Զարաբիսում

1) Von Moltke, Das Nördliche Vorland Klein—Asiens.

2) Rousseau; Carl Ritter, Asien, Vol. X;—Cernik, յիշուած:

(կամ Զերաբլուս) երևում են մի տաճարի փլատակներ, որ կարծեւում էր երբեմն թէ նախկին Եւրօպասի (Europus) տաճարը լինի: Անգլիացի Հենգեստոն և Կոնդեր Հետտիսյզների փորութեանքները հաստատեցին, որ այժմ խորհրդաւոր և ունեւոր շինարարական զորքի այնչափ երկար ժամանակ որոնուած կարգեման մայրաքաղաքի աւերակներն են եղել: Խանձարարային և կրային սալերի վրայ փորագրուած քանդակները մի ոճ ունին, որ թէև ինքնուրոյն բայց յիշեցնում է ասորեստանականը, իսկ արձանագրութիւնները դրոշմուած են նշանագրերով — հերոգլիֆներով¹⁾: Սալերից հարաւ, որ արաբական և թրքական լեզուների սահմանագիծն է, կայ մի ուրիշ աւերակ քաղաք, յաճախուած հնախօսներից — Բամբիւկիան, այժմեան Մամբիւր, որ մինն է այն բազմութիւն երապոլիսներից (Արեգ քաղաք), որ երբեմն նուիրուած էին արեգակին և «մեծ դիցուհուն»: Այս քաղաքը կոչուում էր նաև Մագոգ:

Բերէլիկից արեւելք՝ Մուսուլի ճանապարհին՝ կարաւանների առաջին մեծ իջևանն է Օրֆան, Ուրֆան, հին Ոււհան (Ուհաս), խաչակիրների Եգեսիան: Այս քաղաքը շինուած է Եփրատի Նահր բելիբով անցնող օժանդակ Կարա-չայի արեւմտեան ափին և յետուած է Թուր-դաղի առաջաւոր բլուրների վրայ: Թուր-դաղը միջին դարերում անուանուում էր «Սուրբ լեռն», իւր կողերի վրայ շինուած բազմութիւն մենաստանների պատճառով: Օրֆայի գլխաւոր, ինչպէս և սահմանի վրայ գտնուող բոլոր ամրութիւնները շինուած է Յուստինիանոսից, որ երբ և իցէ գոյութիւն ունեցող մեծ շինողներից մէկն է²⁾: Դղեակը հանգչում է մի գահալէժ հանդիպագոտու վրայ, որ շրջապատուած է չորս կողմից կարծր ժայռում փորուած 12 մետր խորութեամբ խրամով³⁾: Մի եռանկիւնի պարիսպ քառակուսի աշտարակներով, միանում է գղեակի

1) Sachau, Reise in Syrien und Mesopotamien.

2) E. Desjardins, ձեռագիր:

3) G. Rey, Les Colonies franques de Syrie aux douzième et treizième siècles.

ամրութիւններին և անջատու է քաղաքը կանաչագեղ ծառատաններից և պողառատ պարտէզներից, ուր ճիւղաւորում են Կարա-չայի ջրերը: Ամրութիւնների տափարակից երևում է ամբողջ քաղաքը՝ փռուած բերդի ոտքում, իւր գմբէթներով, մինարէներով, մրգատաններով, իսկ հեռուն՝ շրջակայքի բլուրների լանջերը, պատած այգիներով: Դղեակի պատուանդանից դուրս է ցայտում մի ակն նախկին Կալլիօհէն, և լցնում է մի սրբազան աւազան, ուր լեղում են կիրաձկներ (cyprien), որ հաւասարապէս յարգուած են թէ հրէաներից, թէ քրիստոնեաներից և թէ մուսուլմաններից: Խալիլ կամ «Ասուածու բարեկամ» Աբրահամին նուիրուած մի մղկիթ անդրադարձնում է իւր սրմբը խաղաղ ջրին մէջ, իսկ նաւենիներ, կիպարիսներ, սօսիներ հովանաւորում են աւազանի եզերքի աստիճանները, ուր գալիս են հանգչելու ուխտաւորները: Երկու սիւն, որ աւանդութիւնը վերագրում է Եբրայեցիների նախահօրը, կանգուն են բերդի մօտ իսկ ամրոցի ժայռի տակ՝ ինչպէս և շրջակայքի գահալէժների վրայ՝ բացուած կան առնուազն երկու հարիւր անձաւ, որ ձեռքով են գործուած և որոնցից մի քանիսը դարսուելով միմեանց վրայ յարկաձև՝ երկայն ձգուած են ներքնուղիներով: Այս բոլորը նախկին զամբարաններ են, վերափոխուած բնակարանների¹⁾: Քաղաքն ունի նաև միջնադարեան շէնքերի մնացորդներ, ինչպէս են, օրինակ՝ Կուրտընէյ իշխանների՝ խաչակիրների ժամանակ Եգեսիայի վեհապետների՝ պալատի մի քանի նշխարները: Օրֆայի աները շինուած են կրային և բազալտեան քարից, փոփոխակի շերտերով դարսուած իրար վրայ, որ տալիս է նրանց շատ դուրեկան տեսք, և քիչ քաղաք՝ Առաջաւոր Ասիայում: Կարող է համեմատուել Օրֆային ուների և փողոցների մաքրութեամբ: Քաղաքի արդիւնաբերութիւնն է միմիայն բամբակեղէն և խեցի ամանեղէն, բայց դրամանցային փաճառականութիւնը շատ գործօն է: Յորենի արտահանութիւնը ահագին չափեր է ստացել և հարիւրաւոր կէս-սունակեաց բէդուին և քուրդ բնակութիւն են հաս-

1) Olivier, Voyage dans l'empire ottoman.

գէպի արեւմուտք Սինջարի ընդհատուած լեզնաշղթան: Այստեղի կեդրոնատեղին է Սինջարը, քրդերի Սինգալին, արաբների Բէլէ-գը, և եղիզիների գլխավոր վաճառատեղին է: Պատմում են, որ Ջէբէլ-Ազիզի ժայռերում՝ Սինջարից արեւմուտք, մի անյատակ, վիհ կայ բացուած, ուր իւրաքանչիւր տարի եղիզիները պատա-բազ են մատուցանում Սատանային, ձգելով վիհի մէջ թանկագին զարդեր, արծաթ և ոսկի փող¹⁾:

Ա Գ Ա Ն Ա Յ Ի Վ Ի Լ Ա Յ Ե Թ Ը

Գ Ե Մ

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

Կսնիէից (Իկոնիոն) արեւմուտք՝ հիւզերի և խոճիթների նօսր խմբերը, որոնց քաղաք անունն են տալիս, յաջորդաբար շարու-ած են Տաւրոսի հիւսիսային ստորոտում, ուր լեռներից իջնող մա-քուր ջրերի առուակները դեռ չեն ցամաքել և տեղերի եղանա-կին բնիկները՝ սահմանակից լինելով բարձր արօտատեղերին, ամա-ռը սարը բարձրանալու զիւրութիւնն ունին: Երբեմն կարամա-նեան նահանգի մայրաքաղաք կարամանը գտնուած է արդէն գրե-թէ լեռների սրտում: 1900 մետր բարձրութեան վրայ ծովի մա-կերևոյթից: Առաջին (Էռէկի, Հերակլիա) հազիւ 1000 մետր բարձրութեան վրայ գտնուի, բայց իւր տները խմբուած են մի բլրի վրայ, որ ճահճային սահմանագծից բարձր է: Կարաբու-նար կամ Սև-Աղբիւրը բոլորովին անբնակ է մնում ամառը:

1) Kienneir, Voyage en Arménie, etc.

բնակիչները թողնում են լճային փոսորակի աղի և բորակի շահա-գործութիւնը, բարձրանալով կարաշա-գաղի եւայլաները: Վեր-ջապէս Նիգգէ'ն (Նիկտէ), աւազանի արեւելեան ծայրում մօտ 1500 մետր բարձրութիւն ունի և գտնուած է Ալա-գաղի (Ալա-ճաղ) հանգիպագօտու ոտքում: Այժմ հեռու կանգնած է Կըզ-հիսար, Աղջ-կայ ամրոցը՝ կամ Քիլիսէ-հիսար, «Եկեղեցու ամրոցը» Շամիրամի խճուղու վրայ, ուր շինուած էր նախկին Տիանան, Ապոլոնիոս մագի հայրենիքը: Համիլտոն հետաքննին ճանապարհորդը կարո-ղացաւ որոշել Տիանայի դիրքը գտնելով այն ցայտող աղբիւրը, որը հին հեղինակները նկարագրում են Ասմաքէոս անունով: Այս աղբիւր, որ նուիրուած էր Արամազդին, մի սառնորակ, աղտաղի, թեթեւակի ծծմբային ջրաւազան է, որի կեդրոնական շատրուա-նը ձգուած է մօտ 50 հարիւրամետր մակերևոյթից բարձր, ա-ռանց երբէք աւազանից դուրս ղեղանելու: Անտարակոյս այս ջրաւազանը նոյն կազմուածքն ունի, ինչ որ մեր սոփորական շատրուանները: Հեղուկը դուրս է ցայտում կեդրոնական մի բա-ցուածքից և դուրս ծորում յատակի ճեղքուածքով: Հին Ժա-մանակներից ի վեր Իկոնիոնից Տիանա ձգուող առևտրական և ռազմական ճանապարհը կտրանում է աղեղնաձև, անցնելով լեռ-ների ստորոտից՝ Լարանգայով և Կիւբիստորայով, այն է կարա-մանով և Առակիի'ով: Աւելի վեր՝ հիւսիսում՝ աղի ճահիճները, պաշարեղէնի և մաքուր ջրի պակասութիւնը ճանապարհը սո-ժանելի են դարձնում և գրեթէ անկարելի դարձնում մեծ բազ-մութեամբ և այգտեղով ճանապարհորդելը: Այսպիսով կատարե-լապէս զուգահեռական են դառնում միմեանց ծովափի գծագրու-թիւնը, եղբեր լեռների կատարները և վերին բարձրաւան-դակների գլխի ճանապարհը: Այս գաւառներում անգլիացի ճանապարհորդ Դէւիսը (Davis) նորերս գտել է հետաքննեան ար-ձանագրութիւններ:

Կիլիկիայի վերին նաւահանգիստները չունին առաջուայ գործ-նէութիւնը, երբ բազմամարդ Կիպրոսի վաճառականութեամբ էին փաթեմանցած: Ալայա'ն, նախկին Կորակեսիոնը մի կույ եկած փաթեմանցած: Ալայա'ն, նախկին Կորակեսիոնը մի կույ եկած փաթեմանցած: Ալայա'ն, նախկին Կորակեսիոնը մի կույ եկած փաթեմանցած: Ալայա'ն, նախկին Կորակեսիոնը մի կույ եկած փաթեմանցած:

նում է մի աւազային պարանոցով: Սելինոփ'ն, յոյների Սելինոսը, մի խեղճ գիւղակ է: Անեմուռիոնը, որ գտնուում է Փոքր Ասիայի ամենահարաւային հրումնդանի միայ, մի ընդարձակ գերեզմանոց է միայն, իսկ Անտմուռ (Անեմուռ) գիւղաքաղաքը՝ տւերականերից փոքր ինչ հեռուն՝ շինուած է մի հեղեղատի բերանում: Աւելի ջալինարէ փոքրիկ ծովածոցը, հնէրի կելենդրիսը, կիպրոս կղզին հեռուն գնալու սովորական նաւահանգիստն է: Պրովանտալ նաւահանգստի քարաժայռի վրայ, որ երբեմն ամրացրած էր Հռոմէոսի ասպետներից, այլևս ոչ ոք չէ բնակւում: Նախկին Սիլեկիան (Սիլեկէ)՝ Գեօկ-Սուի կալիկազնոսի գետաբերանում, տնակների մի կոյտ է միայն:

Առւտրական շարժումը ստիպուած էր տեղափոխուել դէպի արևելք՝ Դաշտային կիլիկիայի ծովափունքը, ուր գալիս հանգչում է Փոքր Ասիայի անկիւնագծային ճանապարհը և ուր բերրի դաշտեր և հովիտներ մշակութեան յարմար ընդարձակ գօտի ունին: Այս գաւառի վաճառաշահ նաւահանգիստը՝ Մերսինա՝ այս դարի կիսին իւրծիթների մի փոքրիկ խումբ էր, շրջապատուած մրտենիներով, որից և ստացաւ իւր անունը, իսկ այժմն մի վաճառաշահ քաղաք է և իւր նաւահանգիստը՝ որ չափազանց ենթարկուած է ծովամիջի քամիներին, պաշտպանուած է արուեստական քարափներով (quai) և թումբերով ¹⁾: Քաղաքը մասամբ շինուած է մարմարի կտորներով, որ ընկած էին հողի երեսին հին յունական քաղաքի փլատակներից: Մի քանի քիլոմետր արևմուտք ուրիշ աւերակներ ցոյց են տալիս Արգիաքիների Սուրի քաղաքի տեղը, ուր խօսուում էր այն աղջատ լեզուն, որից առնուած՝ խօսքի սխալ և անկանոն դարձուածները կոչւում են Սոլէսիզմ — Սոլաբանութիւն: Աւելի հեռուն երևում են Պոպէուպոլսի հռոմէական սիւնաշարերը, որ առաջնորդում էին դէպի մի ձուածն նաւահանգիստ, որի պատնէշները շատ լաւ պահպանուել են, բայց տիղմը լցրել է նաւահանգիստը և ծովափի հո-

1) Մերսինա նաւահանգստի առւտրական շարժումը 1880-ին = 110,000 տակառաշափ:

ղակոյտերը երկարել փակել են խորշի մուտքը: Շատ կէտերից հեռաբերական յիշաատարան է Դիրէկի դաշտը կամ Կանգուն քարը, որ մի աշագին կոթող է, թերևս անդրպատմական դարերում կանգնեցրած: Լանգլուայի ասելով՝ այս վէմը, որի ստորին մասը մաշուել է ուղտերի քսուելով և քորուելով, 15 մետր բարձրութիւն ունի, իսկ զանգուածի ծաւալը՝ 120 խորանարդ մետր ¹⁾, կշռում է առնուազն 300 տակառաշափ և կարող է համեմատուել Բրիտանիայի վիթխարի մեծալէմերին (մեգալիթ): Արգեօք ու մի մենհիր է կամ գուցէ այն միապաղաղ կոթողներից, որ սովորաբար կանգնեցնում էին փիւնիկեցիները զոյգ զոյգ իրենց տաճարների մուտքի առաջ ²⁾:

Մի նոր փառաւոր ճանապարհ միացնում է Մերսինան Տարսոն և Ալանա քաղաքներին: Տարսոնը գտնուում է Կիւզնոսի կամ Տարսոնի գետի աջ ափում, Բուլգար-դալի հանգիստաբազուտ վերջին սպառուող զառիվայրերի միայ: Փոքր Ասիայի համբաւաւոր քաղաքներից մէկն է, ամենամեծ հուլիսեամբ պարծեցող: Արևելեան մի աւանդութեան նայած, այս քաղաքի բռնած տեղը առաջին դաշտն էր, որ ցամաքեց երբ որ ջրհեղեղի ջրերը յետ քաշուեցան: Քանի որ սիկահողը չէր լցրել նաւահանգիստը և Կիւզնոսը դեռ նաւարկիկ էր՝ Տարսոնը հիանալի գիրը ունէր վաճառականութեան կեդրոնալայր գառնալու համար, Ասորիքի և Փոքր Ասիայի միջև՝ Կիլիկիայի նաւահանգիստներով, որոնց մուտքն էր պաշտպանում: Կեսարի և Ռոմսոսի ժամանակ նա գիմացը ծովի միւռ կողմում գտնուող Ալէքսանդրիայի ախոյեանն էր: Իւր դպրոցները աշխարհի ամենալաւերն էին համարւում: մինչև անգամ Աթէնքի դպրոցներից բարձր: Իւր իմաստասէրները գնում էին Արևմուտքում իրենց գիտութիւն տարածելու ³⁾: Քաղաքը շատ ճոխացաւ և շքեղացաւ: Մարկոս Անտոնինոսը նրան իւր ասիական կայսերութեան մայրաքաղաքը դարձրեց, ուր և ամուս-

1) Victor Langlois, Voyage dans la Cilicie.

2) G. Perrot, *Հեղաքի*: Paris, Librairie Honorez, 1892.

3) Heuzy, Académie des Inscriptions et Belles-lettres, 7 juillet, 1876.

նացաւ Կէոպառայի Հետ: Յուլիոսը թաղուեց Տարսոնում: Բայց պատերազմները աւերակ դարձրին այս քաղաքը, որի միջով հոսող գետը հեռացաւ գէպի արեւելք և գաղարեց նաւարկելի լինելուց, նաւահանգիստը լցուեց տղամով և Տարսոնը անջատուեց ծովից: Իւր նախկին փառքից ոչ մի հետք չէ մնացել, հազիւ երբեմն բրդի տակ գտնուում են հնադարեան մնացորդներ: Ամենահետաքրքրական շինուածքը մի մզկիթ է, որ ըստ աւանդութեան շինուած է ճիշտ այնտեղում, ուր ծնուեց շեթանոսների առաքեալը՝ Պօղոսը: Պարիսպների մօտ գտնուել է մի ահագին մթերանոց կաւաշէն, թրծուն, փոքրիկ, ուխտաւնուէր արձանների— թերափների, հաւանականաբար այդտեղում գտնուում էր այս սրբուղան առարկաների մի գործարան 1): Մեկքայից և Երուսաղէմից յետոյ մուսուլմանների ամենագլխաւոր ուխտատեղիներից մէկը Տարսոնի շրջակայքում մի քարայր է, այն բազմաթիւ քարանձաւներից մին, ուր ըստ աւանդութեան բնակուեցին «Եօթը ննջողները» 2):

Ամառը քաղաքը շատ վատառողջ է դառնում և կարողաւոր բնակիչները խոյս են տալիս գէպի Բուլգար-գաղի հովիտները, Իշմէ'ի ջերմուկները, Կոզնէ, Նեմրուն, Գիւլլէկ-քաղար, Կիլիկեան Դռների մօտ: Տարսոնի գեղեցկութիւնը իւր ընդարձակ պարտէզըն է՝ կանաչագեղ գօտին, որով շրջապատուած է և ուր ցրիւ են ընկած փշրուած կամարներ, կիսակործան սիւներ, որ հռոմէական ջրմուղի մնացորդներն են: Բայց այս բոլոր աւերակները չնչին են երևում երբ որ մի ստուերախիտ շաւիղի դարձուածում յանկարծ մի ահագին քարի՝ Թաւալուած վէմի՝ Դէօնիւկ-տաշի զիմացն ես գալիս: Այս լայնածաւալ քառանկիւն քարաշէնքը որի մէջը դատարկ է, թւում է մի վիթխարի միապաղաղ զանգուած: Կիւղնոսի ափից նայած՝ կիպարիսների և պողատու ծառերի ճիւղերի միջից այս «քարը» նման է աւազաքարի ժայռի կարծես բնութեան գործը լինի, ինչպէս այդ յաճախ պատա-

1) Lion Heuzy;—Burekhardt Barker, Lares and Penates. (S)

2) V. Langlais, յիշում: (S)

հում է երկրաբանական ուժերից յեղաշրջուած երկրներում: Այս տարօրինակ շինուածքը՝ ակներև է՝ որ շատ հին է և մերձաւորապէս 90 մետր երկարութիւն ունի, առանց հաշուելու կողմնակի շինուածքները, լայնութիւնը 42 մետր է և բարձրութիւնը՝ 8 մետր: Ապիտակ մարմարի սալերը, որ ծածկում էին պատերի երեսը, ցրուած են գետնի վրայ: Ինչպէս որ հին գրամներից երևում է այդ ահագին զոնգուածը իբրև պատուանդան է ծառայել մի թագաւորի արձանին, որ ունեցել է աղեղ և կապարձ և կանգնած է եղել մի խորհրդաւոր և եղջիւրաւոր կենդանու վրայ: Փորուածքների կատարուեցան, բայց չյայտնուեց ոչ դարեթիւր և ոչ այդ շինուածքի ինչ բանի համար նշանակուած լինելը: Ամենք գիտնականներից համարում են այդ պատգամախօսութեան: Եւրոպացի շնորհալուստ հիմնուելով Սարաբանի մի անացուածի վրայ կարծում է թէ այդ առաջին Սարգանաբալի, որ Կիլիկիա փախաւ իւր պետութիւնը կորցնելուց յետոյ, շիրիմը լինի: Անտարակոյս այդ շինուածքի կատարին դրուած էր այն վիթխարի, ատորենտանական սծով արձանը, ինչպէս որ այդ նկարուած է տարածական բազմաթիւ գրամների վրայ 1):

Ազանան հին Տարսոնից խլեց նրա առևտրական կարևորութեան մի մասը: Տարսոնի պէս գտնուելով ամենաբերրի երկրում, շրջապատուած սրբաէզներով, բամբակի և շաքարեղէգնի արտերով՝ սա էլ նմանապէս շինուած է փոքր Ասիայի անկիւնագծային մեծ ճանապարհի վրայ: Այստեղում Սարսը կամ Սիհունը, որ հոսում է գէպի արեւելք, գուրս է գալիս գարեաններից և մրտնում է ընդարձակ սիկահողային դաշտը, որ տարեցաւորի աճում է, թէև ոչ մեծ չափով, Կիպրոսի և Ասորիքի ուղղութեամբ: Իւր և իւր օժանդակների վերին հովիտները մի մի ճանապարհ և անցք են գէպի Կեսարիա և Կրդը-Կրմակ: Միւս կողմից՝ Պիւռափս կամ Զիհուն գետը այնչափ մօտենում է Ազանային, որ այս քաղաքը կարող է համարուի բնական կեղքոնախայր և հրապարակ այդ

1) G. Perrot, Mémoires d'Archéologie, d'Épigraphie et d'Histoire.

գետերի ամբողջ աւազանին: Այստեղ է վերջանում Եփրատի վերին աւազանի և Կիլիկիայի ծովափների պատմական ճանապարհը: Բացի այս՝ Սիհունը Փոքր Ասիայի գրեթէ բոլոր գետերից այն առաւելութիւնն ունի, որ նաւարկելի է իւր ստորին հոսանքում և Կիպրոսում ու ասորիքում բարձուած նաւերը կանգ են առնում քաղաքի գետափի առաջ: Իւր դաշտերի պողպատութեամբ և ճանապարհների կեդրոնացման շնորհիւ Ադանան դարձել է մեծ առևտրական կեդրոն և մտածում են արդէն մի նեղափոխ երկաթուղի շինել, 60 քիլոմետր երկարութեամբ, նրան Տարսուսով Մերսինայի նաւահանգստի հետ կապելու համար: Ադանան թէև աւելի առողջ կլիմայ ունի քան թէ Տարսուսը, այսուամենայնիւ փոսնագաւոր է այգուեղ մնալը տենդային եղանակին, ուստի և շրջակայ լեռների գիւղերը ամառը լցւում են եկաւորներով:

Սարոսի վերին հովտում, հայկական Հաջին քաղաքից դէպի հիւսիս, Սըւազ (Սերաստիա) և Ադանա նահանգների սահմանագծի վրայ, ոչ հեռի նոր Ադիզիէ քաղաքից, Սար կամ Սարուիրէ փոքրիկ գիւղաքաղաքը, շինուած է նախկին Կոմանայի տեղում: Կոմանան Կոչւում էր նաև Հերապոլիս կամ «Սուրբ քաղաք»: Աւերակներին իշխող սարը մինչև այժմ էլ անուանւում է Կոմենէ-կ-թեփէ, բայց Կոմանայի բուն անունը գեռ ևս չէ գտնուել յիշատակարանների վրայ: Բոլոր շինութիւնները, տաճարները, թատրոնները, ասպարէզները, մրցարանները (գիմնազիոնները) հելլեն-հռոմէական ժամանակից են մնացած, սակայն սրբարանները, երևի սրբազան սովորութեանց աւանդապահ մնալով, աւելի եգիպտական քան թէ յունական կերպարանք ունին: Բուն տաճարը ոչ մի սիւն չունի և քրմերի բնակարանները շրջապատում են նրան առանց ճարտարապետական որ և է ամբողջութիւն կազմելու: Քաղաքին նայող լեռների ուղղաձիգ դառիւայրերի վրայ բացուած կան քարանձաւներ, իսկ ներքեւում հարուստ դաշտն է փռուած, որ Սարաբոնի ժամանակ մշակոււմ էր վեց հազար սուրուկներով¹⁾:

Սարոսի և Պիւռամոսի վերին հովիտներում կազմակերպուած թուրքմանական Կոզան-օղլու և Մենեմենց-օղլու իշխանութիւնները կորցրին իրենց անկախութիւնը: Դեռ այս դարի կիսին նրանք ենթարկւում էին թուրք տէրութեան գերիշխանութեանը միմիայն աւստական հպատակութեամբ:

Ջիհունի վերին աւազանի գլխաւոր քաղաքն է Ալքիստանը, որ յաճախակի անուանւում է բառախաղով նաև Էլ-բստան, այն է՝ «Պարտէզ»: Իսկ որ նա թաղուած է Կանաչութեան մէջ: Ընդարձակ և լաւ ոռոգուած դուրանը, ուր մեռնում—վերջանում են շրջակայ լեռների դարառաւիների վերջին մեղմ ալիքները, թւում է նախասահմանուած մի մեծ քաղաքատեղ լինելու վերին Եփրատի և ծովի առևտրի համար: Այս դաշտում են միանում Ջիհունի բոլոր վերին օժանդակները, որ յետոյ սեղմուելով անթիւ կրճերում անցնում են Ադիր-գաղի ահագին խորածորով: Բայց բնիկների համար այս հեղեղատներից և ոչ մին բուն գետը չէ: Նրանք, ինչպէս և ամեն ժողովուրդ, բնաղբմամբ նախապատուելով մշտաբուխ աղբիւրները, Ջիհունի բուն ափն են համարում մի փոքրիկ ջրաւազան, ուր զեռում են խորին ձեղքուածքներից դուրս ցայտող ջրերը, առանց աւելանալու կամ նուազելու, և գալիս ջրում են պարտէզները: Ալքիստանում կան մի քանի հայ բնուանիք, իսկ հարաւ-արեւմուտում մի հայկական գաղնակցութիւն՝ բաղկացած վեց փոքրիկ հասարակապետական հասարակութիւններից պահպանուել է գրեթէ մինչև մեր օրերը Ջէյթսունի կամ «Ջիթենիների» բարձր հովտում: Թէև այդ լեռնային երկրում, որ առնուազն 1500 մետր բարձրութիւն ունի, ձիթենիներ չեն բուսնում, թեթէ գլխով չեն բարացած—ստրկացած հայկական աշխարհում այս ազատ լեռնային հասարակութիւնը մի բացառիկ երեւոյթ է, լեռնացիների, որ դարերով պահպանել են իրենց անկախութիւնը: Մերձաւորապէս տասն հազար հոգու չափ այս կատարելապէս լինալարժ հայկեանները ամրացրել են իրենց երկիրը կրճերում շինուած մի քանի բերդերով և կար ժամանակ որ ոչ մի մուսուլմանի չէին թոյլ տալիս իրենց մօտ ներս մտնելու: Ալքիստանի փաշային ոչ մի հարկ

1) Korolidis, Կոմանան և իւր աւերակները (նոր յունարէն):

չէին տալիս բացի գաշտաւայրում մշակած արտերի վարձից 1): Մարաշը՝ որի բնակիչների կէս մասը հայեր են, յենուած է Ախրը-գաղի հանգիստագոտուն, որ իշխում է Աղ-սուի և Ջիհունի գետախառնուրդին, ճիշտ այն տեղում, ուր Ջիհունը դուրս է պրծնում իւր մեծ խորածորից: Մարաշը արուեստաշահ քաղաք է, այդտեղի կանայք կտաւեղէններ են գործում և արծաթ ու ոսկով բանուած կտորներ: Ամառը իլայէթի ժամանակաւոր մայրաքաղաքն է գաւնում: Այստեղ է գալիս փաշան ետ յաւ երբ որ շուգերից ոտիպուած թողնում է Ագանան՝ զշլաղը: Հարաւարեմուտքում՝ Ջիհունի հովտի արեւմտեան կողերի իրայ գտրնւում է Սիսը, որ մի փոքրիկ քաղաք է. շինուած դառնիւյր ապառաժի լանջին և ստորոտում: Սա էլ մի ժամանակ մայրաքաղաք էր, այստեղ էր Հայաստանի (Կիլիկիայի) թագաւորների նիստը երկու դար շարունակ՝ 1182-ից մինչև 1374-ը, ուր և երևում են մինչև այսօր Գարբասի, այն է՝ թագաւորների պալատի մնացորդները: Սիսը գաղարելով թագաւորանիստ լինելուց՝ մնաց կրօնական կեդրօնաւայր. նրա մենաստանում գահակալում է մի սլաւոնաւոր (կաթօղիկոս), որին թուրք կառավարութիւնը կամեցաւ ասիոյեան կացուցանել Եմիածնի ուսումնասիրական կաթօղիկոսին: Շրջակայքի բոլոր եպիսկոպոսները ուղարկում են Սի եպիսկոպոսապետին իրենց գիւղացիների մօտաւ տասանորդները: Կէսի Ջիհուն իջնող ճանապարհին մի բլրի իրայ կանգնած է Անաղարբա ամուր բերդը, մուսուլմաններին Հային Ջարբան, որ Սից առաջ նոյնպէս հայ թագաւորների աթոռանիստն էր և իւր հռովմէական աւերակներով համբաւաւոր: Երկու հնագրեան ջրմուղներ, թէև տեղ տեղ կործանուած և զրրկուած իրենց քանդակներից և արձանագրութիւններից, այսուամենայնիւ հոյակապ յիշատակարաններ են և երևում են ձգուած մօտաւորապէս 12—20 քիլոմետր երկայնութեամբ, մինչև դաշտի վերևի լեռները հիւսիսում և հիւսիս-արեւմուտքում 2): Նը-

1) Carl Ritter, Asien, vol. XIX.

2) Texier, Revue Française, 2838;—Carl Ritter, Asien, XIX.

բանց բեղմնաւորիչ ջրերը շրջակայքի անապատը դարձրել էին անսահման ծառաստան, այնպէս որ տասներորդ դարում Էդրիսին կարողանում էր Անաղարբայի դաշտերը համեմատել Դամասկի «Գրախտի» հետ:

Ադանայից արևելք՝ նախկին Մոպսուեստը, խաչակիրների Մամիստրան, հայերի և թուրքերի Մսիսը հսկում է Պիւռամիոսի անցքին, ուր ձգուած է մի իննակամար կամուրջ: Այստեղից արդէն մօտ է թերակղզու հիմքը և Ջեբէլ-Նուրի կամ «Ղոյսի լեռների» գահավէժները գծում են երկու աշխարհների փոքր Ասիայի և Ասորիքի՝ բնական սահմանը: Այս միջաւայրում խմբուած են ամեն ազգերից թուրք, յոյն, հայ, քուրդ, արաբ, չերքէզ, անսարի, խափշիկ և բոշա: Մոպսուեստը յունական աշխարհի վերջին ծայրն է և իւր կրօնների խառնուրդով պատկանում էր միանգամայն թէ Ասորիքին և թէ ներքին Ասիային: Իւր Ապոլոնը աւելի Արևելեան բահալ էր քան թէ յունական աստուածութիւն: Այս քաղաքը բոլոր աստուածների համար մի որբարան ունէր և Այա պաշտողներ: Սրա նման էր և Էգէա՝ն (Այա, Լայացցո), «Ալիք-պաշտողներ: Սրա նման էր և Ալեքսանդրեակի ծոցի (Հայոց ծոց) ներքի քաղաքը, որ շինուած էր Ալեքսանդրեակի ծոցի (Հայոց ծոց) հիւսիսում և միախմբել էր Միջերկրականի աւազանի բոլոր կրօնները: Խաչակիրների պատերազմների ժամանակ, երբ որ Խաչակայի ծովագնացները Այասը դարձրին իրենց գլխաւոր մթերանոցը, նա քրիստոնէական քաղաք դարձաւ: Կիլիկեան Նաւահանգիստը՝ որ յաջորդեց նրան, գտնւում է մի քանի քիլոմետր դէպի արևմուտք, ոչ հեռու Պիւրամիոսի բերանից, որ և այժմեան Եումուր-թալիկ գիւղաքաղաքն է և որն ուղում են կապել Ագանայի հետ երկաթուղու մի ճիւղաւորութեամբ, որը սակայն հարկ կլինի պատրաստել գետի տիղմերից, մզելով գետի ընթացքը դէպի արևմուտք 1): Այստեղ և Եումուրթալիկը այն Նաւահանգիստների Պարսկական ծոցը ձգուող երկաթուղին: Այստեղով ճանապարհը կերկարի փոքր ինչ, բայց շինողներին աւելի հեշտ կլինի Ամանոսի

1) Ed. Dutemple, En Turquie d'Asie.

գլխավորներից երկաթագիծն անցկացնել աւելի դուրան տեղերով:

Ջէբէլ-Նուրի արեւելեան կողերում ծովածոցից հիւսիս դէպի երկրի ներսերը առաջացող ջրային կամարի ամենալերին ծայրի մօտ երկու ժայռ՝ միացած ու հատաքարի (գրանիտ) գեղեցիկ կամարակապով սեղմում են ճանապարհը նման Գիւլէկ բողաղին: Սա էլ մի ուրիշ «Կիլիկիայի Դուռն» է, որ կոչւում է նաև «Լանկ-թամուրի դուռ», «Երկաթի դուռ», «Սև դուռ» կամ Կարա-կափու: Որչափ մարդիկ են կոտորուել այս նեղ անցքին՝ որ Ասիայի ճանապարհների դուռն է, տիրելու համար: Նախապատմական ժամանակներից սկսած ոչ մի դար չէ եղել, որ այստեղ ճակատամարտներ տեղի չունենային ¹⁾:

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ:

Փոքր Ասիայի բնակիչները շատ զանազան ծագումից են: Այս թերակղզին՝ մայրցամաքի առաջաւոր մասի արեւմտեան ծայրը, արեւելի հարաւից և հիւսիս-արեւելքից եկած վաճառական և թափառական այլ և պատերազմատէր ցեղերի համար ընդհարման և միացման բնական կեդրոնավայր էր: Սեմական ցեղեր ապրում էին Անատոլիայի հարաւային մասերում և նրանց արիւնը, նրանց բարբառները, նրանց անունները տիրապետած են երևում շատ ժողովուրդների մէջ երկրի ներսերում: Հարաւ-արեւմուտքում նրանք խառնուած են երևում ու գոյնի մարգկանց՝ թերեւ ֆուշեանների հետ: Արեւելեան նախնիներում ցեղաբանական

1) Ա. դ ա ն ա յ ի վ ի լ ա յ է թ ի ք ա ղ ա ք ն ե ռ ը ի ռ ե ն ց
բ ն ա կ ի չ ն ե ռ ի մ օ տ ա լ ո Ր ա կ ա ն թ ո լ ե Ր ո վ:

Ագանա, ըստ Փաւր և Մանգրոյի.	45 000 բնակիչ:
Մարաշ	24 000 "
Տարսն, ըստ Geary-ի	12 000 "
Հաջին	10 000 "
Մերսինա, ըստ Geary-ի	6 000 "
Սիս	5 0 0 "
Ալթիստան	3 000 "

գլխաւոր տարրերը աղգակից էին պարսիկներին և խօսում էին գենդին մերձաւոր լեզուներ: Կային և հիւսիսից եկաւորներ, թուրանական անունով կոչուած: Արեւմուտքում կատարուեցան գաղթականութիւնների, Հայաստանի բարձրաւանդակներից իջնող գաղթականութեանց հակադարձ ուղղութեամբ: Թրակացիները առեւտրական և քաղաքակրթական յարաբերութեանց մէջ էին գէպի Պրոպատիզը (առաջածովը) խոնարուած Ասիայի և Եւրոպայի ափերի հետ: Այս երկու աշխարհամասի միջև յոյները միշտ շարժման մէջ էին Եգէեան ծովով: Մինչև իսկ Եւրոպայի հեռաւոր երկիրներից գաղթականներ՝ գալլիացիք եկան և հաստատուեցան Ասիայում ու դարեր շարունակ անխառն մնացին շրջապատող ժողովուրդներից: Բայց ոչ մի շրջանում թերակղզին չապականեց մի համասեր աղգի, որ միւսնոյն լեզուն, միւսնոյն քաղաքակրթութիւնը ունենար: Հեգեմոնիան երբէք չանցաւ այս ցեղեցից որ և է մէկի ձեռքը: Յոնիացիք, Լելեգներ, ֆուլգացիք, Պափագոնացիք, Լիւկիացիք, Կիլիկեցիք, այս բոլոր տարբեր ժողովուրդները աշխատում էին պահպանել իրենց ինքնավարութիւնը: Շատ քաղաքներ յաջողեցան իրենց անկախութիւնը պահել և միանգամայն ձեռք բերել հզօրութիւն և փառք, բայց երբէք միմեանց հետ համախմբութեամբ — քեդերացիայով միութիւն չկազմեցին: Այդ միութիւնը կատարուեց, և այն առերեւոյթս, միմիայն օտարականների տիրապետութեամբ, որ ազատ քաղաքացիներին դարձրին հպատակ և ստրուկ ¹⁾:

Փոքր Ասիայի ահագին բովում հին աղգերի մեծամասնութիւնը կորցրեց իւր անունը, մինչև անգամ իւր ծագման աւանդուկորցրեց իւր անունը, որ մի ժամանակ իրենց հարեաններին ուսուցին մետաղներ հալելու և երկաթ կռելու արհեստը: Ո՛ր են Գալատները (Գալատացիք), Արեւմուտքի գալլիացիների զաւակները, որ իրենց անունը տուին Ասիայի մեծ նախնիներից մէկին: Այս աղգերը և բոլոր նրանք, որոնց մասին խօսում

1) Renan, Histoire des langues sémitiques;—Vivien de Saint-Martin, Asie Mineure.

են նախնիք իբրեւ թերակղզու ներսում բնակութեան լրաց չկան այլ ևս ինքնուրոյնաբար, այլ հետզհետէ ձուլուել են շրջակայ ժողովուրդների հետ: Արեւմուտքում յոյները, արեւելքում Հայերը և քրդերը միան են, որ կարող են իրենց ծագումը հասցնել մինչև պատմական առաջին դարերը: Այն էլ իրենց յոյն անուանողներից սրչափը պատկանում են երկրի նախնիքներին, որ լեզուով և «օրթոգոքս» դաւանութեամբ միայն կապուած են ծովափի տիրող ազգութեան հետ:

Երկրի ներսում՝ մի կողմից լեռնային Հայաստանի և միւս կողմից Արխիպելակի ծովով ողողւած, ատամնաձև կարատուած ծովափի միջև՝ բնակիչների մեծագոյն մասը թուրքական ցեղիցն է: Այս՝ աղային ցանուցիր լճերով՝ բարձրաւանդակների վրայ Արալի և Բալկաշի տափաստանների գաղթականները գտան մի նոր հայրենիք, որ շատ քիչ էր զանազանւում հնից և ուր կարող էին նրանք միեւնոյն կենցաղավարութեամբ ապրել: Նախկին բնակիչների տեղը բռնող այս օտարականներից շատերը դեռ մինչև օրս էլ առաջին եկաւորութեան ժամանակուայ սովորոյթները չեն փոխել, մնալով կենդանի օրինակ մի այնպիսի կենցաղավարութեան, որ այլ ևս գոյութիւն չունի քաղաքակիրթ կոչւած աշխարհի երկիրներում: Այսպէս օրինակ Եուրուկները, այս երկիրն եկող առաջին թուրք ցեղերից սերուած, Սելջուկեանների նման պատկանում են «Ալ Բլտար» վաչկատներին (օրդու) և մինչև այսօր էլ թափառականներ են, տարին երկու անգամ տեղափոխուելով իրենց հօտերի հետ միասին ձմերոցներից ամառանոցները և հակադարձաբար: Մի քանիսը քաղաքակիրթ թուրքերի նման կանոնաւոր տներ ունին¹⁾, բայց մեծամասնութիւնը միայն այժի մաղից սև վրաններով են բաւականանում, կամ ծառի ճիւղերից շինուած հիւղերով, ուր կարելի է մտնել ծռուելով գլխիկոր, և որը գրեթէ միշտ լցուած է լինում ծխով: Եուրուկները մահմեմատական են միայն անունով: Եուրուկ կինը չէ քողարկում ինչպէս քաղաքացի թրքուհին:

1) G. Perrot, Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure.

բայց բնաւ գլուխը չէ բարձրացնում օտարական անցնելիս: Սակայն եթէ անցորդը ջուր կամ կաթ խնդրէ, իսկոյն վազում է նա լցնելու խնդրուած գաւաթը: Հիւղերը սովորաբար դարսուած են լինում շրջաբոլոր, դռները դէպի ընդհանուր հրապարակը դարձրած, ուր կատարւում են խոշոր աշխատութիւնները և ցեղի շահերի մասին խորհրդակցութիւնները: Հիւղերի շուրջը դեպերում են կժոռող շները, վրանների իւրաքանչիւր խումբը — բանակը մի փակուած աշխարհ է, որ օտարականին չէ հրաւիրում, բայց եկածին ընդունում է: Հարկերներով են հաշւում Փոքր Ասիայում ցրուած Եուրուկների ցեղերին. միակ Բրուսայի նահանգը նրանցից ունի երեսունից աւելի, որ բաժանբաժանուած են խմբերի, առանց որ և է աշխարհագրական յարակցութեան:

«Թուրքման» սեռական անունը գործ է ածւում սովորաբար այս թափառաշրջիկ դասակարգերը ցոյց տալու համար: Այդ մի անորոշ անուանակոչութիւն է, որ արւում է անխտրաբար ամեն ցեղի թափառաշրջիկ հովիւներին, և որը չէ ցոյց տալիս ամենին կեդրոնական Ասիայի թուրքմանների հետ ցեղակցութիւն: Թէև կան շատ գրողներ, որոնք տարբերութիւն են դնում Եուրուկների և թուրքմանների միջև: Առաջինները պէտք է լինին վրանաբնակ, ոչ մի հաստատուն նստավայր չունեցող, երկրորդները՝ կիսով չափ արդէն հաստատաբնակ դարձած: Գլխաւորապէս կեդրոնական բարձրաւանդակի վրայ և արեւելեան գաւառների լեռներում¹⁾: Այս էլ կայ, որ մի տեսակ կենցաղավարութեան լեռներում: Այս էլ կայ, որ մի տեսակ կենցաղավարութեան միւսին անցնելը շատ աւելի սովորական է, քան թէ թիւնից միւսին անցնելը շատ աւելի սովորական է, քան թէ կարծւում է: Անատոլիայում ինչպէս նաև Պարսկաստանում երկրագործ ժողովրդի աճումը կամ նուազումը կախուած է ընդհանուր ապահովութիւնից: Մանաւանդ թուրքմանները դիւրահամար հովութիւնից երկրագործ են դառնում: Բաւական է մի թեամբ հովութիւնից երկրագործ են դառնում: Բաւական է մի քանի տարի խաղաղութիւն և վրանների բանակները փոխարկ-

1) Hamilton, Researches in Asia Minor;—De Moustier, Tour du Monde, 1-er semestre 1864;—G. Palgrave, Essays on Eastern Questions.

ւում են գիւղերի: Նաոտ անգամ Յիգան կամ Զինգանները, որ
 ձիափաճառ, պայտառ, կլայեկող կամ մաղագործ են և թափա-
 ռում են մեծ բազմութեամբ փոքր Ասիայում՝ Վրան դնելով սո-
 վորաբար քաղաքների մերձակայքում, շփոթւում են Եուրուկնե-
 րի հետ՝ թուրքման անորոշ կոչումով: Լիկիայում գնչու ցեղեր
 պարապում են անասնապահութեամբ և հաստատուն գիւղեր ու-
 նին¹⁾: Միւսնոյն գաւառում գիւղերը և Վրանաբնակները պատ-
 կանում են ամենատարբեր ժողովուրդների: Այստեղ ապրում են
 յոյներ, քիւ հեռուն չերքէզներ, մի ուրիշ տեղ թուրքեր և
 եուրուկներ: Քաղաքներում իւրաքանչիւր ցեղ իւր թաղն ունի:
 Ոչ մի ընդհանուր քարտէզ չէ կարող գաղափար տալ այս բոլոր
 իրար խառնուած, սակայն որոշ ժողովուրդների մասին: Մինչև
 անգամ այն տեղերում, ուր բնակիչները միւսնոյն ցեղին են
 պատկանում, էլի յաճախ բաժանուած են զարմերի, որ առան-
 ձին առանձին են ապրում և երբեմն էլ թշնամացած են լինում
 միմեանց: Կան, օրինակ, աֆշար կամ թուրքման տոհմեր, որ
 թափառում են թուրք գիւղերի շրջակայքում և նստակեացնե-
 րից զանազանւում են միայն իրենց կենցաղաւարական ձևով և
 աւանդական անկախութեամբ, սակայն մի բոլորովին զատ աշ-
 խարհ են կազմում իրենց համար և ջանում են զգեստով և զէն-
 քերով ջոկնուիլ նստակեացներից: Այս բանում ամենալաւ յա-
 ջողուածները Միսոգիս լեռների Զէյթէքներն են: Այս թուրքերը,
 որ սերուած են երկիրն եկող առաջին յաղթող ջոկերից, պահ-
 պանել են իրենց նախահայրերի փառքի կատարեալ գիտակցու-
 թիւն: Բացի ծերունիներից, որոնք թուրք գիւղացու հասարակ
 շօրն են հագնում, մնացածները ջանք են գործ դնում իրենց
 զգեստների փայլով աչք շլացնել: Գրեթէ բոլորն էլ բարձրահա-
 սակ են և ուժեղ, բացի այս, ամբոխին զարմացնում են իրենց
 ասեղնագործ զգեստների ճոխութեամբ, գօտու լիբութեամբ, զա-
 նազան կտորներով փաթաթուած գլխարկների բարձրութեամբ և
 զէնքերի հարստութեամբ ու մեծ չափսերով: Անիրաւացի է որ
 նրանք ժողովրդեան երեւակայութեան մէջ համարուած են սրիկայ

կան ամբողջ գիւղեր խափշիկներով բնակուած: Իսկ քրքր-
դերը, որչափ և մահճետական լինին, չափազանց են որոշուում
օսմանցիներից թէ իրենց բարքով և թէ արտաքինով, ուստի և
երբէք նրանց թուրք անունը չէ տրուում: Չագրոսի և Տիգրիս ու
Եփրատի վերին աւազանների քրդերի նման այստեղի քրդերն էլ,
ակնյայտնի է որ, մեծ մասամբ իրանական ծագումից են: Կրգը-
բաշերը շատ բազմաթիւ են Փոքր Ասիայի քրդերի մէջ: Բուն
թուրքը, այն է՝ թուրքման ծագումով ազգութեան այն մասը, որ
վարժուել է նստակեաց կենցաղաւարութեան և հետեւում է իս-
լամի պատուէրներին, իւր աւելի լաւ կողմերովն է տեսնուում
Անատոլիայում, քան թէ եւրոպական Թուրքիայում: Թուրքերն
ունին ընդհանրապէս թուխ գոյն, սև աչքեր, մուր մազեր, այ-
տերը փոքր ինչ ցցուած, ֆիզիքական մեծ ուժ, բայց սակաւ ճար-
պիկութիւն, ծանր և դանդաղ քալուածք, աւելի էլ ծանրացած
չափազանց լայն զգեստներով: Նրանք բնաւ չունին իրանց վա-
յելութիւնն ու սրագաշարժութիւնը: Հազիւ են պատահում
նրանց մէջ անգամալուծներ, սակաւապէտ լինելով շատ մաքուր
արիւն ունին: Մեծամասնութեան գլուխը տափակացած է դէպի
ետեւը, որ բացատրուում է օրօրոցի մէջ նրան տրուած դիրքով²⁾:
Վոսիորի ասիական եղբրքում՝ մասնաւորապէս Օլիմպոսի շուրջը,
ուր ցեղը աւելի անխառն է մնացել՝ օսմանցիները այժի են ընկ-
նում իրենց բնական բարեմասնութիւններով: Այդ տեղում իրենք
իրենց աւելի տանն են զգում քան թէ Թրակիայում, ուր խառն
են ապրում այնչափ օտար ժողովուրդների՝ յոյների, բուլգարների,
ալբանացիների հետ: Իշխանութիւն բանեցնելուց չփչացած թուր-
քը, կամ հարստահարուելուց չանարգացածը այն մարդկանցիցն
է անշուշտ, որ իւր բարեմասնութիւնների ամբողջութեամբ ամե-
նադուրեկանն է: Նա երբէք չէ խաբում ազնիւ է, ուղղամիտ,
ճշմարտախօս, և այս իսկ պատճառով ծաղրուած և արհամար-
հուած է իւր հարեան յոյներից, ասորիներից, պարսիկներից, հա-
յերից: Չափազանց համերաշխ է իւրայինների հետ, ունեցածը սիրով

2) Richard Battus, ձեռագիր:

բաժանում է, բայց երբէք չէ խնդրում: Ինչ կուզեն ասեն, սա-
կայն բակշիշի չարաչար գործածութիւնը աւելի շատ է եւրո-
պայում, քան թէ Արեւելքի երկիրներում, բացի այն քաղաքնե-
րից, ուր խոնուած են լեւանտացիների ամբոխը: Կայ կամ եղել է
արդեօք ճանապարհորդ, որքան և գոռոզ ու կասկածոտ կուզէ
լինէր, որ սրտի խորքից յուզուած չլինի թուրք գիւղացու անշա-
հասէր և սրտաբուխ ընդունելութիւնից: Հէնց որ օտարականը
երևում է՝ տան մեծը, որի պարտքն է նրան ընդունելը, շտապով
մօտենում է նրան օգնելու ձիուց ցած իջնել, ողջունում է մի
դուրեկան ժպիտով և վայելուչ շարժուածքով, փռում է պատուա-
ւոր տեղում իւր ամենաթանկագին գորգը, հրաւիրում է նրան
այնտեղ հանգիստ առնելու և չափազանց ուրախ որ կարող է օգ-
տակար լինել՝ իսկոյն սկսում է կերակուր պատրաստել: Ակնածող,
բայց առանց ստորութեան, ինչպէս վայել է մի մարդու որ գիտէ
իւր արժանապատուութիւնը, երբէք չէ անում անպատշաճ հար-
ցումներ, անսահման ներողամիտ կրօնականում՝ միշտ զգոյշ է
կրօնական վէճ բանալուց, ինչպէս այդ չափազանց տրամադիր են
անել պարսիկները: Ինքն իւր հաւատից գոհ է, ուստի և անվա-
յել է թուում նրան հիւրին հարցափորձել խղճմտանքի գաղտնիք-
ների մասին:

Ընտանիքում թուրքի բարեմիտ և արդարակորով բնութիւնը
նոյնն է մնում ինչպէս և դրսումը: Չնայած Ղուրանի թոյլտու-
թեանը և փաշաների օրինակին, Ասիայի օսմանցիների մօտ միա-
կրնութիւնը կանոնն է և ամբողջ քաղաքներ են յիշուում, ինչպէս
օրինակ Ֆոսէ քաղաքը, ուր բազմակնութեան մի դէպք անգամ
չկայ: Գիւղերում, ճշմարիտ է, թուրքերն առնում են երկրորդ կին
(մի աղախին աւելի ունենալու համար¹⁾), ինչպէս և մի քանի
արուեստաշատ քաղաքներում ամուսնութեամբ աւելացնում են
նրանք իրենց գործաւորութիւնների թիւը: Բայց մի կին ունենայ
թուրքը թէ երկուս, անհամեմատ աւելի հաւատարիմ է նա ա-
մուսնական կապերին քան թէ եւրոպացիք: Ինչ կուզէ սովորա-

1) G. Perrot, ձեռագիր:

բար թիւ ասեն) սակայն մուսուլման օսմանցու ընտանիքը քրիստոնեայ եւրոպացիների ընտանիքից պակաս միաբան չէ: Կինը բացարձակ տիրուհի է տան ներսում: Նրան հետ վտրուում են միշտ քաղցրութեամբ: Մանուկները որչափ և վոքը լինին՝ համարում են իբրև հաւասար իրաւունք ունեցող և առանց շարակրատութեան, բնական ծանրաբարոյութեամբ, որ բարձր է երևում նրանց հասակից, մասնակցում են մեծերի խօսակցութեանը: Բայց հասաւ խառի ժամը՝ չազնվում են նրանք, գօտեմարտում, ցատկոտում, ոտոտտում, ոչ պակաս աշխուժով քան եւրոպացի մանուկները: Թուրքի բնական բարութիւնը տարածւում է մինչև անգամ ընտանիքի կենդանիների վրայ և շատ գաւառներում մինչև օրս էլ էշերը շաբաթական երկու օր պտրապ մնալու իրաւունքն են վայելում: Հաւանոցն էլ մի երջանիկ ընտանիքի պատկերն է ներկայացնում: Այստեղ նախագահում է «բարեպաշտ» արագիլը, որ թառում է սօսու ճիւղին կամ կորանը: Այն գիւղերում, ուր երկու տիրող ազգիցն էլ կան թէ թուրք և թէ յոյն, հարկ չկայ տուն ներս մտնելու՝ բնակիչների ազգութիւնն իմանալու համար, արագիլն անպատճառ ընտրում է միշտ թուրքի տանիքը 1):

Թէև յաղթող ցեղի սերունդ, որի միջիցն են դուրս գալիս կռաւարութեան պաշտօնեաների մեծ մասը, այսուամենայնիւ թուրքը տէրութեան միւս ազգութիւններից պակաս հարստահարուած չէ: Գետապանատներում, ոչ ոք չէ միջամտում նրանց օգտին: Հարկը սովորաբար կապալով է տրուում հայերին, որոնք իրապէս դարձել են երկրի վատթարագոյն հարստահարիչները: Հարկը ծանրանում է իւր բոլոր բեռովը խեղճ օսմանիկների վրայ, որոնք ընկճուած են նաև ուրիշ ծառայութիւններով: Երբ անցնում են պաշտօնեաները կամ զինուորները գիւղացիք պարտական են ձրիաբար հոգալ այդ այցելուների բոլոր կարիքները և յաճախ այդ բռնի ասպնջականութիւնը նրանց նոյնչափ ազբոտացնում է, որչափ մի կանոնաւոր աւարառութիւն: Երբ որ

1) Spratt and Farbs, Travels in Lycia.

ժողովրդական շշուկը ազգաբարձում է պաշտօնեաների (աստիճանաւորների) կամ զինուորների վերահաս գալուստը, գիւղերի բնակիչները լքանում են իրենց բնակարանները և փախչում են անտառներում և լեռների կիրճերում ապաստան գտնելու 1): Զինուորագրութիւնը ծանրանում է միմիայն թուրքերի վրայ, կարծես թէ Սուլթանը կամենալիս լինի իւր ցեղակիցները նուազեցնել յօգուտ միւս ազգութեանց: Այնպիսի մի ժողովրդի մէջ, ուր ընտանեկան զգացմունքները այնչափ զարգացած են, այս արեան հարկը ատելով ատուած է: Իրենց յաղթութեանց ժամանակ թուրքերը տեղափոխւում էին խմբով և ընտանիքով: Ծեր, կին, մանուկ, քոյր հետևում էին մարդիկներին, անբաժան պատերազմի դաշտից, յաղթող կամ յաղթուած բոլոր ընտանիքը նոյն վիճակին էր ենթարկւում: Այժմ զինուորագրութիւնը խլում է ընտանիքից երիտասարդներին, ոչ թէ մի քանի ամսուայ կամ երեք և կամ հինգ տարուայ համար, ինչպէս այդ կատարւում է արևմտեան Եւրոպայում, այլ երկար տարիների համար և յաճախ ցմահ: Թուրք նոր զինուորը, մինչև անգամ Զէյթէկը չէ տօնում իւր զինուորագրութիւնը երգերով և հացկերոյթներով: Գրեթէ բոլոր զինուորագրուածները երկու կամ երեք տարուայ պսակուածներ են լինում երբ զօրաժողով յիսնապետը վրայ է հասնում նրանց անձին տիրանալու: Ազգական, կին, զաւակներ են թողնելու նրանք տանը և ընտանեկան բոլոր կապերը միանգամից խզելու: Եւ այս պատճառով որչափ և մեծ լինի նրանց հոգու զօրութիւնը, հեռանում են նրանք տանից լուռ ու մունջ, կարծես ճակատագրից հարուածուած: Անատոլիայի արևմտեան մասում, ուր հասել են Զմիւռնիայի գծի երկաթուղիները՝ տեղափոխւում են նրանց հարկւրներով, ամեն իջևանում նրանց խումբը կանգ է առնում նոր զինուորագրուածներ ընդունելու համար: Մայրերի, կանանց, քոյրերի ամբոխը խռնւում է դռների առաջ մի վերջին համբոյր ստանալու, մի վերջին անգամ ձեռք սեղմելու համար: Հեկեկանքն ու լացի ձայնն ընկնում է

1) Georges Perrot, արդէն յիշուած:

երբ շարժուում է մեքենան և թշուառ կանայք ի գուր են վազ-
վզում կառքերի ետևից ծաղիկներ և ձիթենու ճիւղեր ձգելով
դէպի իրենց սիրելի դէմքերը, որ շուտով կորչելու են հեռաւո-
րութեան մէջ:

Ուժասպառ, վտանգուած մինչև իսկ իրենց ազգային գոյու-
թեան մէջ անընդհատ և կանոնաւորուած գաղտնի դաւադրու-
թիւններով, օժտուած բաղդին անտրտունջ հպատակելու յառ-
կութեամբ, որ իրենց այդ փիճակում աւելի մի պակասութիւն
է քան թէ առաւելութիւն՝ թուրքերը գտնուում են ծայրայեղ
վտանգի մէջ, չկարողանալով մրցել կեանքի և մահուան կռուում
աւելի հզօր նախաձեռնութեամբ օժտուած մի ցեղի հետ: Նրանք
չեն կարողանում դիմադրել յոյներին, որոնք խաղաղ գործառ-
նութեան կերպարանքի տակ վրէժ են լուծում, այն բնափնջ
կոտորածների վրէժը, որի հետքերը մնացել են Սիդոնիայում և
Քիոյում: Թուրքերը չեն կռուում հաւասար զէնքով, նրանց մեծա-
մասնութիւնը բացի իւր լեզուից ուրիշը չգիտէ, մինչդեռ յոյնը
խօսում է շատ լեզուներ: Նրանք տգէտ են և պարզամիտ, հա-
կառակօրդը ճարպիկ և խորամանկ: Թուրքը ծոյլ չէ բայց չէ սի-
րում աճապարել. «շտապիլը սատանայիցն է, համբերութիւնը
Աստուծոց», կրկնում է նա համոզմամբ: Նա չէ կարող անցնել
իւր Կէֆէ, որ անորոշ մի երազ է, որի մէջ ապրում է նա բու-
սական կեանքով, առանց կամենալու, առանց մտածելու, առանց
յոգնելու, մինչդեռ իւր ախոյեանը միշտ միեւնոյն հաստատուն
կամքի տէրն է, գիտէ օգուտ քաղել մինչև անգամ հանգըս-
տեան ժամերից: Թուրքի բարեմասնութիւններն անգամ իրեն
ընդդէմ են դառնում: Նա ազնիւ է, հաւատարիմ տուած խօս-
քին, մինչև մահը կաշխատի իւր պարտքը վճարելու, իսկ վա-
ճառականը օգտուում է այդ յատկութիւններից, երկարատև փո-
խառութեամբ նրան ընդ միշտ գերի դարձնելով իրեն: Փոքր Ա-
սիայում վաճառականական մի սկզբունք է այս, եթէ կամենում
ես հարստանալ՝ քրիստոնեային փոխ տուր նրա կարողութեան
մի տասներորդի չափ միայն, մոռնումանին — նրա կարողութեան
տասնապատիկը: Այսպիսով թուրքը փոխառութեամբ պարտքի

մէջ խրուած, չունի այլ ևս մի բան որ իրենը լինէր: Իւր աշ-
խատանքի բոլոր վաստակը վաշխառուին է անցնելու, իւր գոր-
գերը, պարենեղէնը, հօտերը, մինչև անգամ վարելահողը յա-
ջորդաբար ընկնելու են օտարականի ձեռքը: Տեղական գրեթէ
բոլոր արհեստները, բացի ոստայնակութիւնից և թամբագոր-
ծութիւնից՝ խլուել են նրա ձեռքից: Զրկուած ծովային վաճա-
ռականութեան որ և է մասնակցութիւնից, ձեռագործական (mo-
nufacture) աշխատանքից, աստիճանաբար քշուում է նա ծովափից
դէպի ներսերը, ստիպուած վերադառնալ նախնական ժամանա-
կի թափառաշրջիկ կեանքին: Նրան թողել են երկրագործու-
թիւնը, որպէս զի իբրև վարձկանի մշակել տան նրան իւր սեպ-
հական հողը: Շուտով նրան կմնայ միմիայն կարաւաններին ա-
ռաջնորդել և հօտեր արահայցնել արօտատեղիներում: Թուրքերը
գրեթէ ամբողջովին արտաքսուած են յոնիական ափի կղզիներ-
ից: Մուլափի մեծ քաղաքներում, ուր երբեմն նրանք մեծամաս-
նութիւնն էին, այժմ երկրորդ տեղն են բռնել: Զմիւռնիայում
այդ թերակղզու ամենամեծ քաղաքում, նրանք թւում են աւելի
թոյլութեամբ ապրողներ, քան թէ տէրեր: Մինչև անգամ
նեքսի մի քանի քաղաքներում արդէն յունական տարրը հա-
ւասարակշռում է թուրքականին: Շարժումն երեւում է անդիմատ-
լեւի նման բարձրացող մակընթացութեան, և այդ թուրքերը
իրենք էլ են հասկանում ինչպէս նաև յոյները: Շատունց է որ
«Գուրս Եւրոպայից» աղաղակը բարձրացաւ ոչ միայն օսմանլի
կառավարիչների, այլ և թուրքական ազգի դէմ, և յայտնի է որ
այդ անգութ բաղձանքը արդէն մեծ մասամբ իրագործուած է:
Հարիւրաւոր հազարներով յունական թեսալիայից, Մակեդոնիա-
յից, Թրակիայից, Բուլղարիայից թուրք գաղթականներ դիմեցին
Փոքր Ասիայ ապաստանուելու, և այս փախստականները մնա-
ցորդներն են միայն այն թշուառների, որոնք ստիպուեցին թող-
նել հայրական տները: Եւքը շարունակուում է և երբեք չէ դա-
դարելու, մինչև որ ամբողջ ստորին Ռումելիան լեզուով բար-
քով, սովորութիւններով եւրոպական չգառնայ: Բայց ահա թուր-
քերը վտանգուած են նաև Ասիայում: Մի նոր աղաղակ է բարձ-

Քանի որ ֆարազիտները քրդերի և աֆշարների աւազակութիւններէն ստիպուած մնացին իբրեւ պաշարուած իրենց բարձր ամրոցում՝ անաղարտ պահպանեցին իրենց լեզուի ժառանգութիւնը՝ բայց այսուհետեւ ազատ լինելով երկրի ամեն կողմերում երթեկեկ և կամ գաղթել ուրիշ գիւղեր, ցրուեցան նրանք կեդրոնական Անատոլիայում: Եթէ դպրոցները չվերականգնեն հաւասարակշռութիւնը՝ յունական լեզուին սպառնում է կորուստ թերակղզու այս մասում: Կան գիւղեր որ երբեմն հելլենախօս էին, բայց ուր այժմ յունական երգերը կրկնում են միայն ծերունիներից, շատ ընտանիքներում մանուկներն այլ ևս չեն իմանում ազգային լեզուն¹⁾: Մինչև անգամ դարիս սկզբին եղան յունական գիւղեր, որ կորցնելով լեզուն կորցրին նաև իրենց կրօնը: Պ. Կարոլիդեսը անցել է գիւղերով, որ երբեմն հելլենական բարբառին և դաւանութեանն էին պատկանում, իսկ այժմ մահմեդական են դարձել: Հաւանական է որ այդպիսի կրօնափոխութիւններ տեղի են ունեցել և առաջ, թուրքական արշաւանքների ժամանակից սկսած: Պ. Կարոլիդեսը հետո չէ հաւատալուց, որ Կապադովկիայի աֆշարները, որ շատ են տարբերում պարսկաստանի աֆշարներից, լինին սերուած երբեմն հելլենացած բնիկներից: Սրանք թէև միւս մահմետականներից չեն զանազանում լեզուով, բայց իրենց բարբու և հազար ու մի մանրամասնութիւններով յիշեցնում են նախկին յոյներին: Երկրի ներսի գիւղերում հելլենականութեան քայքայումը հաւանականաբար իւր վախճանին է հասել: Որովհետև այն յոյները՝ որոնք պահպանել են իրենց անունը, պահել են նաև իրենց իրական կամ ենթադրական ծագման գիտակցութիւնը և պարծենում են դրանով: Մանաւանդ որ այժմ էլ գտնւում են ուղղակի յարաբերութեան մէջ իրենց դրսի եղբայրների հետ, որ օգնութեան ձեռք են կարկառում նրանց՝ գոյութեան պատերազմում:

1) G. Perrot, Souvenirs d'un voyage dans l'Asie Mineure;—Karolidis, յիշուած:

Այսպէս կամ այնպէս յունական ազգութեան յառաջդիմութիւնը ծովափում այնպէս արագ է, որ քիչ է մնում մարդ հաշուէ յարաբերական կանոնով թէ քանի տասնեակ տարիներում նախկին յունական Ասիան՝ մինչև բարձրաւանդակի սահմանները՝ վերստին տիրապետուած կլինի յոյներից, առանց արենհեղութեան, այլ աստիճանաբար մի ցեղի տեղը միւսը բռնելով: Կրօնի անունը յառաջախաղաց յոյն հասարակութեան համար միայն արտաքին շրջանակն է և դաւանաբանական խնդիրների ծաւալումը չէ այս տիրապետութեանց շարժառիթը: Ընդհակառակն՝ Փոքր Ասիայի յոյները, որ հին ժամանակները կրում էին «քրիստոնեայ» ընդհանուր անունը, շատ սակաւ են յայտնի իրենց օրթոդոքսական ջերմեւանութեամբ: Քահանաները շատ քիչ ազդեցութիւն ունին և՛ բացի գիւղերից, նրանցից խորհուրդ չեն հարցնում հասարակական քաղաքացիական խնդիրներում: Հելլենական հասարակութեանց միացնող կապը հայրենասիրութիւնն է: Նրանք իրենց համերաշխ են զգում Միջերկրականի աւազանի միւս յոյների հետ, առանց ուշք դարձնելու պայմանագրական սահմանների վրայ: Թէև աւելի Աթէնքին են յառուած նրանք քան թէ Կոստանդնուպօլսին, բայց պէտք է ասած որ նրանք հայրենիք են համարում ոչ թէ որ և է քաղաք, այլ այն շարժուն կոհակները, որ լուանում են Արիսպելակի կղզիները և Ալեքսանդրիայից մինչև Օդեսսա թրջում են յունական այնչափ գաղթատեղերի ծովափունքը: Անատոլիայի բոլոր հելլեններն էլ ներշնչուած են «մեծ գաղափարով» և ամենքն էլ գիտեն այդ գլուխ բերելու հնարը: Ո՛չ մի ժողովուրդ սրանցից լաւ չգիտէ ապահովել ապագան մանուկների կրթութեամբ. այս մասում սրանց նախաձեռնութիւնը հաւասարում է մինչև անգամ հայերի նախաձեռնութեանը: Իւրաքանչիւր քաղաքում մեծ գործը, ուսումնարանների գործն է: Վաճառականները ապրանքների արտածութեան գների վրայ խորհրդակցելուց յետոյ վիճում են մանկավարժական մեթոդների վրայ, գնահատում են վարժապետների արժանիքը, խրախուսում են աշակերտների եւանդը: Երբ մի օտարական այցելում է նրանց, աճապարում են նրանք պատուել օտար

րականին ուսումնարանական հաստատութիւնների և մանկական ապաստանարանների այցելութեամբ, խնդրում են նրան հարցաքննել մանուկներին, յայտնել իւր կարծիքը դաստիարակութեան ամեն խնդիրների վրայ, որոնցից կախուած է իրենց ցեղի ապագան: Մի կէտ որին բոլոր յոյները համաձայն են, այդ այն է որ ամենից առաջ հարկաւոր է զարգացնել երիտասարդութեան մէջ ազգասիրութիւն և ազգային նախապատուութեան փառասիրութիւն: Բոլոր աշակերտներն էլ սովորում են հին յունարէնը և կարդում են դասական մատենագրերը՝ ծանօթանալու համար այն փառքի և մեծութեան ժամանակներին, երբ իրենց նախնիքը աշխարհի դաստիարակիչներն էին: Բոլորեքեանն էլ ուսումնասիրում են իրենց նոր պատմութիւնը և մանաւանդ Անկախութեան պատերազմների սիրագործութիւնները: Կառավարող թուրքերի հաճոյակատար աչքի առաջ՝ վառւում բորբոքւում են նրանք մի օր նոյն իսկ այդ թուրքին արտաքսելու մըտքովը: Հայրենիքը վերստին ձեռք բերելու գործը պատրաստւում է ուսումնարանների նստարանների վրայ: Այսպիսով կամաց կամաց, խաղաղ ճանապարհով կատարւում է քաղաքական յեղափոխութիւնը: Ուսումնարանները պահպանելու և ապահովելու համար, ուսումնարանները, որ ազգի յոյսն են, ոչ մի զոհողութեան առաջ չեն կանգ առնում հասարակութիւնները: Շատ հարուստներ իրենց կենդանութեան ժամանակ իրենց ծախսով շինում են միջնակարգ վարժարաններ և հայրենասէրների կտակում մատաղահաս հեղինակների կրթութեան գործը երբէք մոռացութեան չէ տրւում:

Այս աստիճանաբար կերպարանափոխութեան շարժումով յոյները արդէն տիրացել են՝ ի վնաս թուրքերի՝ բազմաթիւ արհեստների և ազատական կոչուած բոլոր արուեստներին: Քաղաքներում նրանք են բժիշկները, փաստաբանները, ուսուցիչները: Իբրեւ թարգման և հրապարակախօս միակ նրանք են Եւրոպացիներին տեղեկութիւն հաղորդողները և Արեւմուտքի հասարակական կարծիքը կազմողները: Ամեն փեշակում լաւագոյն գործաւորները նրանց ազգիցն են, իսկ նրանց բնակաւաններում

հէնց առաջին հայեցուածքից կարելի է նկատել, որ պահպանել են նրանք իրենց նախնիներից աւանդուած ձևերի կատարեալ չափակցութիւնն ու ներգաշնակութիւնը: Չնայած բարբարոսութեանց և հարստահարութեանց դարերին, որով անցել է այս ցեղը, նրանց արուեստագործութեան շատ արդիւնքները իբրեւ օրինակ կարող են ծառայել Եւրոպայի նոյնանման առարկաներին: Յունական տներում՝ որմերի, առաստաղի, յատակի տախտակամածները յարմարեցրած են զարմանալի ճշգրտեամբ և շոյում են մարդիս աչքը գոյների չափաւոր, ընտրողական հակադրութեամբ և գրուագների ճաշակով: Յմիւռնիայի նաւահանգիստում՝ ամենանուստ թիափարի նաւակը մի գլուխ — գործոց է շէնքի ամբութեամբ, ձևերի վայելչութեամբ և ամբողջ շինուածքի յաջողակ բաժանումով: Միմիայն նաւացուկի շուրջը ճոպանի պատուածքին նայելով իմացում է, որ նաւավարը գեղարուեստագէտ ազգից է: Վախենալու է միայն որ փոփոխութեան սիրուց դրդուած՝ ընդօրինակելով Արեւմուտքիներին՝ չլեզուեն նրանք լաւ ճաշակից, ընդունելով օտար գործարանաշէն առարկաներ, որ շատ ստոր են իրենց ունեցածից: Այսպէս օրինակ՝ Ասիայի քաղաքներում յոյների մեծամասնութիւնը հագնում է՝ Ֆրանսիական ձևով՝ այն աննշան, անճաշակ, անշնորհ զգեստները, որ պատրաստւում են Եւրոպայի արուեստաւոցներում արտահանութեան համար: Կկարմրէին ամօթից եթէ հագնէին ասեղնագործ թեկնոցակը (զպունը), անդրաւարտիքն ու գօտին, որ սակայն այնչափ շնորհք ու ազնւութիւն են տալիս քայլուածքին, կար ժամանակ որ յոյները դատապարտուած էին կրելու միմիայն սև շորեր:

Բարձրագոյն կրթութեամբ, արհեստների և ազատական արուեստների իրենց ձեռքում ամփոփելով, հարստութեան տիրանալով՝ յոյները հզօրապէս զինուած են իրենց նախնիին հարստահարիչների դէմ: Նրանք սպառնում են թուրքին նաև իրենց ամենութեքութեամբ: Ծովագնաց և ճանապարհորդող ինչպէս շերտդատի ժամանակ՝ մեր օրուայ հեղինակ ամեն տեղ է, իւր գործունէութեամբ արժէ տալ նստակեաց թուրք, որ իւր ծննդավայրից

դուրս է գալիս միայն ամարանոց՝ սարի յստակ օղջ ծծելու։ Ասիայում բնակուող յոյներից շատերը եկած են Պէլոպոնէսից, մայր ցամաքի (Եւրոպական) Յունաստանից և կղզիներից։ Հակադարձաբար բազմաթիւ հելլեններ ասիական Յոնիայից, Սև ծովի ափերից և Կապադովկիայից գնում են բնակուելու իրենց Եւրոպայի եղբայրների մօտ։ Այս յաճախակի ճանապարհորդութեանց, մայր ցամաքից մայր ցամաք ընտանեկան կապակցութեանց, խնամութեանց շնորհիւ, նաև թղթերի կեղծումով, որ հեշտութեամբ են կառարում թուրք պաշտօնեաները կաշառք առնելով, շատ դիւրին է ասիական յոյնին դառնալ հելլենական հպատակ։ Օթտուած այդ տիտղոսով, որ իրեն և իւրայիններին ազատ է կացուցանում Թուրքիայի ուղղակի վարչութիւնից, նա վերագառնում է բարձրալիզ իւր ծննդեան հայրենիքը։ Այսպիսով Զմիւռնիայում և ասիական ծովափի միւս քաղաքներում յունական հիւպատոք իւր իրաւասութեան տակ ամբողջ ժողովուրդներ ունի։ Բուն Թուրքական հողում հաստատուում են յունական գաղութներ, ունենալով անձնական ձեռներիցութեան հզօրութեան հետ միասին նաև քաղաքական անկախութեան անգնահատելի առաւելութիւնները։

Եւրոպայից Փոքր Ասիայ եկած գաղթականներից մի մեծ թիւ կրօնով կապուած են յունական աշխարհի հետ և կամաց կամաց ձուլւում են նրա մէջ։ Այսպէս են բուլղարները և վալախները, որ շատ շուտ սովորում են յունական լեզուն և գրեթէ բոլորն էլ երկրորդ սերնդում հելլեն են դարձած լինում իրենց բարքով։ Այս նոր յոյներին աւելանում են մի ուրիշ ցեղի ներկայացուցիչներ, որոնց սպասելի չէր Անատոլիայում հանդիպել։ Սրանք՝ մի քանի հարիւր ընտանիք ձկնորս կողաքներն են, որ հաստատուած են Կրդըլ-Իրմաքի և Նշիլ-Իրմաքի գելտայում։ Մանիաս լճի մօտ և ստորին Կայիսդրայի վրայ, մերձ Եփեսոսին։ Այս կողաքները Դանուբի կողաքների նման «հին հաւատացեալներ» են, որ ժ. դարի վերջերում խոյս տուին թագուհու հանած հալածանքներից։ Բայց վերջին տասնեակ տարիներում եկաւոր գաղթականութեան մեծ հեղեղը չերբեզներինն էր։ Չերբէզ ընդհանուր անուամբ հաս-

կացւում են Կովկասից եկած բոլոր գաղթականները։ Անշուշտ այս գաղթականները այնպիսիներից չեն, որոնց հետ յոյները կարողանային դիւրութեամբ հաշտուել։ Բնական կլիմէր այս լեռնացիներին բնակեցնել այնպիսի երկրում, որ շատ չտարբերուէր նրանց ծննդավայրից։ Պոնտական լեռների, Կիլիկեան Տաւրոսի, Լիկիայի Ակ-գաղի վերին հովիտները շատ յարմար կգային իրենց կլիմայով բերքերով։ Այս տեղերում նրանք աւելի լաւ կգգային իրենց քան թէ դաշտավայրում, և այնչափ թշնամի էլ չէին վաստակել։ Բայց թուրք կառավարութիւնը երկնշում էր նրանց չափազանց անկախ մնալուց, ուստի և զետեղեց նրանց ցրուած խմբերով։ Տեղադրուելով մեծ մասամբ նախկին տէրերից՝ հելլեններից և թուրքերից խլուած հողերի վրայ, մինչև իսկ շրջակայ հասարակութեանց հաշուով թոշակաւորուած՝ չերբէզները ընդունուեցին ինչպէս յափըշտակիչներ և նրանց չներուեց այդ ինքնամուխ սարդումը ուրիշի հողերի մէջ։ Տգէտ երկրի լեզուին, արհամարհելով և չկամենալով գոնէ սովորել, միշտ գոռոզ լռակեաց՝ այս նորեկները չփոխեցին նաև իրենց աւազակային բարքը վերահաստատուելով այս իրենց ասպնջականութիւն տուող երկրում։

Չիերի գողութիւնները, մինչև անգամ մատաղհաս աղջիկների առեւանգութիւնները շատացան նրանց գալստեամբ, ուստի և նրանց վրայ էլ կասկածեցին։ Չերբէզը աղքատիցն էլ է գողանում, այս է ընդհանուր աղաղակը Փոքր Ասիայում։ Բոլորքեան միացան նրաց դէմ։ Պատերազմն սկսուեց այդ օտարամուտների դէմ մանաւանդ յոյն գիւղերում, որոնց գանգատները լսելի լինելու նոյն բախտը չունէին ինչ որ թուրքերինը։ Շատ գաւառներում արեան օրէնքն է տիրում սահմանակից հասարակութեանց միջև։ Երբ պատահում է որ մի չերբէզ մնորում է թշնամու հողի սահմաններում, նա անհետանում է ոտով գլխով, առանց որ հնար լինի որ և է տեղեկութիւն կամ բացատրութիւն ստանալ։ Կովկասի այս գաղթականները լինելով սակաւաթիւ շատ տեղերում ստիպուեցան անհաւասար կուռից յետ քաշուել և որոնել ապաստարան մի այլ՝ նուազ բնակուած տեղում։ Մի քանի տեղերում էլ, մասնաւորապէս Նիկոմիդիայի մօտերում, յաջողեցրին նրանք իրենց հա-

ընկերներին արտաքսել: Ասկայն կան և այնպիսի չերթնող գիւղեր, որոնց բնակիչները ունենալով բաւարար հող և անասուն խաղաղութեամբ են ապրում իրենց դրացիների հետ և կամաց կամաց յարմարում են այս նոր միջավայրին: Մէանդրի վերին հովտում մի քանի կուկասեան գաղութներ կարող էին իբրեւ օրինակ ծառայել շրջակայքի թուրքերին իրենց գաշտերի լաւ մշակութեամբ և ոռոգման ջրանցքներով: Բնիկները Աբխազներից միայն այնչափ գանգատուելու տեղիք չունին:

Կար ժամանակ որ Փոքր Ասիայի վաճառականութիւնը մեծ մասամբ օտարականների ձեռքումն էր: Այդ օտարականները գրեթէ բոլորն էլ լատին կաթօլիկներ էին, հաստատուած Զմիւռնիայում և ծովափի միւս քաղաքներում: Դրանք հաւաքական անունով կոչւում են Վանդապիք: Դեռ քանի որ յունաց ազգութիւնը չէր արթնացած նրանք էին միակ միջնորդը Անատոլիայի թուրքերի և Արեւմուտքի նաւահանգիստների միջև, բայց հելլենների հետզհետէ յաջող գործունէութիւնը և շոգենաւերի սղղակի վաճառականութեանը տուած գիւրութիւնները նշանաւոր կերպով նուազեցրին Վանդապիքների ազգեցութիւնը: Դրանց մեծամասնութիւնը այս երկրում հաստատուած են բազմաթիւ սերունդներից իւրեր, մի խառնարիւն ցեղ են, նրանցից շատերը կիսատ-պռատ գիտեն այն ազգի լեզուն, որին պատկանում են իրենց վկայաթղթերով: Բայց միշտ դիմում են հիւպատոսի իրաւասութեանը և արտօնութիւն ունին թուրքական իրաւասութեան չենթարկուելու: Սրանցից են գրեթէ մշտապէս բնորոշում հիւպատոսների գործաւարները և օտար գեսպանների պաշտօնատների պաշտօնեաները: Անկասկած գրանք ուշ թէ շուտ անհետանալու են իբրեւ առանձին դասակարգ, ոմանք ձուլուելով տեղական ժողովրդի հետ ուրիշները վերադառնալով այն ազգի ծոցը որից ծագել են: Դասակարգի կորչելուց շատ առաջ անհետանալու է նրա աղջատ բարբառը «Պրանկական լեզուն», որ ծնունդ է առել Վանդապիքների Արեւելքի նաւահանգիստների բազմացեղ բնիկների հետ ունեցած առևտրական յարաբերութիւններից: Այս գուհի բարբառը բազկացած է մի քանի հարիւր բառից, որ առանց հոլովման և խո-

նարհման դարձւում են միմեանց վրայ: Մագումով խոտական է, որովհետեւ այս բարբառով խօսողների մեծամասնութիւնը խոտական ծագումն ունին, բայց պարունակում է նաեւ Պրովանտալ, սպանական ֆրանսական բառեր, այլ և տեղական՝ յունական և թուրքական առևտրական առարկաների անուններ: Կարելի է ասել որ այդ կոտրատաւարազ բառերի խմբաւորութիւնը, որ կոչւում է Պրանկ լեզու, գոյութիւն չունի այլ ևս: Նրան փոխարինել են արդէն խոտական մի գաւառաբարբառ և Պրանսերէն լեզուն: Մի ուրիշ Վանդական բարբառ էլ կորչելու վրայ է: Այդ սպանիւ կոչուած կամ հին սպանական բարբառն է, որ գործ են ածում Ապանիայից արտաքսուած հրէաների սերունդը, խառնելով նրա հետ երրայական բառեր, և որ գծուարութեամբ կհասկացուի կատուեղացիներից: Կամաց կամաց կրթութիւնը տաւ բարբառները փոխարինում է քաղաքակիրթ լեզուներով: Զարմանքով և բերկրութեամբ Զմիւռնիա իջնող ֆրանսիացին կլսէ ամեն տեղ իւր լեզուի հնչիւնները, որ ընդունուած է կրթուած մարդկանցից իբրեւ հասարակաց լեզու և որը արտասանում են նրանք զարմանալի պարզութեամբ: Գրական ֆրանսերէնն է դարձել թէ հայերի և թէ հրէաների, այլ և յայների և Վանդապիքների համար ներկայիս «Պրանկ լեզուն»:

Իւր աշխարհագրութեամբ, իւր բնակիչներով, իւր պատմութեամբ լինելով միանգամայն թէ ասիական և թէ եւրոպական երկիր՝ Անատոլիան իւր սոցիալական և քաղաքական յիմնով ներկայացնում է կրկին շարժում՝ քայքայման և յառաջագիւժութեան, որ և անխուսափելի յեղափոխութեան նախերգանքն են: Յոյները աճում են, թուրքերը նուազում: Ծովափի քաղաքները լցւում են բնակիչներով, ներսիները ամայանում: Արդի արուեստագիտութիւնը ներկայացուած է Զմիւռնիայում իւր ամենահոյակապ երկերով, մինչդեռ այդ քաղաքի նոյն իսկ մերձակայքում վրանները խիւստ բնակուում են Կեդրոնական Ասիայի ամենախեղճ Կիրգիզներից ոչ պակաս աղքատ և ամեն յարմարութիւններից — կոնֆորտից զուրկ ցեղեր: Կոնֆերբում կան գաւառներ որ մշակուած են նոյն հոգատարութեամբ ինչպէս արեւմտեան

Եւրոպայի դաշտերը, մինչդեռ ոչ հեռուն աւազակների երկիւղից թափուր և անմշակ են մնում ամբողջ հողեր և գիւղեր: Կայ այնպիսի քաղաք՝ Նոյն իսկ ծովափի մօտ, որ կարծես պաշարուած լինի աւազակներից և մեծատունները — քաղաքի երեւելիքը հազիւ համարձակում են դուրսը ոտք դնել բազմաթիւ զինուած պահապանների ուղեկցութեամբ: Կազմակերպւում են ահագին կալուածքներ վերածելով ամբողջ ժողովուրդներ սքօղուած ճորտութեան: Սարսափելի սովեր, ինչպէս այդ պատահեց 1874-ին և 1878-ին, անմարդաբնակ են դարձնում ամբողջ գաւառներ: Երկրի ներսում կարելի է ամբողջ օրեր արշաւել առանց հանդիպելու մարդկային որ և է հետքի, բացի գերեզմանների հողակոյտերից և հռովմէական համ հեղինական աւերակներից: Սակայն չ'աճառականութիւնը՝ արուեստագիտութեան և երկրագործութեան գործունէութեան այդ նշանացոյցը, տարէցտարի աճում է: Եթէ Ասիական Թուրքիան կորցրեց իւր տորոնի արտահանութիւնը, եթէ շերամի բոժոժի հիւանդութիւնը պակասացրեց հում ապրեշուծի արգիւնարերութիւնը, սակայն նա առաջուանից աւելի բամբակ, օպիում և խախող է արտահանում: Միացն Չմիւռնիայի հրապարակը այժմ աւելի մեծ արտածութեան առևտուր ունի, քան թէ ամբողջ Անատոլիան դարիս սկզբին: Հաւանական է որ ամբողջովին առած յառաջագիմութիւն կայ: Բոլոր ընդհարուող տարրերի ընդհանուր արտագրեալը ցոյց է տալիս թէ ժողովրդի և թէ նրա բարեկեցութեան աճումը:

Անատոլիայի երկու կիսի, այն է՝ ծովափի, որ ձգտում է եւրոպական դառնալ և բարձրաւանդակի՝ որ դեռ ևս պատկանում է Կեդրոնական Ասիային, միջև եղած հակադրութիւնը կամաց կամաց մեղմանալու է անշուշտ մօտակայ ապագայում: Թեւրակղզին չունի բնաւ աշխարհագրական միութիւն, տրոհուած լինելով խոտորագնաց հովիտների, որ խոնարհուած են դէպի տարբեր ծովեր և անջատուած են միմեանցից արտահանութիւնից զուրկ գոգաւորութիւններով: Բայց բնութեան զլացած այս միութիւնը մարդն է սկսում տալ նրան: Հազորդակցութեանց

ճանապարհներով դիւրացած վաճառականութիւնը հարթում է նախնական խոչընդոտները, ջնջում է ջրբաժան կատարների, լեռների գահավէժների հնումը պատմութեան ընթացքի վրայ ունեցած վճռական ազդեցութիւնը և թուլացնում է կամաց կամաց այն կապերը, որով անբաժան կապուած էին ժողովուրդները իրենց ծննդավայրի հողի հետ: Երկաթուղիների կառքերը արգէն մրցում են փոքր Ասիայում կարաւանների ճանապարհն անցնող 160000 բեռնակիր ուղտերի հետ: Հէնց սր Անատոլիայի ներսը այնպէս դիւրամատոյց դառնայ ինչպէս Եւրոպայի և Ամերիկայի երկաթուղի ունեցող երկիրները, այն ժամանակ կվերաբերի միաձեւ բարձրաւանդակները առամնաձեւ ծովափից բաժանող անջրպետը: Աստիճանաբար դրսի ազդեցութիւնը կզգացուի մինչև անգամ Եւրոսկիների թափառած բարձրանիստ արօտատեղիներում: Փոքր Ասիայի նոյն իսկ ձեւը ենթարկելու է նրան եւրոպական ձեռնարկութեանց: Երեք կողմից նա ողողւում է ծովով, ռուսական դարձած Բաթումից մինչև անգլիական դարձած Կղզու (Կիպրոս) հանգիստակաց Մերոնի քաղաքը բոլոր նաւահանգիստները մի մի յարձակման կէտեր են: Վերջապէս՝ Անատոլիան իւր մայրցամաքային կողմով, որ երբեմն ազատ յարաբերութեան մէջ էր մարական լեռների քուրդ, թուրք, թուրքմէն ցեղերի հետ, այժմ սահմանակից է մի եւրոպական տէրութեան, որ պաշարել է նրան քամակից: Այս կողմից էլ ճանապարհների ցանցը աճելու է արագութեամբ:

Աստիճանաբար կերպարանափոխութեան գործում ձեռներիցութիւնը պատկանում է «Անհաւատ» Չմիւռնիային (գեաւուր Եզմիր) և ոչ թէ Ստամբուլին: Բնական է որ Կոստանդնուպոլսի օսմանցիները աւամայ են զբաղւում այն հասարակական շինութիւններով, որ օտարներին են մնալու ժառանգութիւն: Այնքան ճարտարապետներ առաջարկեցին Սկիւտարում սկսուող երկաթուղին երկարացնել և հասցնել մինչև Բաղդադ, սակայն դեռ մինչև այսօր էլ նա մինչև անգամ չէ մտած Սալարիայի հովիտը, որ Վոսփորի գրեթէ արուարձանների մասն է կազմում՝ օրական պաշարեղէնի մատակարարութեամբ: Բայց ասիական Յո-

նիայի մայրաքաղաքը, ուր չնայած քաղաքական կեղծիք են (Ֆեկ-
ցիա) հեգեմոնիան պատկանում է իրապէս յոյներին և Արե-
մուտցիներին, ունի արդէն երկաթուղիների ամբողջ մի ցանց,
որ ձգւում է մինչև Հերմոսի, Կայիստրայի և Մէանգրի հովիտ-
ները: Մի կողմից էլ աշխատանքը շարունակւում է գէպի բարձ-
րաւանդակը, ուր հասնելը գոյուար չէ զառիւլայրերի փոքր շե-
ղութեան պատճառով: Նոյն իսկ բարձր տափաստաններում, ուր
հազիւ են պատահում քաղաքներ, երկաթուղու համար առեւտրի
նիւթ կայ: Փռիւզիայի և Նիկասոնիայի լճերի ափերում բազմա-
թիւ են քիմիական գոյացութիւնները, աղեր, աղբօրակներ և բորակ-
ներ: Սակայն այս գծերը, որ շատ օգտակար են ներսի արուես-
տագիտութեան զարգացմանը, միայն երկրորդական նշանակու-
թիւն կարող են ունենալ միջազգային վաճառականութեան հա-
մար: Եւրոպան և Հնդկաստանը միացնող մեծ անկիւնագծա-
յին ճանապարհը անպատճառ պէտք է կոտորանդնուպոլսով
անցնի:

Արտաքուստ ինչպէս էլ թուի, սակայն անգլիացիք՝ Հնդկաստանի
տէրերը, ոչ մի շահ չունին շինելու այս ուղղաձիգ գիծը, որ անց-
նելու է հրետամրոցներով զինուած մի նեղուցով, որին իրենք չեն
տիրում: Այս ճանապարհի բացումը իբրեւ անմիջական հետեանք
ունենալու է այն՝ որ միջին Եւրոպայի ազգերը ձեռք են բերե-
լու առաջնութիւն Արեւելքի վաճառականութեան մէջ: Մեծ բրի-
տանիան լինելով ծովային ճանապարհների իշխող ո՛չ մի օգուտ
չունէր բարեյուսոյ հրուանդանից զատ ուրիշ ճանապարհ բանա-
լուց: Ուստի և նա դիմագրեց Սուէզէան ջրանցքի բացմանը, որով-
հետեւ այդ միմիայն իրեն չէր ծառայելու: Նմանապէս էլ նա խան-
գարելու է Կոստանդնուպոլսից գէպի բաղադ երկաթուղու շի-
նութեան ամեն մի ձեռնարկութեանը: Առաջուց նա նպատուելու
է այն գծի շինութեանը, որ ձգուելու է Կիպրոսին հանդիպա-
կաց Միջերկրականի նաւահանգիստների մէկից մինչև Պարսկա-
կան ծոցը, որ մի փակուած ծով է իւր նաւատորմի իշխողու-
թեան տակ: Նա աշխատելու է նոյնպէս, որ այդ գիծը բաժան-
ուած լինի հայկական բարձրավանդակներից Եփրատի ընթացքով:

որովհետեւ Կովկասի և Անդի-Կովկասի տիրապետողների զինուո-
րական գերակշռութիւնը այնչափ հաստատուն է, որ օսմանցի-
ները այսուհետեւ նոյն իսկ Անգլիայի օգնականութեամբ չպիտի
կարողանան փակել ճանապարհը Ռուսների առաջ, եթէ սրանք բա-
րեհաճեն մի օր իրենց ունեցածին աւելացնել նաեւ Տաւրոսն ու
Անտի-Տաւրոսն:

Այսպէս ուրեմն՝ փոքր Ասիայի առեւտրական և արուեստագի-
տական տիրապետումը մեծամեծ հետեանքներ է ունենալու աշ-
խարհի քաղաքագիտական հաւասարակշռութեան վերաբերու-
թեամբ: Բայց կարելի է արդեօք գուշակել թէ այդ ինչ հե-
տեանքներ է ունենալու նաեւ թերակղզու բնակիչների համար:
Կարելի է ասել որ կառավարչական տեսակէտից Անատոլիայի քաղա-
քական միութիւնը արդէն իրողութիւն է: Սուլթանի իշխանութիւ-
նը այդ տեղում աւելի լաւ է հաստատուած քան երբ և իցէ: Ամե-
նուրեք աւատական կամ գրեթէ անկախ Դերէ Բէյերէ — Հովտա-
պետների՝ իշխանութիւնը ջնջուած է արդէն: Մնացել են միմիայն
տեղ տեղ լեռների բարձրութեանց վրայ պահպանուած ինքնավար
հասարակապետութեանց հեռքերը: Բոլոր վիլայէթներում վար-
չական կազմակերպութիւնը նոյնն է, բայց այս միաձեւութիւնը մի
արտաքին երևոյթ է միայն, անատոլական «ազգերը» այսուամե-
նայնիւ մնում են միշտ բաժան բաժան: Դեռ աւելի էլ՝ հաղորդա-
կրցութեանց աճող դիւրութիւնները աւելացնելու են նաեւ միմեանց
ըմբոստ կամ կատարելապէս հակառակ շահեր ունեցող ժողովուրդ-
ների ընդհարումը: Ծովափի գործունեայ և ձեռնարկող յոյները
այլ ևս միմիայն խեղճացած թուրքերի զրկեցները չեն: Նրանք
ընդհարւում են արդէն նաեւ ներսի թուրքմանների հետ, որ ե-
րիւսարդական եռանդով լի են, քուրդերի հետ, որ իրանական
յատուկութեանց տէր են, ունին բանիմացութիւն և ճկունութիւն,
հայերի հետ որ աշխատասէր են և տոկուն: Փոքր Ասիայում չկայ
մի քաղաք որ չորս՝ հինգ «ազգութիւն» չունենայ: Կան այնպիսի-
ները, որ տառներկուսը, տասնհինգը ունին և իւրաքանչիւրը այս
ազգութիւններից իրենց ծննդավայր քաղաքից դուրս են փնտռում
հայրենակիցներ և կրօնակիցներ: Միևնոյն քաղաքի բնակիչները

իրենց տարբեր ծագմանը գիտակից՝ անջատուած են միմեանցից ատելութեամբ և առանդական ոսոխութեամբ իրար չեն համարում՝ երբէք համաքաղաքացի։ Ինչպէս է կատարուելու արդեօք այս տարբեր տարրերի միացումը եւրոպական աշխարհի հետ։ Անշուշտ փոքր Ասիայում՝ պակաս չեն լայն հայեցակէտով մարդիկ, որ հասկանում են արեւելեան ազգութիւնների հաւասար իրաւունքներ ունենալը և սրտանց ցանկանում են Տաւրոսի և Արարատի ժողովուրդների ապագայ դաշնակցութիւնը, սակայն անցողական պատմութիւնը շատ դաժանելի է լինելու։ Նախկին եւրոպական թուրքիայի կերպարանափոխութեան ընթերականերս կարող ենք արդեօք յուսալ որ գոնէ Ասիական թուրքիայի կերպարանափոխութիւնը կատարուի առանց արիւնհեղութեանց և աշխարհաւեր գաղթականութեանց։

ԱՍՈՐԻՔԻ ԵՒ ՊԱԼԵՍՏԻՆԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ԿՐՕՆՆԵՐԸ.

Ասորիքի և Պալեստինի «տրաք» կոչուած ժողովուրդը արժանի է այդ անուան միմիայն իւր բարբառով, նա սերուած է երկրի նախկին բնակիչներից։ Արաբիայից եկող տիրապետները ամենեւին չ'ընջեցին բնիկներին, այլ անձեռնմխելի թողին նրանց դաշտերն ու տները՝ պահանջելով միմիայն հարկ. մինչև անգամ չստիպեցին նրանց իսլամութիւնն ընդունել։ Ասորիների մեծամասնութիւնը շտապեցին մահմէտական դառնալ, ինչպէս որ առաջ էլ՝ Բիւզանդական տիրապետութեան տակ՝ քրիստոնեայ էին դարձել։ Բայց ինչպէս մի քանի դար առաջ կռապաշտութեան փոխարինող քրիստոնէութիւնը, այսպէս և՛ մահմէտականութիւնը իրոր արմատներ չձգեցին։ Նախ և առաջ խնդիրը հողը պահպանելու մըն էր, իսկ նոր կրօնի արտաքին ձևերը շատ քիչ նեղութիւն էին պատճառում Ֆէլլահին, քանի որ նախնական՝ նոյն իսկ յուզայականութիւնից առաջ եղող՝ կրօնների հիմունքը մշտապէս մնացել են Ֆէլլահի սրտում անկապուելի։ Նման այն ժամանակներին, երբ երբայական մարգարէները թափում էին իրենց անէծքները բարձր տեղերի—«Բարձունքների» երկրպագուների վրայ,

մինչև այսօր էլ նրանց պաշտելի առարկաները ֆէտիշներ են՝ մեծ ծառեր և ժայռերի շեղջակոյտներ։ Սակայն նրանք ստիպուել են ծպտել կռապաշտական պաշտամունքը խիստ մոլորական ձևերի տակ։ Սրբավայրերը, որ կոչւում են «Կայան» կամ «Կաթա», — գրեթէ միևնոյն «Կաթա» որ անիծուած էր Մովսիսական օրէնքով, — զարդարուած են փոքրիկ, սպիտակ գմբէթներով, որոնց տակը՝ նրանց ասելով՝ ամփոփուած են առաջնորդների և մարգարէների շիրիմները։ Բայց այս շէյխ ու նէբիները ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ նախկին տեղական աստուածութիւնները, թէև շատերը ստապել են նոր՝ մինչև իսկ քրիստոնէական՝ անուններ, ինչպէս՝ Պօղոս, Պետրոս, Մատթէոս։ Այս ենթագրեալ մոլորական սրբերը յաճախակի ընկերացած են զոյգ զոյգ, ինչպէս որ Փիւնիկեցիների աստուածներն էին, որոնց նոր կրօնական միջավայրին յարմարեցնելու համար բաւական է եղել կին ամուսիններին քոյր անուանել։ Պաշտամունքի ծէսերը նոյնն են, ինչ որ երեք հազար տարի առաջ. մինչև այսօր էլ գառներ են մորթւում մաստուանտարի դիմաց, սուրբ վէմը կամ դամբարանի մուտքի դրան վերին քարի դիմաց, սուրբ վէմը կամ դամբարանի մուտքի դրան վերին քարը նմանապէս ներկուած է լինում հինայով։ Գիւղի ծերերը հանգիստոր պար են բռնում «Կայանի» առաջ, պատառի կոտորներ ու խոտադրութեամբ փաթաթւում են մացառներին։ Սրբի գլխի վերելք բարձրացող սրբազան ծառից ընկած ամեն մի ճիւղ ժողովուրդ է ինչպէս թանգագին իր, մաքամների մէջ լապտերներ են վառւում և բոլոր շրջակայ բլուրների ծայրին, որտեղից սուրբն երևում է, փոքրիկ բրգաձև նշաններ են տնկուած։ Սրբավայրի պարսպապատի մէջ առաջնականութիւնը անբռնաբարելի է մինչև անգամ անհաւատների համար։ Տեղական աստուածութեան տանուներ երբէք այնպիսի թեթեւութեամբ չէ արտասանւում, ինչպէս որ Ալլահի անունը։ Ոչ մի բան այնպէս հազուադէպ չէ ինչպէս տեղական սրբարանի վերայ դրուած սուր երգումը 1) այդպիսի յանցանքի անխուսափելի հետեանքն է լինում մահ— սպանութիւն։

1) Clermont Gonneau, Palestine inconnu;—Conder, Tent-work in Palestine.

Քանանական նախկին կրօններն էլ կանգնեցնում էին դոլմեն-ներ, մենհիրներ և քարի շրջաններ: Յուդայի երկրում դրանցից չեն գտնուում այլ ևս, որովհետև Մովսիսական օրենքի խստապահ հետևողները կործանել են դրանց մոռանալով որ՝ թէ Մովսէսը և թէ Յեսուսն էլ կանգնեցրին այդպիսի արձաններ: Սամարիայում կարծում են գտած լինել այս նախնական յիշատակարաններից մէկի հետքերը: Անգլիացի հետախոյզներ նշմարել են դրանցից մի քանիսը Գալիլիայում՝ «կուսպաշտների երկրում: Մի ուրիշը երևում է Տիբուսի մօտ, իսկ հարիւրներով գտնուել են Անգր - Յորդանանի լեռներում 1) և Սինայեան թերակղզում: Միմիայն 1881 թուին դրանցից գտնուեցին եօթն հարիւրից աւելի Մովսէի երկրում: Իւրաքանչիւր բլրի գլուխ ունէր եթէ ոչ իւր տաճարը գտնէ իւր քարերի շեղջը: Յիշատակարանների մեծ մասը կազմուած են անտաշ քարից, թէև կան և այնպիսիները որոնց երկաթ դիպել է: Արաքները մինչև այսօր էլ Գովմենները համարում են իբրև սեղան և գալիս են այդտեղից ողջունելու արեգակի ծագումը: Այս մեծաքարերի (մեգալիթ) շուրջը գրտնուել են նետերի շատ սլաքներ և բազմաթիւ բանուած — սրուած գայլախաղ 2):

Պալեստինի և Անդր - Յորդանանի բնակիչները փոքր Ասիայի բնակիչների նման բազկացած են երկու բոլորովին տարբեր՝ թէև գրեթէ ամբողջ երկրում միմեանց կողք կողքի ապրող՝ տարրերից։ Դրանք են՝ թափառաշրջիկ բեդուինները և գիւղերում ու քաղաքների արուարձաններում բնակվող ֆէլա՛հները։ Մի քանի քաղաքներում, որոնք աւելի բազարների և պարտէզների խմբեր են քան քաղաքներ, ինչպէս է օրինակ՝ Գաղա՛ն, կողք կողքի են գտնւում քաղաքացու տունը, ֆէլա՛հի հիւղը և արաբի վրա՛նը։ Այսր ~ Յորդանանում՝ բեդուինները պակասում են, հազիւ թէ նրանցից մի քանիսն հանդիպի մարդ Սարոնի կոզմակա՛ն հովտում՝ Կարմելի և Եաֆֆայի միջև, բայց շատ չէ անցած այն ժամանակներից, երբ աւազակներն անցնում էին Յորդանանը Լսդ-

1) Gonder, Exploration of Palestine;—Wilson;—Holland, etc.

2) E. Cartailhac, L'age de la pierre en Asie.

ըէլնի հովտի գիւղերը աւարելու համար: Անդր - Յորգանանի բարձրաւանդակների վրայ բեգունին գլխաւոր ցեղերն են՝ Ագուան-ները, մօտ 11000 հոգի և Բենի - Սախր կամ ժայռերի որդիքը, առաջիններից մի երրորդով նուազ, բայց աւելի հզօր: Արանք իրենց համարում են կետրոնական Արաբիայից գաղթած և ցեղա-կից Հիմիարներին, որոնց մի քանի բառերը սլահաւանել են իրենց բարբառում: 4) Ախայեան թերակղզու բեգունները, որ կոչւում են Տովարահ կամ «Տորի Արաբներ» ընդհանուր անունով, իրենց թիւն հաշւում են թերււս փոքր ինչ չափազանցութեամբ՝ 8000: Արանց համարում են այն Ամաղէկացիներից սերուած, որոնց Եգիպտոսից ելած հրէաները յաղթեցին Ռափիղիմում, Սերբալ սա-րի ստորոտում: Տովարահները ամուր կապուած են իրենց ծննդավայրին և միշտ միեւնոյն ձմերանոցներում ու ամառանոցներում են բնակւում: Գրանց կանաչքը Ագուանների կանանց նման ստորին չլթունքները ներկում են կապոյտ գոյնով և դէմքերի վերայ նկա-րում են մի քանի երկրաչափական ձևեր²⁾: Նիխէէի առելով բե-գուն ցեղերը շատ զանազան ծագումն ունին, կան որ հիւսի-սային եւրոպացիներին են նմանում իրենց խարտեաշ մազերովը և կապոյտ աչքերովը: Պալեստինի բեգունների մէջ հանդիպում են Ալթերցիներ՝ փախած արեւելք Վրանսիական տիրապետու-թիւնից խոյս տալու համար, սակայն իրենք իրենց համարում են գրեթէ հայրենակից ճանապարհորդող վրանսիացիներին, որոնց և ներկայացնում են իբրեւ իրաւունք ունեցող նրանց ողորմու-թեանը³⁾: Բեգունների մէջ թափառում են նաև Նասուրի կոչ-ուած բոշաներ:

Պալեստինի ֆելլաշները, որ բնդհանրապէս կոչւում են «ֆաթ կոմ» «շինական» արաբներէից արհամարհուած են իրենց աղջտ բարբառի և մանաւանդ ստրկական բնաւորութեան պատճառով։ Ֆելլաշների այդ բնաւորութիւնը իրենց վարած կեանքի անխուսափելի հետեանքն է։ Այս երկու խումբ ժողովրդի մանկա-

1) Conder, Heth and Moab.

2) Palmer, The Desert of the Exodus.

3) Lortet, La Syrie d'aujourd'hui

- 1) Blanche;—Conder, Heth and Moab.
- 2) Victor Langlois, La Cilicie.
- 3) Ernest Chantre, Rapport sur une Mission scientifique dans l'Asie occidentale.

1) Conder, fortnightly Reviewe, aug. 1863.

իրենց անուանում են «Միասնական» և նրանց առաջին հաւատա-
լիքը իսկապէս աստուծու միութիւնն է, բայց այս աստուածը
բազմիցս յայտնուել է մարդկային կերպարանքով: Ալին նրա
մարմնաւորութիւններից մինն էր, ինչպէս և սոսկալի խալիֆ
Հաբիմը, որի կատաղութիւնը և անգթութիւնը առակ են դար-
ձել մուսուլմանների մէջ: Համզան «շրջանի կեդրոնն» է և վեր-
ջինը աստուածային մարմնաւորութիւններից, նա լոյսն էր, իսկ
Մահոմէդը խաւարը: Չարի ամեն մի աշակերտի հակառակ ծնունդ
մի բարու աշակերտ: Երկու սկզբունքի միջև կռիւը յարատեւ է,
պատերազմն անլերջ, որի մէջ Դրուզները և հեռուոր ջինսա-
տանի խորքերում «Գոգ ու Մագոգի» անհամար ամբոխը ներկա-
յացնում են Աստուծոյ բանակը: Հոգիների թիւը նախայաւիտեան
ժամանակից որոշուած լինելով, նրանք անցնում են անընդհատա-
բար մարմնից մարմին, վերասկսելով պատերազմը ամեն մի նոր
գոյացութեամբ: Հոգին հեղուկի է նման, որ մի ամանից լցւում
է միւսի մէջ: Նրա վիճակը որոշուած է նախապէս և ընտրեալ-
ների դաշնագրութիւնը Աստուծոյ հետ գրուած է Եգիպտոսի
բուրգերից մինում: Վերջին օրը Հաբիմը իւր սուրը յանձնելու է
Համզային, որ նա յաղթանակը տայ ճշմարիտ կրօնին և բաժանէ
պատիժներն ու վարձատրութիւնները: Վարդապետութեան մեծ
մասը ներքին է և պարածածկեալ (էզօսերիք), քօղարկուած
ուգէտների համար բանաձեւերով, նշաններով և թուերով, որոնց
բանալին յայտնի է միմիայն ընտրեալներին՝ ներընծայուածներին
(initiés) կամ օկկալ'ներին: Մահուան պատիժ է նշանակուած նրան,
ով որ երևան կհանէ այն խորհրդաւոր ծիսակատարութիւնները,
որ կատարւում են «բարձունքների» վրայ մի սրբազան հորթի
առաջ:

Դրուզներին դրուած բարոյականութեան առաջին խրատներն են
ճշմարտասիրութիւն և համերաշխութիւն: Նրանք պարտական են
վերաբերուել միմեանց անկեղծութեամբ և բարեացակամութեամբ:
Դէպի օտարականները չունին նրանք միևնոյն պարտականութիւնը՝
կարող են մինչև անգամ օտարականին սպանել առանց յանցանք
գործած լինելու, եթէ այդ մահը անհրաժեշտ է ազգային գործի

համար: Սակայն նրանք ջոկւում են իրենց բոլոր հարեան ազգե-
րից աւելի մեծ շիտակութեամբ, աւելի մեծ արժանապատու-
թեամբ իրենց վարք ու բարքում, աւելի տեւական բարեկամու-
թեամբ, աւելի անսեթեւեթ խօսակցութեամբ: Նրանք ընդհանրա-
պէս շատ սակաւապետ են, ճաշակով հագնուած, բայց առանց
ցուցամոլութեան, զգուշաւոր խօսակցութեան մէջ և միմեանց
տալիս են ակնածաբար շէյխ տիտղոսը: Նրանք պարտականու-
թիւն են համարում մարդկանցից ամենալուր լինել, որովհետեւ
ընտրեալներ են: Այ մի տեղ Արեւելքում կանայք այնչափ չեն յար-
գուած որչափ այս տեղում: Նրանց իրաւունքները ամուսնութեան
մէջ և իբրեւ սեպհականատէր՝ հաւասար են այդ մարդկանց իրա-
ւունքներին: Իսկ կրթութեամբ նրանք ընդհանրապէս աւելի բարձր
են այդ մարդկանցից, որովհետեւ գրեթէ ամենքն էլ գիտեն գոնէ
կարգալ-գրել և «գիտնականների» կամ ներընծայուածների գա-
սակարգին են պատկանում: Ընտանիքները առանց բացառու-
թեան միակին են, մանուկների թիւն էլ սահմանափակուած է: Սո-
վորութիւնը չէ տալիս փարթամ մարդուն չորս սղջկանից աւելի
ունենալ, աղքատին՝ երկուսից աւելի: Պէտք չէ որ ընտանեկան
հոգսերը արգելեն կին մարդուն զբաղուել իւր քաղաքացիական
պարտականութիւններով և ալօթքներով: Դրուզների քաղաքա-
կան ազգեցութիւնը անցնում է իրենց ցեղի սահմաններից՝ ա-
ւելի հեռուն տարածուելով: Այս «Միասնուածեանների» է-
միրները իրենց հպատակների թւումն ունին նաեւ զանազան
աղանդի գիւղացիներ, որոնց հետ սակայն քաղցրութեամբ են
վարւում: Դրուզները շատ քաջ են և չկայ թշնամի՝ հաւասար
թւով՝ որին յաղթելուն առաջուց հաւաստի չլինեն¹⁾:

Ասորիքի ոչ - քրիստոնեայ աղանդների մէջ Մետուալիները,
որ բնակւում են Տիւրոսում, Սիդոնում, Կեօլէ - Ասորիքի դաշ-

1) Silvestre de Secy, Exposé de la religion des Druses;—
Guys, La nation druse, son histoire, sa religion;—H. Peter-
mann, Reisen in Orient;—Wolff, Die Drusen und ihre Vor-
läufer.

տում և շրջակայ հովիտներում մի առանձին տեղ են բռնում իրենց անհամբերողութեամբ: Սրանք շիա'ներ են և իրանցի մուսուլմանների նման մի առանձին յարգանք ունին դէպի Ալի խալիֆը, որին դասում են Մարգարէին հաւասար և կամ դեռ նրանից էլ բարձր և ուր որ գնան տանում են իրենց հետ մի քիչ պարսկական հող 1): Սրանք իրենց պղծուած կհամարեն եթէ հերետիկոսի՝ սիւննու կամ քրիստոնէի կալին և կոտորում են օտարականից գործածուած ամանը: Աւելի հիւսիսում՝ Հոմսը Տրիպոլի'ից անջատող լեռներում՝ մի ուրիշ ազանդ — Բաթենացիների կամ Խամայիլացիներինը պահպանել է Հաշիշիմների կամ Հատանների, այն է՝ էլբուրդի կեդրոնում իւր Ալամուտ ամրոցում գահակալող Վերան ծերի՝ Սէիդների աւանդութիւնները: Ասորիքի լեռները, ինչպէս նաև Քուրդիստանի և Հայաստանիները, սպաստանի տեղ են եղել հալածուած կրօնների համար: Դաշտաւայրի և բարձրաւանդակութեան հարթհաւասար տարածութեանց վրայ հաւատի միութիւնն է թագաւորում մինչդեռ լեռնային գաւառներում մակերևոյթի անհաւասարութիւնը պաշտպանել է կրօնների այլազանութիւնը:

Մարոնի'ները, որ այժմս յարած են լատին եկեղեցուն՝ չնայած իրենց ծէսերի և հաւատալեաց սկզբնական տարբերութեանը, այն քրիստոնեաներիցն են, որոնք զերծ են մնացել Զնջուելուց լեռների գահավէժների շնորհիւ: Ամրապինդ խմբուած իբրև մի ազգային մարմին՝ նրանք բնակւում են գլխաւորապէս Լիբանանի արևմտեան կողերի վրայ, Նահը-էլ Կելբ կամ «Շան գետի»՝ որ թափւում է ծովը Բէյրութից փոքր ինչ հիւսիսում և Նահը-էլ-Բարիդ կամ «Սառն գետի» միջև: Այս վերջինը հոսում է Լիբանանի հիւսիսային հանդիպագօտիներից: Մարոնի'ների մի քանի խումբ բնակւում են նաև Անսարիների երկրում և դաշտի քաղաքներում, ուր յենւում են կաթոլիկ հասարակութեանց վրայ: Վերջապէս՝ Կիպրոս կղզում դեռ մնացել է նրանց նախկին գաղութի տակաւնը: Մարոնիները իրենց անունն

ստացել են Մարոն պատրիարքից, որ կազմակերպեց նրանց եկեղեցին եօթներորդ դարում: Մարոնիները խաչակիրների ժամանակ Արևմուտքիների բնական դաշնակիցներն էին ընդդէմ մահմէդականների և կամաց կամաց փոփոխեցին իրենց վարդապետութիւնը՝ Արևմուտքիների վարդապետութեան հետ համաձայնեցնելու համար: Արևմուտքիներին ընկերակցում էին նրանք պատերազմների դաշտերում: 1215-ին ընդունեցին պապի հեղինակութիւնը և այդ ժամանակից ի վեր համարւում են Արևմուտքի կաթոլիկների առանձնապէս պաշտպանեալները: Լեռնացի մի քանի ընտանիք եւրոպական անուններ են կրում: որ թոյլ է տալիս կարծելու թէ խաչակիրների ժամանակուայ Ֆրանկները խառնուել են Լիբանանի ժողովուրդներին (հետ 1): Մարոնիները հպարտութեամբ ցոյց են տալիս Լուզովիկոս ԺԳ-ի և Լուզովիկոս ԺԵ-ի երկու նամակը, որով իրոստացւում է նրանց Ֆրանսիայի յարատե օգնակաւութիւնը, և այս դարի ընթացքում նրանք նկատուած են եղել մշտապէս իբրև Վիբանանի ֆրանսիացիներ: Այստեղից ծագեց այն մեծ կարեւորութիւնը, որ ստացաւ Մարոնական խնդիրը դիւանագիտական ազդեցութեանց պայքարում Արևելքում: Դաշնագիրների զօրութեամբ Լիբանանի փաշան պէտք է դաւանէ քրիստոնէական՝ այն է՝ լեռնացիների մեծամասնութեան կրօնը: Որովհետև Ֆրանսիան պաշտպանում է Մարոնիներին՝ Մեծ Բրիտանիան էլ իւր հովանաւորութեան տակ առաւ Գրուզներին, որով տեղական անհամաձայնութիւնները՝ բորբոքուած օտարական պատուիրակներից և նոյն իսկ մուսուլման փաշաներից, որոնք ուրախ են բաժանել որ տիրեն՝ փոխուեցան բացարձակ կռուի և կոտորածների: 1860 ին տասներեք հազար քրիստոնեայ մորթութեանց Լիբանանում և հարևան երկիրներում: Գրուզներին մեղադրեցին իբրև հեղինակ այս մեծամեծ արեւհեղութեանց, բայց նրանք իսկապէս շատ քիչ էին մասնակցել և գլխաւոր յանցաւորներն էին թուրք կանոնաւոր և անկանոն ղեկավարները 2):

1) Michaud et Poujoulat, Correspondance d'Orient.

2) Lortet, La Syrie d'aujourd'hui.

1) Conder, fortnightly Reviewe, aog. 1883.

Մարտինները թէև բազմաթիւ են և պաշտպանուած բնական ամբողջութիւնների զառիվայրերով, սակայն չհամարձակեցան բնաւ դիմադրել և խաղաղութիւնը վերահաստատուեց միմիայն երբ ֆրանսիական զօրագունդ ուղարկուեց: Վատ թաղուած դիակները և կոտորուածների արիւնազանգ տեղերը գրաւեցին դէպի իրենց վայրենի գաղաններ՝ քաւթառ (once), բորենի, գայլ, որոնք տիրեցին երկրին և երկար ժամանակ՝ կոտորածից յետոյ էլ՝ առանց պահնորդների ճանապարհորդելը՝ վտանգաւոր էր¹⁾:

Մարոնական երկրում հոգեւորականութիւնը չստիպեցան չզօրէ: Հողերի քառորդից աւելին պատկանում է եկեղեցուն: Առնուազն երկու հարիւր վանք՝ սուլորաբար զոյգ զոյգ շինուած, մինը արանց միւսը կանանց համար, ցրուած են լիբանանի հովիտներում և շրջապատուած ընկուզենիներով և ուրիշ ստուերախիտ ծառերով, կանգնած բերրի դաշտերի և այգիների դարաւառիների գլխին: Քահանաները ամուսնացած են, բայց այրիանալիս չեն կարող նորից ամուսնանալ, ընտրուում են վանականների ձեռքով ինչպէս և եպիսկոպոսները, որոնք իրենց կարգին ընտրում են պատրիարքին կամ Բաբական միայն թէ անհրաժեշտ է որ պապն էլ իւր հաւանութիւնը տայ: Պատարագն աւելում է հին ասորերէն (սիրիաք) լեզուով, որ անհասկանալի է թէ ժողովրդին և թէ քահանաներին: Շատ մարոնիներ սովորում են ֆրանսերէն և խօսում են այդ լեզուն դիւրութեամբ, բայց շատ հազիւ է պատահում որ նրա գրականութիւնն էլ ուսումնասիրեն: Նրանց փառասիրութիւնը բաւականանում է սուլորաբար՝ թարգման կամ գրագիր գաւառաւոր: Վաճառականութեամբ պարապողները մեծ մասամբ ձեռնարկող ոգի չունին և զբաղւում են միայն մանրավաճառութեամբ: Ժողովրդի մեծ մասը մինչև այսօր էլ զբաղւում է ժառանգական նախնական ձեռով այգիների, արոտերի և մրգատանների մշակութեամբ. սրանք էլ նախաձեռնութիւնից զուրկ են: Օտար, մեծ մասամբ յոյն արհեստավորներ շինում և զար-

դարում են նրանց շինուածքները, իսկ Մարոնիի շինածը լինում է թանձր ու խոշոր և անշնորհ: Նրա զգեստը այնչափ վայելուչ չէ որչափ հարեանների՝ արաբների և գրուզներին¹⁾: Սակայն միջնադարեան մարոնական արուեստը թողել է մի քանի շինութիւններ ինքնուրոյն ոճով, զարգարուած դամկանկարներով (ֆրէսք): Զուկ Միքայիլի՝ մարոնի ոստայնականները գործում են մետաքսի գեղեցիկ օթոցներ, իսկ երկրի ոսկերիչները, որ պահպանել են փիւնիկեցիների և յոյների ոսկերչական եղանակները, պատրաստում են շատ գնահատուած թանկագին զարդեր, գեղարուեստական մեծ ճաշակով: ²⁾

Ուրիշ միացեալ—կաթոլիկներ բնակւում են անապատի սահմաններում, Դամասկոսից հարաւ և արեւմուտք. սրանք զուտ արաբական ծագումից են: Քրիստոնէական թուականութիւնից շատ առաջ գաղթելով եմենից և ստուարացած Հեջազից և Նեջդից գաղութներով այս Արաբ Արաբները, ինչպէս որ իրենք իրենց անուանում են իրենց անարատ ծագումը ցոյց տալու համար, քրիստոնեայ դարձան չորրորդ դարի վերջերում և նոր կրօնի պատճառով արժանացան «յոյն» անուանը: Արաբական տիրապետութիւնից յետոյ՝ եղան որ պահպանեցին իրենց կրօնը, բայց օրթոդոքսների տիրապետութիւնը սկսաւ ծանրանալ նրանց վերայ: Ուստի և անկախութեան սիրուն համար՝ կապուեցին նրանք մի հեռաւոր տիրոջ՝ պապի հետ, որ թող տուեց նրանց ունենալ իրենց սեպհական նուիրապետութիւնը և ծիսակատարութեան մէջ յունական լեզուն փոխանակել արաբականով: Նրանց տալիս են միացեալ յոյն անունը թէև նրանք հելլենների հետ կապուած չեն ոչ ծագումով, ոչ կրօնով: Նրանք կոչւում են նաև Մելքեաններ (Մելքիդ), այն է՝ արքայականներ: Նրանց հոգեւոր գլուխը նստում է Դամասկոսում քայականներ: Նրանց հոգեւոր գլուխը նստում է Դամասկոսում և կրում է պատրիարք Անտիոքի, Ալեքսանդրիայի և Երուսաղէմի տիտղոսը: Ասիայի բոլոր քրիստոնիաներից՝ յոյներից և լատիններից՝ աւելի յարգուած են մելքեան արաբները: Նրանց քաջա-

1) Van Lennep, Bible Lands.

1) G. Palgrave, Essage en Eastern Quistions.

2) G. Rey, ձեռագիր:

սրտութիւնը ամեն փորձից բարձր է, նրանց բնական խելացիութիւնը զարգացած է կրթութեամբ, նրանք հիանալի կերպով հմուտ են իրենց լեզուին: Մինչև անգամ նրանցից այնպիսիները, որ չեն ուսումնասիրել գրականութիւնը, խօսում են վայելուչ և մաքուր արաբերէն: Լի իրաւացի անձնավստահութեամբ՝ նրանք յետ չեն ընկրկում ոչ մի ձեռնարկութիւնից և զարմանալի է թէ ինչ մեծ մասնակցութիւն ունի այս փոքրիկ ժողովուրդը, որ անտարակոյս 100 000 հոգու չէ հասնում, մեծամեծ գործառնութեանց մէջ¹⁾:

Հրէաները օտարականներ են իրենց նախահայրերի երկրում, որը սակայն իրենց հայրենիքն են համարում: Մի միայն Գամաուկոսում ունին նրանք մի հասարակութիւն, որ թուում է սերուած լինել ուղղակի նախնական գաղթականութիւնից: Վեց միլիոն եւրոպացուց հազիւ թէ 40 000-ը, այն է՝ մօտ մի հարիւր յիսուներորդը ամբողջ ազգութեան բնակում են իրենց նախնական հայրենիքում: Լեհաստանն ու Գալիցիան են դարձել այժմեան յուգայականութեան կեդրոնաւայրը: Մի ժամանակ Պալեստինի հրէաները բոլորն էլ Մօգրաբին'ներ և Սպանիոյններ էին, սերուած Հաւատաքննութեան ձեռքով Սպանիայից արտաքսուած հրէաներից: Սրանք անուանւում են Սեֆարդիմ կամ «Գրքի մարդիկ»: Պալեստինում ապրում են նաև մի քանի կարայիտ: Բայց այս դարի կիսից իվեր հրէայ գաղթականները բազմութեամբ գիմում են դէպի «Աւետեաց երկիրը» և այս գաղթականները գրեթէ ամբողջովին պատկանում են մի ուրիշ՝ այն է՝ Աշկինազիմ կամ արեւելեան Եւրոպայի հրէաների խմբին: Արդէն 1840 թուականներին մօտ հարիւր հոգի էին հաշւում այն հրէաների թիւը, որոնք զգալով մահի մերձենալը թողնում էին Ռուսաստանը և գնում Պալեստին այն տեղ հանգչելու համար: Այն ժամանակ ընդհանուր հաւատալիք էր, որ գաղտաստանի օրը «Սուրբ Երկրում» թաղուած մեռեալները իսկոյն են յարութիւն առնելու, մինչդեռ միւսները հարկադրուած են լինելու խուրդի նման ստորերկրեայ ճանապարհ բանալ մինչև սուրբ տեղերը, ուր աստուածային ձայնը կ'յարուցա-

1) G. Palgrave, յիշուած:

նէ նրանց¹⁾: Թալմուտական աւանդութեան համաձայն, որ ընդունել են գերմանական, լեհական, ռուսական և ռումանական հրէաները, Սաֆէդ'ումն է հաստատելու Մեսիան գահը իւր գաղտտեանը, և այս է պատճառը, որ Պալեստինի եբրայական գրութաւոր գաղութը խմբուել է այդ նախկին հրաբխի ստորոտում²⁾: Տիբերիազ'ումն էլ, ուր ծնուելու է Մեսիան, հաստատուել են բազմաթիւ գաղութներ, որոնք միշտ իրենց ճրագները լուցեալ են պահում: Նոյնպէս հազարաւորներ խմբուել են Երուսաղէմի տաճարի շուրջը: Արեւելեան Եւրոպայի հրէաների նորագոյն կրած հալածանքները արագացրին գաղթականութեան շարժումը դէպի Յուդայաստան և բազմաթիւ երկրագործական գաղութներ հաստատուեցան այդ երկրում, մասնաւորապէս Կարմէլի ստորոտում, Էսդրէլոնի դաշտում: Անգլիացի մարգասէրները ջանացին ձեռք բերել եբրայեցի գաղթականների համար Գալաազի պատուական հողերը — Անդր-Յորդանանում³⁾: Այս ձեռնարկութեանց սկզբնաւորութիւնը ողբալի էր. սովը, աղքատութիւնը, հիւանդութիւնները կոտորեցին թշուառ փախստականներին: Հատ տեղերում ստիպուեցան նրանք ցրուել, որ մուրացկանութեամբ կարողանան իրենց թշուառ կեանքը ապրեցնել: Այս թշուառներից մի քանի խումբ էլ հարկադրուեցան թուրք կառավարութեան հրամանով նաւ նստել և վերադառնալ՝ որտեղից որ եկել էին: Այսուամենայնիւ՝ այսպիսի խմբովին ներգաղթականութեան հետեւանքն է լինելու անշուշտ եբրայական տարրի աճելը Պալեստինում: Սեֆարդիմները, որ երբեմն գաղտապարտուած էին սև փաթթոցներ կրելու գլխին, այժմ են ընկնում իրենց ազնիւ նիստ ու կացով, կերպարանքի գեղեցկութեամբ, բայց աշկինազիմներից աւելի նախապաշարուած են, ոչ նոյնչափ գործունեայ, աւելի տգէտ, ուստի և գաղտապարտուած

1) I. G. Kohl, Reisen in Süd-Russland. — Եւր. Նա և Voyages de Chardin.

2) De Vogüe, Revue Deu Mond's, février 1875

3) Laurence Oliphant, The Land of Gilaad.

են հրէայ ազգութեան սինլքորը — պրոլետարիատը զանազան: Հին հրէաների երկիրը, որ պատերազմի դաշտ է դարձել Յիսուս — քրիստոսի անուանը նուիրուած զանազան կրօնական դաւանութեանց միջև, որ աշխատում են տիրել Նրա գերեզմանին, ունի ոչ միայն բազմաթիւ քարոզիչներ դրսից եկած, այլ և եւրոպացի երկրագործական գաղութներ: Ամենահարուստը դրանցից են բողոքական Շուաբներին՝ հաստատուած Եաֆայի մօտ և Խաֆայ՝ ում: Կարմելսարի ստորոտում: Այս գաղութները պատկանում են «տաճարականների» աղանդին և սպասում են Մեսսիայի գալստեանը և ցանկանում են առաջինը լինել նորա կոչելուն պատասխանող Դատաստանի օրը: Շատ տարութեամբներից յետոյ նրանց հաստատութիւնները, որ կամաւոր նպաստ են ստանում մայր — հայրենիքից, բաւական կարեւորութիւն ստացան իբրեւ արհեստաշահ և առևտրական կեդրոններ, որտեղից ճանապարհները տարածւում են դէպի չորս — բոլորը: Կամաց կամաց այդ գաղութները կորցնում են կրօնական բնաւորութիւնը և դառնում են տնտեսական ձեռնարկութիւն և բազմաթիւ գաղթականների խմբեր արդէն իրենց անձնական հաշուին են աշխատում: հասարակութիւններից դուրս: Յոյն և եւրոպացի ձեռնարկողներ ձեռք են բերում կառավարութիւնից ընդարձակ հողեր ամեննաբերրի գաւառներում: Միայն մի վաճառական իբրեւ բաժին ստացաւ Էսդրէլոնի դաշտի կէսը, քսան գիւղով: Հողերի սեպհականութիւնը ձեռքից ձեռք է անցնում ի մեծ վնաս ֆէլաշների: Հին հասարակութիւնները, որոնց մէջ իւրաքանչիւր ոք առնուազն անհրաժեշտ իրաւունք ունէր հողատիրութեան և ուր շարունակ անկարողի կամ անգամաւոյժի հողը՝ մշակուած էր գիւղացիներից¹⁾, այլ ևս գոյութիւն չունին: Աղքատութիւնը աճում է գիւղերում, շէները դատարկւում են բնիկ բնակիչներից, մինչդեռ քաղաքները լցւում են օտարական գաղթականներով: Սովոր յաճախակի աւերում է երկիրը: Քանի քանի անգամ գիւղացիները հաց չունենալով ստիպուած են եղել իբրեւ կերակուր գործածել

1) Conder, Tent-work in Palestine.

կուտատուկի (mauve) հատիկները, եփուած կաթի կամ ձիթի մէջ¹⁾:

1) Ասորիքի և Պալեստինի բնակիչները, դասաւորուած ըստ կրօնների, մ. օ. տ. ա. լ. ո. ր. ա. կ. ա. ն. թ. ո. է. ր. ո. վ.	
Մուսուլման	650 000
Սիւննի	40 000
Պրուզ	120 000
Անսարի	150 000
Յոյն օրթոդոքս	100 000
Մարոն	200 000
Լատին կաթոլիկ	80 000
Միացեալ Ասորիներ և այլք	40 000
Հայ	20 000
Հրէայ և Սամարացի	40 000
Բողոքական և այլ և այլ աղանդներ	10 000

ՄԻՋԱՅԻՏԵՏՔԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ԿՐԾՆԵՐԸ

Գրաւոր պատմութեան սկզբից ի վեր Միջագետքի բնակիչները մշտապէս եղել են խառն ծագումից: Հիւսիսի և Արևելքի իրանցիները, հարաւի և արևմուտքի սեմականները հանդիպել են միմեանց Տիգրիսի և Եփրատի դաշտավայրերում, ուր և կազմակերպուել են նոր ազգութիւններ, որոնք տարբեր են եղել իրենց սկզբնական ցեղերից և ունեցել են ինքնուրոյն յատկութիւններ՝ նման մետաղական խառնուրդի, որի յատկութիւնները երբէք այն չեն, ինչ որ սկզբնական մետաղներինը: Ասորեստանցիք և Քաղգէացիք ունեցել են իրենց ինքնուրոյն հանճարը, որ տարբեր է եղել գրացիների, Պարսիկների, Մարերի, Արաբների, Ասորիների (Ասորիքի բնակիչների) և Հրէաների հանճարից, բայց առաջինները նոյնչափ երկարատեւ կեանք չեն ունեցել, որչափ վերջինները: Առաջինները հէնց որ թուլացան, ջնջուեցին և խառնուեցին իրենց յաղթողների հետ, կորցնելով իրենց անունը, լեզուն, ազգային գիտակցութիւնը: Սակայն մինչև այսօր էլ քրդերի մէջ կայ մի ցեղ, որ կրում է Ասորի (Ասորի) անունը և իրեն սեբուած է համարում ուղղակի նախկին Ասորեստանցիներից: Բաբելոնի և Նինուէի քաղաքակրթութեանց կործանումը հնարաւոր կացրեց նախնական տարբերին նորից գլուխ բարձրացնել և այսօր մեր օրով Միջագետքը ամբողջովին բաժանուած է ինչպէս

մի յաղթուած երկիր՝ դաշտավայրի Արաբների և լեռնական Գուրգ ու Թուրքման ցեղաբանական տիրապետութեանց միջև 1): Տասնեօթներորդ դարի կիսում երբ Օսմանեան կայսերութիւնը կռուի էր բռնուած Աւստրիայի հետ, Նեշեդի Շամմար կամ Շոմեր արաբները օգտուեցին Թուրքական զօրքերի հեռաւորութիւնից՝ Եփրատի ափի մի քանի քաղաքներին տիրելու համար և յաղթական կերպով սկսան թափառել դաշտավայրում, մինչև Մարտինի սարերը: Մի ուրիշ արաբ ցեղ՝ Անագէ՝ հետևեց նորանց աւարից բաժին ստանալու համար և երկարատե ու արարիւնահեղ պատերազմներից յետոյ բոլոր այն երկիրը, որ տարածուած է Ասորիքի լեռներից մինչև Խրանի սարերի փեշերը՝ բաժանուեց այդ երկու մեծ ցեղերի և նրանց դաշնակիցների միջև: Անագէները տիրեցին հիւսիս-արեւմտեան տափաստաններին, մինչև Հալէբի դռները, Շամմարները—Միջագետքին: Բուն պատերազմը դադարել է Շամմարների և Անագէների միջև: Բայց խաղաղութիւնը չէ հաստատուած և յաճախ են պատահում արշաւանքներ մի երկրից դէպի միւսը 2):

Խրիմի պատերազմից յետոյ Եփրատի եզերական քաղաքները նորից յետ առնուեցան Թուրքերի ձեռքով, փաշաները զինուորական կայաններ հաստատեցին կարաւանների ճանապարհին, և մի քանի ցեղեր թափառաշրջիկ կեանքը թողին երկրագործութեամբ պարապելու համար ու այլ ևս նիզակ չեն կրում: Այսպէս՝ օրինակ Մոնտէֆիկ կամ «Միացեալ» հզօր ցեղը, որ մի ժամանակ առնուազն երեսուն հազար վրան ունէր, այժմ ֆէլլա՛հ է դարձել և հաստատուել է բնակարաններում Ստորին Եփրատի և Տիգրիսի վրայ: Բէնի Լամա՛նները, որ չորս հազար ընտանիքից են բաղկացած, Բատտար՛ները, Զիգրիտ՛ները, Աբու Մոհամէտ՛ները, ստորին կարունի Շաբ՛երը, որ չափազանց խառնուած են իրանական տարրերի հետ 3): այս բո-

1) Anne Blunt, The Bedouins of the Euphrates.

2) Անագէ և դաշնակից ցեղեր. 30000 վրան կամ 120000 հօգի:
 Շամմար և " " 28000 " " 112000 "
 (Anne Blunt, The Bedouins of the Euphrates).

3) Layard, Nineve and Babylon.

լորն էլ երկրագործ արաբների թուում են և բնակուում են քաղաքների մերձակայքում, հնազանդելով՝ այսպէս առած՝ վաճառականութեան հրաւերին, որովհետև Թուրք կառաւարութեան փորձը՝ նրանց վերայ բռնութեամբ ներգործելու, իզուր անցաւ: Թափառաշրջիկ բեդուիների ցեղեր յանկարծակի շրջապատուելով զօրքերից հրաման ստացան հիւղեր շինել և մշակել շրջակայ հողերը զինուորների հսկողութեան տակ, բայց հէնց որ պահապանները հեռանում էին, նրանք նորից բռնում էին տափաստանների ճանապարհը: Միայն այն ցեղերն են դիւրութեամբ թափառական կեանքից հաստատաբնակ կենցաղաւարութեան անցնում, որոնք զբաղուած են ոչխարների հօտեր և գոմէշների նախիրներ պահելով: Նիզակի գործածութեան սովոր ձիաւորները չեն կարող հաշտուել անապատը թողնելուն հետ: Կան ցեղեր էլ որ վարժուել են ճահիճների մէջ ապրել, եղէգնի հիւղերում: Այսպէս են Խողայիլ և Մադան ցեղերը, որոնց ոչ մի աշխարհալ չիորձեց հետևել նրանց մօրուսներում 4): Բաւական էր որ ջրանցքի պատուարը քանդէին և արդէն պաշտպանուած կլինէին ամեն հալածողից: Արաբական ուրիշ խմբեր, ինչպէս են Զոբէիր՛ները, բաղկացած են միմիայն նաւաւարներից: Միջագետքը այս ուժեղ նաւաստիներից աւելի գեղեցիկ մարդիկ չունի: Սրանցից և ոչ մի երիզասարգ նաւաստի չէ կարող ամուսնութեան վրայ մտածել, եթէ գոնէ երեք անգամ չէ բարձրացել Տիգրիսով, Շատ—էլ—Արաբից մինչև Բաղդադ:

Միջագետքի առաջասարերի քրդերը հաւանականաբար Պարսկաստանի և Հայաստանի քրդերի նման տարբեր ծագումն ունին, բայց նմանում են միմեանց իրենց սովորութիւններով և կենցաղաւարութեամբ: Նրանց մեծամասնութիւնը մահմետական է, բայց նեստորականներ էլ կան մեծամեծ խմբերով, մասնաւորապէս Մեծ Զարբ՛ի հովտում՝ Զուլամբիկի շուրջը: Քաղդէացիները Մուսուլ՛ում և նրա շրջակայքում աւելի հարուստ հասարակութիւններ ունին, քան թէ Ուրմիայի բարձրավանդակի վերայ: Սուրիանի կամ

1) Baillie fraser, Travels in Mesopotamia.

քրիստոնեայ ֆակորդիկները, մօտաւորապէս 30000 հօգի, ապրում են Տուր Աբգին¹⁾ լեռներում, Միդիատի և Դեր Ամեր վանքի շուրջը: Եօթանասուն ընդարձակ մենաստանների աւերակները վկայում են այս աղանդի մի ժամանակ ունեցած հզօրութեանը: Հեմիէ, Եգիգի կամ «Սատանայ պաշտօնները» նոյնպէս ունեն իրենց ապաստանատեղիները Սինջարում՝ վերին Միջագետքում, ուր երկար ժամանակ վայելում էին նրանք գրեթէ կատարեալ անկախութիւն: Ուրիշ աղանդաւորների որ հալածուած գնդատիկեանների մնացորդներն են՝ խուսափել են գէպի Միջագետքի կըղզիացած բարձրութիւնները: Խօսւում է նաև Մարտինի ստրերի մի հասարակութեան մասին, որ կարծւում է սերուած լինել այն արևապաշտներից, որոնց հալածեցին Աբրահամի քաղաքից՝ Խառանից: Խալիֆ Ալ-Մամունը մահ սպառնաց զրանց, որովհետև քրիստոնեաների և հրէաների նման իրենց սեպհական «Գիրքը» չունէին, ուստի և նրանք հարկադրուեցան պաշտօնապէս ընդունել թոյլատրուած կրօններից մէկը: Մեծամասնութիւնը երեսանց միացւել քրիստոնեայ յակօբիների աղանդին, բնակուելով նրանց հետ միասին՝ մօտ վաթսուն գիւղում Մարտինի և Տորի լեռներում: Նրանք կատարում են ճշտութեամբ պատրիարքի կանոնադրած ծէսերը, այն կեղծելու ճարտարութեամբ, որի մէջ վարպետ են Արևելցիք, բայց ծածուկ մինչև այսօր էլ աղօթում են նրանք արևին, լուսնին, աստղերի բանականներին և վարում են իրանց կեանքը մոլորականների շարժումների, հանդիպաւորութեան և մոգական կախարդութեանց համեմատ²⁾:

Ստորին Եփրատի վրայ և կարուն գետի հովտում ապրում են ուրիշ քրիստոնեայ գնդատիկեաններ, որ կարծւում են թէ պահպանած ունին աստղերի պաշտամունքի մի քանի ծիսակատարութիւններ: Դրանք կոչւում են Հառանացիք կամ Սաբիացիներ (չպէտք է շփոթել Սաբեացիների հետ): Սաբիացի կոչումն ստա-

1) Soein, Zur Geographie des Tur Abdin, Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1881.

2) Niebuhr;—Ceri Ritter, Asien, vol. XI.

ցել են իրենց մարգարէների մէկի անունից, իսկ իրենք իրենց կոչում են Մանդայէ, այն է՝ Քանի (խօսքի) աշակերտ: Կաթողիկ քարոզիչները անուանում են նրանց ընդհանրապէս Սուրբ Յովհաննու—Մկրտչի, քրիստոնեայ Յորդանանի Մկրտչի անունով, որին այդ աղանդաւորները համարում են իրենց կրօնի հիմնադիրը: Նրանում է որ հնումը Սաբիացիները շատ բազմաթիւ են եղել: Թէւրնոյի քարտէզի համեմատ երեսուն և վեց խումբ Մանդայէների բնակուած են եղել Բասրայի (Բասորա) գաւառում որոնցից մի քանիսը բաղկացած երկու հազար ընտանիքից¹⁾: 1875-ին հաշւում էին միմիայն հազար Սաբիացի Տիգրիսի ափերում և մօտ ութ հազար՝ ամբողջ Միջագետքում: Նրանց կեդրոնատեղին է Սուկ-է-Հիոկ գիւղը Եփրատի վրայ, Մոնտէֆիկների երկրում²⁾: Այս դարի կիսից առաջ ժամտախօր կոտորեց Բասրայի շրջակայքի Մանդայէների բոլոր քահանաներին, և նրանց յաջորդները կատարում են միայն արտաքին ծէսերը: Ծէսերից ամենագլխաւորն է հաւատացեալների յաճախ մկրտութիւնը, որ մեղքերի թողութեան առաջին պայմանն է³⁾: Սաբիացիներին թոյլ չէ արուած գետերից՝ «Յորդանաններից» հեռու բնակուել: Հօսող ջրումն են կատարում նրանք իրենց ծէսերի մեծագոյն մասը, մինչև անգամ ամուսնութիւնը⁴⁾: Դրանք պաշտում են խաչը, որովհետև չորս մասի բաժանուած աշխարհս էլ կազմում է կատարեալ խաչ: Նրանց կրօնը, որ հրէութեան, քրիստոնէութեան և մահմետականութեան թշնամի քոյրն է, հիմնուած է գնդատիկական երկու սկզբունքի գաղափարի վերայ, որ քարոզւում էր մի ժամանակ նրանց ստորուած արաններից և իմաստասէրներից: Սաբիացիներն էլ են ունեցել գրական գործնէութեան գարաշրջան: Քրիստոնեաների,

1) Recueil de divers voyages Curieux, Paris, 1863.

2) Anne Blund, յիշուած.

3) H. Petermann, Reisen in der Orient; Euting, Ausland, 1876;—Sioffi, Etudes sur la religion des Soubbas ou Sobéens.

4) Damien de Saint-Joseph, Annales de la Propagation de la foi, 1875.

հրէաների և մուսուլմանների նման նրանք էլ «գրքի մարդիկ են» ունին մի «գանձարան» որ կոչւում է նաև «Ագամայ գիրք» — թէև Մահմէտից աւելի ուշ ժամանակով—¹⁾ որ գրուած է մի առանձին սեմական լեզուով, ինչպէս որ այդ պատշաճ է մի առանձին կրօնի: Սակայն այս լեզուն գոյութիւն ունի մի միայն սրբազան հաւաքածոներում, իսկ հաւատացեալները խօսում են արաբերէն, ինչպէս Միջագետքի բոլոր բնակիչները: Բաղմակնութիւնը արգելւած չէ նրանց, բայց կարող են ամուսնանալ մի միայն իրենց հասարակութեան շրջանում: Սովորական աւօրեայ կեանքում նրանք որոշւում են մահմետականներից միմիայն իրենց աւելի մեծ ազնուամտութեամբ, և այլապէս էլ չէր կարող լինել, քանի որ ստիպուած են նրանք վաստակել հարեանների ակնածութիւնը, որ թողլուութիւն ունենան իրենց կրօնը պաշտելու:

Քրիստոնէութեան նման մահմետականութիւնն էլ ծնունդ է տուել բազմաթիւ աղանդների այս երկրում, որ միջալի կրօնական աւանդութիւններ խառնուել են միմեանց: Արեւելքի բոլոր աղանդները իրենց ներկայացուցիչներն ունին Միջագետքում: Արաբիայի Վահաբիները այստեղում ամբողջ հասարակութիւններ ունին, նախանձախնդիր իրենց աղանդին: Պարսկաստանի Բարիները այս երկրումն են կազմում իրենց ծածուկ ժողովները: Տիգրիսի ափերին հազարաւոր մուսուլմաններ համարում են իրենց Ախուճի, Աղուանխտանի Սուլտան հոլտա և աղքատ վարդապետի՝ աշակերտ ²⁾: Մոնտէֆիկիների և Սաորին Եփրատի ու Շատ-էլ-Արաբի միւս արաբների մէջ կան մինչև անգամ Սէնուզիցա կրօնական միաբանութեանը հետևողներ: Այս աղանդը ծնունդ առաւ Ալթիքիայում, ուր և բաւական մեծ գոտարութիւններ պատճառեց Վրանսիացիներին ³⁾: Բացի հալածուած աղանդներից, որ ստիպուած են հրապարակաւ մի այլ թողաւորուած կրօն կեղծել և ներքուստ իրենցին հետևել, կան նաև և

1) Carl Ritter, Asien, Vol. XI.

2) Grattan Geary, Through Asiatic Turkey.

3) H. Duveyrier, ձեռագիր.

այնպիսի գիւղեր, ուր երկու հաւատն էլ միեւնոյն պատիւն են վայելում: Մուսուլի բնակիչները՝ թէ մուսուլման և թէ քրիստոնեայ միեւնոյն պաշտպան սուրբ ունին, որ է Զերջիս կամ սուրբ Գէորգը: Միջագետքի շատ տեղերում մասնաւորապէս Օրֆայութի մուսուլմանները ընծայաբերութիւններ են անում Տիրամօրը զաւակ ուտանալու համար: Եթէ ուխտերը կատարւում է՝ ետ չեն մնում նրանք եկեղեցի գնալուց և այնտեղ շնորհակալութիւն ու գոհութիւն մատուցանելուց և կատարում են ամենայն մանրամասնութեամբ քրիստոնէական սովորութեան բոլոր ծէսերը ¹⁾: Միւս կողմից՝ շատ բեգուիւններ կոթուարանան ասել թէ ինչ կրօնի են պատկանում: Նրանք վախում են չար աչքից և նրա առջին առնելու համար կախարդական շարժումներ են գործ դնում՝ Նապոլիտանցիների նման, բայց իրենց նեղութիւն չեն տալիս անգամ աղօթք անելու համար և մահմետական են լոկ անունով ²⁾: Քաղաքներում թուրքական և քաղգէական տարրերի հետ խառնուած արաբ ժողովուրդը սիւննի դաւանութեանն է, սակայն Բաբիլաստանումն են Շիաների ամենասրբազան վայրերը՝ Սեկըայից յետոյ, ինչպէս են՝ Քերբելայն, ուր գտնւում է Հուսէինի գերեզմանը, Նէջէֆ, ուր բարձրանում են Ալու մզկիթի գմբէթները: Այն շիա հաւատացեալները, որոնք բախտ ունին ապրելու և մեռնելու այս սրբավայրերում բնաւ երկնչելու չեն այլ ևս գոթութիւն և մինչև անգամ պառասխանաառ չեն լինելու այս աշխարհում — աստուծոյում գործած մեղքերի համար: Ուստի և հազարաւոր պարսիկներ և հարիւրաւոր շիա մեծատուն հնգիկներ բնակութիւն են հաստատել Բաղդադում կամ Գադեմ'ում սուրբ գերեզմանների շուրջը, կամ մինչև իսկ Նէջէֆ'ում և կամ Քերբելայում: Շատ բազմաթիւ են այն հարուստ իրանցիները, որ այս օրհնուած հողի վրայ ապրելու բազմը չունենալով՝ կտակում են

1) De Gobineau, Les Religions et les Philosophie dans l'Asie Centrale;—Guardiagrele, Annales de la Propagation de la foi, 1875.

2) Anne Blunt, Bedouin Tribes of the Euphrates.

մեռնելիս, որ իրենց մարմինը փոխադրուի և թաղուի այս սրբա-
բազմությունում: Դիակների փոխադրութիւնը դէպի Գերբելա և Նէ-
շէֆ, թէև երբեմնակի արգելուած, սակայն մինչև այսօր էլ Պարս-
կաստանի և Ասիական Թուրքիայի միջև առևտրական ամենա-
գլխաւոր տարրերից մին է: Մի նոր վիճակագրութեան համա-
ձայն՝ ներածուած պարսկական մարմինների տարեկան միջին
թիւն է 4000: Բայց 1874-ին, սուլից և սուլին հետևող մեծ մա-
հացութիւնից յետոյ Պարսկաստանից Միջագետք ուղարկուած
գիականների թիւը հաւաւ 12202-ի: Բացի այս՝ արաքական շատ
ցեղեր վարակուելով օրինակից սովորութիւն են դարձրել իրենց
մեռելներին ուղարկել շիաների սրբազան քաղաքները, որ դար-
ձել են լայնածաւալ գերեզմանատներ: Փոխադրութեան երկար
ճանապարհին՝ գիականները փաթաթուած են լինում միմիայն գոր-
գով կամ փսիաթով, առանց նեխաջինջ գեղերի: Մինչև տեղ
հասնելը այդ գիականներից մնում է միմիայն տձև անկերպարան
կտորներ: Հարիւրաւոր մետր հեռու ճանապարհորդները խեղ-
դուած են զգում իրենց այդ յուղակաւորական կարաւանների
տարածած գարշահոտութիւնից: Այդ կարաւանները տեղափո-
խում են գիականների հետ նաև Ժանտախտ 1): Իրաք—Արաք'ին
այս սարսափելի հիւանդութեան օջաղներից մինն է: Վերջին քա-
ռասուն և երկու համաճարակներից քսան և երկուսը այստե-
ղումն են ծնունդ առել, կամ այստեղ էլ են տարածուել 2):

1) Léonard Arnaud, Peste en Mésopotamie;—Mahé, ձեռագիր.

2) Alf. von Kremer, Kulturgeschichte des Orients.

nd 1

vol 1

13 MAY 2013

Among Tapesian

Rusthous
J. J. Jones

Among Tapesian
Tration
Wanda P. Jones

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0578894

